

ISSN 2616-678X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of the L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия **ФИЛОЛОГИЯ**

PHILOLOGY Series

№1 (122) / 2018

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2018

Astana, 2018

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Редакция алқасы

Аскер оғлы Рамиз	ф.ғ.д., проф. (Әзербайжан)
Ақматалиев Абдылдажан	ф.ғ.д., проф. (Қырғызстан)
Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Беженару Людмила	ф.ғ.д. проф. (Румыния)
Бейсенбаева Жанаргүл	ф.ғ.к., қауымд. проф. (Қазақстан)
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Журавлева Евгения	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жаң Динжиң	PhD, проф. (Қытай)
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ержласун Гүлжанат	PhD, ассос. проф. (Түркия)
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф. (Германия)
Рахманов Носимхан	ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (АҚШ)
Сәтенова Серікгүл	ф.ғ.д. проф. (Қазақстан)
Султанов Казбек	ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф. (РФ, Башқұртстан)
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Шәріпова Гүлбану	ф.ғ.к., қауымд. проф. (Қазақстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Түркия)
Янковский Генрих	PhD, проф. (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сатпаев к-сі, 2, 408 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Жауапты редактор, компьютерде беттеген І.Р. Құрманғалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БжҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК

ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде 27.03.2018 ж. №16996-Ж тіркеу куәлігімен тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 40 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 12/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Редакционная коллегия

Аскероглы Рамиз	д.ф.н., проф. (Эзербайжан)
Акматалиев Абылдажан	д.ф.н., проф. (Киргизстан)
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. (Россия)
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. (Румыния)
Бейсенбаева Жанаргуль	к.ф.н., ассос. проф. (Казахстан)
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жан Динжин	PhD, проф. (Китай)
Журавлева Евгения	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ержласун Гульжанат	PhD, ассос. проф. (Турция)
Каскабасов Сейит	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Негимов Серик	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	д.ф.н., проф. (Германия)
Рахманов Насимхон	д.ф.н., проф. (Узбекистан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (США)
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Султанов Казбек	д.ф.н., проф. (Россия)
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф. (РФ, Башкортостан)
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф. (Россия)
Шарип Амантай	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Шарипова Гульбану	к.ф.н., ассос. проф. (Казахстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Турция)
Янковский Хенрих	PhD, проф. (Польша)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 408
Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Ответственный редактор, компьютерная верстка И.Р. Курмангалиев

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций РК под номером №16996-Ж от 27.03.2018г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 40 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажимукана, 12/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Editor-in-Chief **Dihan Kamzabekuly**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Zharkynbekova Sholpan**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Asker ogly Ramiz	Doctor of philology, Prof. (Azerbaijan)
Akmataliyev Abdildajan	Doctor of philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Beisenbayeva Zhanargul	Can. of philology, assos. Prof. (Kazakhstan)
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof. (Romania)
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Erzhiasun Güljanat	PhD, assos. Prof. (Turkey)
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Henryk Jankowski	PhD, Prof. (Poland)
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof. (RF, Bashkortostan)
Metin Ekiji	PhD, Prof. (Turkey)
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof. (RF, Tatarstan)
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof. (Germany)
Rakhmanov Nasimhon	Doctor of philology, Prof. (Uzbekistan)
Rivers William Patrick	PhD, Prof. (USA)
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Sultanov Kazbek	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Sharip Amantaj	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Sharipova Gulbanu	Can. of philology, assos. Prof. (Kazakhstan)
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhang Dingjing	PhD, Prof. (China)
Zhuravleva Yevgeniya	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of.408, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Executive editor, computer layout: I.R. Kurmangalyev

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan. Registration certificate No 16996-Ж from 27.03.2018

Periodicity: 4 times a year Circulation: 40 copies

Address of printing house: 12/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31413)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Мазмұны

Абдыханова Б.А., Нергиз Бирай Интертекстуалдылық теориясы мен прецедентті құбылыс арасындағы байланыс	8
Аймолдина Ә.А. Искерлік дискурс зерттеудің әлеуметтік және когнитивтік аспектіліктерінің қатынастары	14
Алефиренко Н.Ф., Нұртазина М.Б. Тіл ғылымындағы қазіргі заманғы үрдістер: ғылыми зерттеулердің векторлары	20
Гауриева Г.М., Кадырова Е.Б. Лексикалық құзыреттілікті қалыптастыруда ағылшын тілі сабағында ой-талқыларды қолдану	32
Жапанова М.Е. Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романындағы иіс-жады ұстанымдарының көркемдік ерекшелігі	37
Жұмсақбаев А.Т. Джон Толкиеннің «Сақиналардың патшасы» трилогиясының жанрлық құбылысы	46
Жұматаев Е. Әдеби тіл мен әлеуметтік желі: тіл бәсекелестігі мен әдеби тілдің қазіргі сипаты	50
Зилинька М.Н. Шыңғыс Айтматовтың шығармаларындағы фразеологизмдерді аударудың ерекшеліктері	58
Қадысқызы А., Хасенова Р.Т., Құлахметова Ж.Т. Қазақстандағы оралмандар және олардың әлеуметтік-мәдени бейімделуі	64
Қасымова Ә.Ә. Қазақ және түрік тілдеріндегі қоштасу этикетіне қатысты қалып сөздердің лингво-мәдени сипаты	71
Латанова Р.У., Заркешева А.Е., Хамитова А.Ф. Қазақстандық жоғары оқу орындары студенттеріне ағылшын тілін үйретуде Action Research әдісін енгізу жолы	76
Мейрамбекова Л.К., Сейтова Ш.Б., Есенғалиева А.М. Бір буынды түбір етістіктің «қыпшақтық» корпусындағы вокализм жүйесінде салыстырмалы сипаттамасы	81
Матбек Н.Қ., Садықова Р.К. Ноғай әдеби тілінің қалыптасуы	88
Мырзағалиева Т.Е., Шәріпова Г.А. Құран поэтологиясындағы орыс универсумы ..	95
Нұртазина М.Б., Амрина З.Ж. Білім берудегі «Polycultural World» жүйесін қамтамасыз етуге арналған кәсіби лингвистика	105
Оразбаева Э.С. Онкологиялық терминдерді талдау және аудару	112
Өтелбай Г. Т. «Кемпіркосақ» баламасының туыс және шет тілдердегі ұқсастығы мен ерекшелігі	119
Садықова А. Т., Қабдырашева Б. Н. І. Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі	125
Сейітова Ш.Б. Кейбір этноатаулардың ақпараттық уәжі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары негізінде)	132
Сәдуақасұлы Ж., Махамбетова А. Қазақ тіл білімінде лепті сөйлемдердің зерттелу жайы	138
Симбаева С.О., Қайыпбаева М. М. Тілді аудармасыз оқыту және тілдің фонетикалық интерпритациясы	143
Шәріпова Г.А. Исламдық мәдени универсиумы	147
Шәріп А.Ж. Хүсейін Жавид және XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы: рухани ізденістер мен көркемдік ерекшеліктер	151
Шоқабаева С.С. Сөзжасамның фонетикамен байланысы туралы	162

Содержание

Абдыханова Б.А., Нергиз Бирай Взаимосвязь прецедентных текстов и интертекстуальности	8
Аймолдина А.А. Взаимосвязь социальных и когнитивных аспектов изучения делового дискурса	14
Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б. Современные тенденции в науке о языке: векторы научного поиска	20
Гауриева Г.М., Кадырова Е.Б. Использование мозгового штурма для формирования лексической компетентности на уроках английского языка	32
Жапанова М.Е. Художественные особенности памяти запаха в романе Абдижамиля Нурпеисова «Кровь и пот»	37
Жумсакбаев А.Т. Жанровая феноменальность трилогии Джона Толкиена «Властелин колец»	46
Жуматаев Е. Литературный язык и социальные сети: конкурентоспособность и современность казахского языка	50
Зилинька М.Н. Особенности перевода фразеологизмов в произведениях Чингиза Айтматова	58
Кадыскызы А., Хасенова Р.Т., Кулахметова Ж.Т. Оралманы в Казахстане и их социально-культурная адаптация	64
Касымова А.А. Лингво-культурологический анализ лингвистических единиц, связанных с этикой прощания казахского и турецкого языков	71
Латанова Р.У., Заркешева А., Хамитова А.Г. Пути внедрения Action Research в обучении английскому языку студентов высших учебных заведений в Казахстане.....	76
Мейрамбекова Л.К., Сейтова Ш.Б., Есенгалиева А.М. Сравнительно-сопоставительная характеристика односложных глаголов в системе вокализма языков кипчакской группы	81
Матбек Н.К., Садыкова Р.К. Формирование ногайского литературного языка.....	88
Мурзагалиева Т.Е., Шарипова Г.А. Русский универсум коранической поэтологии.....	95
Нуртазина М.Б., Амрина З.Ж. Polycultural World: Компетентный подход в профессиональной лингвистике для образования	105
Оразбаева Э.С. Анализ и перевод онкологических терминов	112
Отелбай Г. Т. Аналогия и особенность эквивалента «Кемпірқосак» у родственных и иностранных языков	119
Садыкова А.Т., Кабдырашева Б.Н. Образ исторических личностей в творчестве И.Есенберлина	125
Сейтова Ш.Б. Информационное содержание некоторых этнонаименований	132
Садуакасулы Ж., Махамбетова А. Обстоятельства исследования восклицательных предложений казахского языка	138
Симбаева С., Кайыпбаева М.М. Обучение языка без перевода и фонетическая интерпретация языка	143
Шарипова Г.А. Исламский универсум культуры	147
Шарип А.Ж. Гусейн Джавид и казахская поэзия начала XX века: духовные искания и художественные особенности	151
Шокабаева С.С. О связи словообразования с фонетикой	162

Contents

Abdyhanova B.A., Nergiz Biraj Interrelation of precedent texts and intertextuality	8
Aimoldina A.A. Interconnection of Social and Cognitive Aspects in Business Discourse Studying	14
Alefrenko N.F., Nurtazina M.B. Modern trends in the science of language: vectors of scientific research	20
Gauriyeva G.M., Kadyrova Ye.B. Use of brainstorming for the formation of lexical competence in English class	32
Japanova M.E. Artistic features of the memory of the smell in the novel «Blood and Sweat» by Abdizhamil Nurpeisov	37
Zhumsakbayev A.T. Genre's phenomenon of John Tolkien's trilogy «The Lord of the Rings»	46
Zhumataev E. Analysis of the translation into the Kazakh language interjections in the piece	50
Zilinka M.N. The peculiarities of phraseological units translation in book's of Chingiz Aitmatov	58
Kadyskyzy A., Khasanova R. T., Kulakhmetova Zh.T. Oralman in Kazakhstan and their Socio-Cultural Adaptation	64
Kasymova A.A. Linguistic and Cultural Analysis of Linguistic Units Associated with Ethics of Farewell to Kazakh and Turkish Languages	71
Latanova R.U., Zarkesheva A.E., Khamitova A.G. The ways of planning action research in teaching english for students in higher schools of Kazakhstan	76
Meirambekova L.K., Seiitova Sh. B., Esengaliyeva A.M. Comparative characteristic of monosyllabic verbs in the vocalism system of the languages of the Kipchak group	81
Matbek N.K., Sadykova R.K. Formation of Nogai literary language	88
Murzagaliyeva T.E. , Sharipova G.A. Russian Universum of Quranic Poetology.....	95
Nurtazina M.B., Amrina Z.Zh. Polycultural World: a competent approach in professional Linguistic for education	105
Orazbayeva E.S. Analysis and translation of cancer terms	112
Otelbay G. T. The analogy and peculiarity of the «Кемпірқосақ» alternative in relatives and foreign languages	119
Sadykova A.T., Kabdyrasheva B.N. The image of historical personalities in the creative work of I.Esenberlin	125
Seiitova Sh. B. Informational motives of some ethonyms	132
Saduakasuly Zh., Makhambetova A. The study of exclamatory sentences of the kazakh language	138
Simbaeva S.O. Kaiypbayeva M. M. Phonetic interpretation of the language without translation	143
Sharipova G.A. Islamic Universum of Culture	147
Sharip A.Zh. Hussain Jawid and Kazakh poetry of early 20th century: spiritual quest and artistic features	151
Shokabayeva S. Connection of word-formation with phones	162

FTAMP 16.21.33

Б.А. Абдыханова¹, Нергиз Бирай²

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*Памуккале университеті, Түркия
(e-mail: abdychanovab@mail.ru)*

Интертекстуалдылық теориясы мен прецедентті құбылыс арасындағы байланыс

Аңдатпа. Мақала прецедентті мәтіндердің көркем шығармалардағы қызметін анықтауға арналған. Бұл мәселе интертекстуалдылық теориясымен, көркем шығармаларды талдаумен, тіл мен мәдениет арақатынасымен тығыз байланысты. Интертекстуалдылық теориясына берілген тар түсінікте ол тек диалогтық қарым-қатынастармен ғана шектеледі, мәтінде қандай да бір нақты мәтіннің айқын белгілері болады делінген.

Прецедентті элементтердің ұлттық мазмұнын зерттеу арқылы ұлттың ойлау жүйесіне тән ерекшеліктері мен заңдылықтарын тани түсеміз. Көркем шығармаларда ұтымды қолданылған прецедентті элементтер шығарманың көркемдік деңгейін арттырады, ұлттың таным-түсінігі мен пайымдауларынан мол хабар береді. Прецедентті мәтіндердің менталдық сипаттарын зерттеу, оны ұлттық болмыс пен ұлттық таным көрсеткіші ретінде тануға бағытталған зерттеулер ұлт өмірінен, дүниетанымынан беретін ақпарат қорын молайтады.

Түйін сөздер: Интертекст, интертекстуалдылық байланыс, прецедентті мәтін, прецедентті есімдер, ассоциация, мәдени код, тілдік маркер;

Кіріспе. Интертекстуалдылықты мәтіндер арасындағы байланыс теориясы ретінде зерттеуге арналған қазіргі ғылыми әдебиеттерде интертекстуалдылық кең (ауқымды) және тар мағынада түсіндіріледі. Осыған сай интертекстуалдылық теориясы:

1. не мәтіннің әмбебап қасиеті, яғни кезкелген мәтін интертекст деп түсініледі;
2. не нақты бір мәтінге ғана тән сапа ретінде түсініледі.

Зерттелуі. Интертекстті кең ауқымда қарастыру М.М. Бахтиннің еңбектерінен бастау алады. М.М. Бахтин әдеби қарым-қатынас *tabula rasa* болып өмір сүре алмайды дейді: «всякое конкретное высказывание находит тот предмет, на который оно направлено, всегда уже оговоренным, оцененным. Этот предмет пронизан точками зрения, чужими оценками, мыслями, акцентами. Высказывание входит в эту диалогически напряженную среду чужих слов, вплетается в их сложные взаимоотношения, сливается с одним, отталкивается от других, пересекается с третьими» [1, 89-90 б.]. М.М. Бахтин пікіріне сүйенсек, кезкелген мәтін интертекст ретінде қаралады, ал жекелеген шығармаларда орын алған өзіне дейінгі мәтіндер (предтекст) бұрынғы мәтіндердің жиынтығы ғана емес, сондай-ақ солардың тереңінде жатқан ортақ кодтар мен мағыналық жүйелердің қосындысы. Жаңа түзілген мәтінмен және одан бұрынғы өзге мәтіннің арасында ортақ интертекстуалдылық кеңістік болады, олар өздеріне барлық мәдени-тарихи естелікті (опыт) біріктіреді. М. Бахтин зерттеулерінде интертекстуалдылық шексіз мәтін теориясы ретінде ұсынылады, мәтіннің әрбір фрагменті интертекстуалды болып табылады.

Интертекстуалдылық терминін орыс философы және әдебиет теоретигі М.М. Бахтиннің «сұхбаттастық (диалогичность)» идеясына сүйене отырып, 1967 жылы француз филологы, постструктуралист Ю. Кристева енгізді. Ю. Кристева М. Бахтиннің 19 ғасырдың 20-30 жылдарында орыс тілінде жарық көрген интертекстуалдылық туралы түсініктерін дамыта отырып, интертекстуалдылықты ең алдымен мәтіндер динамикасы деп қарастырады. Осы термин оның постмодернизм үлгісінде жазылған көркем шығармаларды талдаудағы негізгі термині болды. Ю. Кристева кезкелген мәтіннің басқа мәтінмен диалогқа түсе алу қабілетін интертекстуалдылық деп санайды. Оның айтуынша: «кезкелген мәтін цитаталар мозаикасы тәрізді құрылады, кезкелген мәтін – басқа бір мәтіннің үзіндісі түріндегі көшірмесі я трансформациясы, сіңірілуі. Бұдан интерсубъективтілік түсінігінің орнына интертекстуалдылық түсінігі орнығады, осылайша поэтика тілі кем дегенде қосарланып оқылады» [2, 167 б.].

Неміс ғалымы Suchsland Ю. Кристева берген бұл анықтаманың әдебиеттегі дәстүрлі ғылыми концепцияларға сілкініс әкелгендігін айтады. Осыған қатысты: «Sinn ist nicht mehr etwas, was bereits feststeht, sondern Sinn läßt sich niemals festlegen, da ein sprachliches Zeichen immer zwischen verschiedenen Bezugssystemen wechselt. Ein sprachliches Zeichen war als ein Kreuzungspunkt verschiedener Sinnebenen anzusehen» - деп өз пікірін айтады, аудармасында «Сонда мағына дегеніміз дау тудырмайтын, орныққан дүние емес, керісінше мағынаның дау тудырмауы мүмкін емес, оның себебі тілдік белгілердің әртүрлі қатынастық жүйелер арасында үнемі ауысуында. Тілдік белгі әртүрлі мағыналық қырлардың (көзқарастардың) қиылысу пункті деп қарастыру керек» [3, 79 б.].

Suchsland өз еңбегінде Ю. Кристева үшін: «Alles war also für Kristeva Text, jedes kulturelle System, die Geschichte, die Gesellschaft», яғни әрбір мәдени жүйе, тарих, қоғам «мәтін» деп табылғандығын келтіреді [3, 81 б.].

Ю. Кристеваның мәтін туралы пайымдаулары интертекстуалдылық теориясымен жалғасын табады: «Der Text hat redistributiven Charakter, denn er ordnet die gegebenen Sinnsysteme um und außerdem ist ein Text eine «[...] Textverarbeitung [...], eine Intertextualität: Im Bereich eines Textes überschneiden und neutralisieren einander mehrere Aussagen, die anderen Texten entstammen»[4]. (Мәтінге «қайта бөлу» қасиеті (перераспределительный характер) тән, оның себебі: мәтін өзіне берілген мағынаны меншіктеп алады, сондай-ақ мәтін – «мәтін өңдеу», интертекст болып табылады: мәтін көлемінде бірнеше ойлар бір-бірімен қиылысады және бір-бірін бейтараптайды, басқа мәтіндер пайда болады).

Ю. Кристеваның бұл түсініктемесі интертекстің пайда болуының өзі кезкелген мәтінге тән табиғи заңдылық дегенге саяды [2, 167 б.].

Мақсаты. Интертекст теориясының негізгі қағидаларын дамыта отырып, Р.Барт интертексті мәдени кодпен байланыстырады. Р.Барт интертекстуалдылықты мәтіннің өмір сүруінің ажырамас шарты деп анықтайды, мәтін өздігінен өмір сүре алмайды, ол «мәдени кодтардың үзінділерін» сіңіреді және араластырады деген түсініктеме береді [5, 417 б.]. Мәтін мен интертексті тең қарастыра отырып, интертекстуалдылық өз алдына жеке құбылыс емес, ол әдебиеттің жалпы (общий) принципі – мәтінді сыртқы әлемге танытудың құралы деп анықтайды.

Негізгі бөлім. Интертекстуалдылық теориясына берілген тар түсінікте ол тек диалогтық қарым-қатынастармен ғана шектеледі, мәтінде қандай да бір нақты мәтіннің айқын белгілері болады делінген. Осы мәселеге қатысты А.Н. Безруков: «Алайда интертекстуалдылық категориясы дәйексөздер арқылы, оқырмандардың санасында нақты бір ассоциативті тізбектердің түзілуімен, аллюзия, реминисценцияның туындауымен ғана түсіндірілмеуі керек» - дейді. Ғалым интертекстуалдылықтың басқа бір моделі де бар екендігін және ол модель интертекстуалдылықтың генеративті табиғатын, мағынаның көптігін, жорамал түсіндірмелердің (интерпретация) аяқталмаған санын, реципиенттің ойлау,

шығармашылық белсенділігін қалыптастыру дегенді білдіретіндігін айтады. «Интертекстуальность охватывает различные текстовые уровни, является категорией его открытости, обладает смысловой незамкнутостью, процессуальностью конституирования смысла как его движения в культурной среде» [5, 419 б.].

Танымал жазушы Әкім Таразидің «Хош, көлеңке» атты әңгімесінде кейіпкерін толғандыртуына тоқталсақ: «Өмір сүру – мәңгілікке талпыну» деген ой келді. Біреулер үрім-бұтағының көп болуын, өсіп-өнуін мақсат етеді, тілейді, біреулер өлмес іс-әрекет қалдырмақ. Жақсының ісі – рухында. Ертегідегі жалмауыз кемпір сияқты: оның жаны кеудесінде емес. Жүре берсең, жүре берсең алдыңнан бір тау шығады. Таудың басында бір үңгір бар. Үңгірде алтын сандық бар. Сандықтың ішінде бір қобдиша бар. Қобдишаны ашсаң, жалғыз жұмыртқа көресің. Жалмауыз кемпірдің жаны сол жұмыртқада. Жақсының рухы – ісінде. Ал мен ше? Мен кіммін сонда?» [7, 146 б.].

Кейіпкер ойынан авторлық философиялық пайымдауды көреміз. Жалпы қазақ танымында «жалмауыз кемпір» жамандықты, зұлымдықты іске асырушы адам, олай болса, «жалмауыз кемпір» жамандықтың ассоциациясы. Оны жеңудің өз қиындығы бар. Ертегілерде «жалмауыз кемпірді» екінші біріне жеңдіре бермейді. Оны батырлардың батыры ғана жеңеді. Ол қиындықтан қорықпайтын, жүрегінің түгі бар, ісінің дұрыстығына сенімді, жеңудің жолын білетін ерекше адам. Әңгімедегі «мәдени код» осы деп білеміз. Жалмауыз кемпірдің жаны сақталған қобдишаға жетер жолдағы кедергілерді, қиындықтарды жеңсең ісіңмен рух бересің. Жазушының кейіпкері арқылы айтпақ ойы осы деп ұғамыз, жақсылық істеуді мұрат етуді тапсырады. Жазушы жақсылық істеуді екі масштабта қарап отыр. Бірі жеке басты қанағаттандырудан туындайтын отбасына, туған-туысына, ағайындарына істер жақсылығың болса, екінші бір адамдардың істейтін жақсы ісінің ауқымы кең. Онда жеке бас мүддесінен ұлт, халық мүддесі жоғары қойылған. Ол туған еліне, туған жеріңе, халқыңа жақсылық істеу. Ондай ауқымдағы жақсылық автордың кейіпкері еске салғандай «жалмауыз кемпірдің жанын алар жолдағы кездесер түрлі қиындықтармен, кедергілермен тең». Шығармада интертекст оңай табылғанмен, интертексттік келтірінді арқылы жазушының көздеген мақсатын тану, айтпақ ойын дәл табу қиын, алуантүрлі түсінілуі мүмкін. Байқағанымыздай, интертекстуалдылық байланыс мәтінге қосымша мағына жүктеу арқылы, оқырмандарды бірнеше мәтіндермен байланыстырады, әдеби мәтіндердің таралуына жол ашады, ақын, жазушылардың айтар ойының дұрыс қабылдануына мүмкіндік береді, оқырмандардың фантазиясын дамытады. Себебі, оқырмандардың интермәтіндік келтірінділерді қабылдау қабілетіне байланысты, олардың түсіндірілуінің бірнеше нұсқасы болуы мүмкін. М.К. Попова интертекстуалдылық теориясының ауқымының кеңеюімен, интертекстуалдылықтың зерттеу алаңында көркем шығармалармен тікелей байланысы жоқ зерттеу нысандарының пайда болуы прецеденттілік теориясының дамуына жол ашқанын, оның міндетіне мәдени сабақтастық пен мәдени жалғасымды (континуальность) қамтамасыз ететін вербалды феномендерді зерттеу жататындығын айтады [8, 14 б.].

Интертекстуалдылық концепциясының прецеденттілік теориясы мәселелерімен байланысында табиғи заңдылық бар, себебі сөз болатын тілдік бірліктер екі жағдайда да артефакт ретінде танылып, өздері қолданысқа түскен мәтіннен бұрын өзге мәтіннің контексті болған [9]. М.Я. Дымарский интертекстуалдылықтан прецеденттілікті тілдік категория ретінде ажыратып қарауға мүмкіндік беретін белгісі ретінде прецедентті феномендердің кездейсоқ қолданылмайтындығын факт ретінде есептеуді ұсынады, прецедентті феномендер үнемі әдейі, бір мақсатпен қолданылып, «өзім-өзге» оппозициясын өзектендіреді, ал интертекстуалдылық көркем шығарманың онтологиялық (болмыс) қасиеті ретінде түсініледі және ол автордың еркінен тыс көрініс табуы мүмкін деп пікір айтады [9, 55 б.]. Ю.М. Лотманның интертекстуалдылыққа «әдеби эволюция процесіне кірігуін анықтайтын кезкелген мәтіннің (бәрінен бұрын көркем мәтіннің) онтологиялық қасиеті» деп берген си-

паттамасы бар. Дегенмен Н.С. Бирюкова прецедентті феномендердің үнемі қандай да бір мақсатты көздеп қолданылмайтындығын айтады, ғалымның айтуынша мәтіндегі қандай да бір сөз қолданысының *әдейі / әдейі емес* қолданылғандығын анықтайтын маркерлер үнемі толық көрініс таба бермейді [10, 36 б.]. Сондай-ақ С.Л. Кушнеруктың лингвотанымдық тұрғыдан қарастырғанда прецеденттілік түсінігі кең мағынада түсінілетін интертекстуалдылық феноменінің бір қыры, оның қызметі өзара әрекеттескен субъектілер санасындағы инвариантты жалпыұлттық бөлік құрайтын элементтерді зерттеу арқылы қарым-қатынастың ұлттық – мәдени ерекшелігін анықтаудан көрінеді деген көзқарасы прецеденттілікке қатысты тұжырымдарды толықтыра түседі [11, 27 б.]. Бұл жағдайда интертекстуалдылық прецеденттік феномен семантикасындағы мәдени – маңызды ақпаратқа сүйене отырып, адресант пен адресаттың өзара қарым-қатынас жасау қабілеті тұрғысынан зерттеледі. Ресей ғалымдары интертекстуалдылық пен прецеденттік ұғымдарын зерттеуде С.Л. Кушнеруктың пікірін негізге алу прецеденттік феномендерді ерекше ұлттық мазмұнға ие және бүтін бір мәдениеттің, сондай-ақ жекелеген дискурстар мен мәтіндер арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын құбылыс ретінде интертекстуалдылықтың материалдық белгілері, оның тезаурустық формасы деп қарастыруға мүмкіндік беретінін айтады (Э.М. Аникина, Л.Г.Бабенко, Г.В. Денисова).

Прецедентті элементтің ұлттық мазмұнын зерттеу арқылы ұлттың ойлау жүйесіне тән ерекшеліктері мен заңдылықтарын тани түсеміз. Көркем шығармаларда ұтымды қолданылған прецедентті элементтер шығарманың көркемдік деңгейін арттырады, ұлттың таным-түсінігі мен пайымдауларынан мол хабар береді. Прецедентті мәтіндердің менталдық сипаттарын зерттеу, оны ұлттық болмыс пен ұлттық таным көрсеткіші ретінде тануға бағытталған зерттеулер ұлт өмірінен, дүниетанымынан беретін ақпарат қорын молайтады. Ассоциативтік таным қалыптастырады. Мысалы, танымал ақын ағамыз Исраил Сапарбаевтың өлеңдерінен ұлттың ассоциативтік бейнесін көруге болады: «Қолындай Қарымбайдың қалтылдаған, Сараңның айтпай-ақ қой салтын маған», «Сол Алла ағыл-тегіл пейіл беріп, Қазақты Атымтай ғып жаратқандай!», «Көремін өмірсерік өнегесін, Ақжүніс, Қамқа, Назым, Құртқалардан», «Аяулы Қыз Жібек пен Баян сұлу - Даланың Данаясы, Мадоннасы!», «Қош көрген хансарайдан жансарайын, Бүгінгі Жиреншенің бірі Менмін!», «Бір-бір тантық жетеді тамашаңа, Бір-бір Жантық жетеді жан басына!...», «Артық болмас білгенің, Аяз бидей әліңді» [12, 243 б.].

Осы өлең жолдарындағы прецедентті есімдер арқылы берілген жиынтық бейнелер: Қарымбай – дүниеқоңыз, сараңдықтың, Атымтай – жомарттықтың, Жантық – екіжүзділік пен арамдықтың, Төлеген – ерліктің, батырлықтың, Жиренше, Аяз билер – шешендіктің, данышпандықтың, Ақжүніс, Қамқа, Назым, Құртқа, Қыз Жібек, Баян сұлулар – сұлулықтың, ақыл-парасаттың, шынайы махаббаттың, ғашықтықтың, адалдықтың, нәзіктіктің, Қожанасыр – аңқаулықтың, туралықтың ассоциациялары.

Ата-бабаларымыздың өткен тіршіліктерінің тамаша бір көрінісі суреттелген «Қыз Жібек» көшінің сән-салтанатын еске түсіре келе туған жердің қазіргі күйін жырлаған ақын Н.Ораздың «Туған жермен сырласу» атты жыр жолдарына тоқталсақ:

Ата-бабалар заманының репрезентациялануы
 Қазіргі заманның репрезентациялануы
 Көштің көркін көрсетті жыршыларың,
 «Қыз Жібектің» көшінде сыршыл ағын.
 Салтылық сайыстар сан салалы,
 Дүлдүлдердің көрсең ғой ыршығанын.
 Туған жерім, сен бақыт иесі едің,
 Кербезің ед керуен түйе сенің.
 Бабаларым төсінде төл өсірді,

Төрт түліктің иесі – киесі едің.
Бауыр басып сенімен бір боп кеткен,
Ауылдасып рулар ірге тепкен,
Ерулік пен той жасау, ас берісіп,
Дала сәнін ерекше күрделі еткен.
Қазір сені трактор талқандаған,
Қалалар тұр заводтар қалқандаған.
Шаңмен көміп машина паң даланы,
Полигондар қоршап сым «арқандаған».

Ұлттық болмыс, ұлттық мәдениетті, ұлт табиғатын танытуға қызмет етіп тұрған 12 көштен тұратын «Қыз Жібек» көшінің сән-салтанатын жырлайтын тұстарынан үзінділер келтіре кетсек: «көш алдындағы сұлудың, он қыз нөкер қасында, қырық нарға жүк арттырған, қамқа зерлі кілемді, жүк үстіне жаптырған, казинелі қырық нарға, жібектен арқан тарттырған», «осындай боп әр жерден, он бір қыз өтті сәндікпен», «тағы айқасты бір көшке, көш алдына қараса, қара жорға мінгені, қара торқа кигені», «сексен түйе қомға алған, сексен түйе үстінде, алтында жағдан орнаған, асфәһани кілемдер, жібектен гүлін торлаған», «тағы айқасты бір көшке, бір бәйбіше нұр жүзді, көшті тартып барады, көш алдында бәйбіше, сары алтыннан жабдығы, бір жүз түйе қазына, қызыл алтын сандығы» т.с.с. Әр көшті бастап келе жатқан қыздардың сұлулығы бірінен-бірі өтсе, осы қыздарын «қыз-жат жұрттық» - деп аса аялап, құрметтеп, тәрбиесі мен жүріс-тұрысына қатты мән беретін халқымыз қыздарын үлде мен бүлдеге де орағанын көреміз. Олардың киім үлгілері, атқа отырысы, өздерін ұстауы ерекше. Жайлауға көшкен «Қыз Жібектің» көші кең далада еркін өмір сүрген қазақ ұлтының табиғатынан көрініс береді. Жердің жағдайы мен табиғаттың қыр-сырын жақсы танып-білген халқымыз қайда қыстап, қайда жайлауға баратын орнын алдын-ала белгілеп, көшіп-қону мерзімін де табиғатпен санаса отырып белгілеген. Осы көштің өзі ғана көп дүниеден хабар береді, оқырманға өте жағымды әсер етеді, рухын көтереді. О.А. Дмитриева прецедентті элементтердің табиғатын мәдениетпен байланыстыра көрсетеді: «ПТ, будучи сгустком культуры, содержит стереотип поведения, мировоззрение языковой личности» [10, 45 б.] және осылайша өз адресаттарына әсер ететіндігін жазады.

Ақын-жазушылар тіліндегі прецедентті қолданыстарды лингвотаным, лингвомәдени теориялары тұрғысынан зерттеу арқылы тілдің қызметін, әлеуетін тереңдей анықтауға мүмкіндік аламыз. Прецедентті мәтіндерді тану, ұғыну мен түсінудің үлкен мәні бар, себебі оларды түсіну арқылы біз нақты бір ұлтқа тиесілі ақпарат аламыз. Прецедентті мәтіндер белгілі бір тіл мен мәдениеттің көрінісі болғандықтан, оқырмандарын өз ұлтының тарихы, мәдениеті, дүниетанымы, философиясымен таныстырады, аралық байланыс орнатады.

Қорытынды. Интертекстуалдылық теориясы мен прецедентті құбылыс мәселелеріне қатысты мәтін герменевтикасы тұрғысынан, танымдық тұрғыдан, мәдениеттану тұрғысынан жүргізіліп жатқан зерттеулердегі алуантүрлі пікірлер аталмыш категориялардың нақты анықтамасын беруде өзіндік қиындықтар тудырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975, - 504 с.
- 2 Кристева Ю. Избранные труды. - Москва: РОССПЭН, 2004. - 656 с.
- 3 Suchsland I. Kristeva zur Einführung. 1. Aufl.-Hamburg: Junius, (=Zur Einführung; Bd. 74), 1992, - P. 79.
- 4 Kristeva J. Der geschlossene Text.- In: Zima, 1977. - P. 53
- 5 Барт Р. От произведения к тексту // Р. Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва: Прогресс, 1989, - 616 с.

- 6 Безруков А.Н. Поэтика интертекстуальности. - Бирск, 2005. - 70 с.
- 7 Әкім Тарази. Ауыл шетіндегі үй. - Алматы: Атамұра, 2006. - 248 б.
- 8 Попова М. К. Феномен прецедентности и преемственность культур. - Воронеж, 2004. - 311 с.
- 9 Дымарский М. Я. Прецедентность и художественность. - Воронеж, 2004. , - С. 255.
- 10 Бирюкова Н. С. Восприятие студентами прецедентных феноменов, используемых в современной массовой коммуникации. - Екатеринбург, 2005. - С. 236.
- 11 Кушнерук С. Л. Сопоставительное исследование прецедентных имен в российской и американской рекламе. - Екатеринбург, 2006. - 61 с.
- 12 Исраил С. Шығармалар жинағы, III том. - Алматы: Қазығұрт, 2012. - 304 б.
- 13 Нұрғожа О. Өлеңдер мен поэмалар, I том. - Алматы: Атамұра, 2007. - 329 б.

Б.А. Абдыханова¹, Нергиз Бирай²

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Университет Памуккале, Турция*

Взаимосвязь прецедентных текстов и интертекстуальности

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию функционирования прецедентных текстов в художественных произведениях. Данная проблема тесно связана с теорией интертекстуальности, с проблемой выявления скрытых смыслов и интерпретации художественного текста, с проблемой взаимосвязи языка и культуры.

Ключевые слова: интертекст, интертекстуальность, прецедентный текст, ассоциация, культурный код, языковой маркер

B.A. Abdyhanova¹, Nergiz Biraj²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Pamukkale University, Turkey*

Interrelation of precedent texts and intertextuality

Abstract. This article is devoted to the study of the functioning of precedent texts in works of art. This problem is closely connected with the theory of intertextuality, with the problem of revealing hidden meanings and interpretation of an artistic text, with the problem of the interrelation between language and culture.

Keywords: intertext, intertextuality, precedent texts, association, cultural code, language marker

References

- 1 Bahtin M.M. Voprosı literaturı i estetiki. İssledovaniya raznih let. [Literature and aesthetics. The investigation is going on for years.] (Hudajestvennaya literatura, Moskva, 1975. S. 504). [in Russian]
- 2 Kristeva Y. İzbranniye trudi. [Selected transactions.] (ROSSPEN, Moskva, 2004. S. 656) [in Russian]
- 3 Suchsland I. Kristeva zur Einführung. 1. Aufl. Hamburg: Junius, Zur Einführung; Bd.74), 1992, -P. 79.
- 4 Kristeva J. Der geschlossene Text (Zima, In, 1977. P. 53).
- 5 Bart R. Ot proizvedeniya k tekstu // R. Bart. İzbranniye raboti: Semiotika. Poetika. [From the work to the text // Selected works: Semiotics. Poetics.] (Progress, Moskva, 1989. S. 616) [in Russian]
- 6 Bezrukov A.N. Poetika intertekstual'nosti. [Poetics of intertextuality.] (Birsk, 2005. S. 70) [in Russian]
- 7 Tarazi Äkim. Avıl şetindegi ü. [House on the outskirts of the village..] (Atamura, Almaty, 2006. - P. 248) [in Kazakh]
- 8 Popova M.K. Fenomen pretsedentnosti i preemstvennost' kul'tur. [Phenomenon of precedence and continuity of cultures..] (Voronej, 2004. S. 311). [in Russian]
- 9 Dimarskiy M.Y. Pretsedentnost' i hudojestvennost' [Precedence and artistry..] (Voronej, 2004. S. 255). [in Russian]
- 10 Biryukova N.S. Vospriyatiye studentami pretsedentnih fenomenov, ispol'zuyemih v sovremennoy

massovoy kommunikatsii. [Students' perception of precedent phenomena used in modern mass communication..] (Ekaterinburg, 2005. P. 236). [in Russian]

11 Kyşneruk S.L. Sopostavitel'noye issledovaniye pretsedentih imen v rossiyykoy i amerikanskoy reklame. [Comparative study of precedent names in Russian and American advertising.] (Ekaterinburg, 2006. S. 61) [in Russian]

12 Saparbay İsrail Şığarmalar jıynağı, 3 tom, [Collections of works, Volume III.] (Qazıǵurt, Almaty, 2012. -P. 304). [in Kazakh]

13 Nurgoja O. Ulender men poiамalar, I tom. [Poems and poems, volume 1] (Atamura, Almaty, 2007. P. 329). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Нергиз Бирай - PhD, профессор. Памуккале университети, Пен-Әдебиет Факультети, Қазіргі Заманғы Түрік Диалектілері және Әдебиеттері Бөлімінің меңгерушісі. Деңізлі қаласы, Түркия.

Абдыханова Бақтыгүл - III курс PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақ тіл білімі кафедрасы. Астана, Қазақстан.

Nergiz Birai - PhD, professor. Pamukkale University, Faculty of Poetry, Department of Modern Turkish Dialectics and Literature. Turkey is the city of Denizli

Abdyhanova Baktygul - PhD student of the 3 rd year, LN Gumilyov Eurasian National University, Department of Kazakh linguistics. Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.21.07

А.А. Аймолдина

*Казахстанский филиал Московского государственного университета
имени М.В. Ломоносова, Астана, Казахстан
(E-mail: aimoldina_aa@mail.ru)*

Взаимосвязь социальных и когнитивных аспектов изучения делового дискурса

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос взаимосвязи социальных и когнитивных параметров делового дискурса. Несмотря на достигнутые результаты, недостаточно изученными остаются вопросы исследования когнитивных компонентов делового дискурса, а именно общих фоновых знаний, идеологий, норм, ценностей, а также уникальных ментальных моделей отдельных людей в контексте определенных коммуникативных ситуаций. Под деловым дискурсом понимается сложное коммуникативное явление, языковая составляющая которого представляет собой целенаправленную ментально-речевую деятельность, актуализирующуюся посредством психологических и когнитивно-прагматических процессов, протекающих в сознании деловых коммуникантов. В исследовании особо подчеркивается социокогнитивный аспект делового дискурса, в рамках которого эффективная деловая коммуникация возможна при условии общности индивидуальных когнитивных и социальных пространств деловых партнеров, а смысловое наращивание осуществляется за счет воздействия элементов субъективно-вариативных зон когнитивных пространств. Использование социокогнитивного подхода в современных исследованиях делового дискурса позволяет глубже осмыслить коммуникативно-прагматический аспект языкового знака и понять национально-культурную специфику деловой коммуникации.

Ключевые слова: деловой дискурс, когнитивный аспект, социальный аспект, социокогнитивный подход, контекст, национально-культурная специфика.

Введение. Изучение делового дискурса с точки зрения его когнитивных аспектов привлекло внимание исследователей сравнительно недавно. В данном исследовании под деловым дискурсом следует понимать сложное коммуникативное явление, включающее, с одной сторо-

ны, совокупность всех речевых актов, представляющих целенаправленную ментально-речевую деятельность, общей характерной чертой которой являются деловые отношения, а с другой – всю сумму знаний об окружающей реальности, необходимых для понимания указанных речевых актов, так называемый социокультурный контекст коммуникации, характеризующий ее участников, процессы продуцирования и восприятия речи с учетом фоновых знаний, базирующихся на нормах, ценностях и правилах общения, принятых в деловом сообществе.

Методологическая база. В целом, проблемы развития делового дискурса и деловой коммуникации рассматривают известные ученые дальнего (D. Akar, F. Bargiela-Chiappini, L. Beamer, V. Bhatia, K. Blum-Kulka, P. Brown, M. Charles, M. Clyne, P. Drew, J. Gimenez, B. Gunnarsson, N. Fairclough и др.) и ближнего зарубежья (Н.Д. Арутюнова, Н.А. Баранова, О.А. Безнаева, П. Волошин, В.С. Григорьева; З.И. Гурьева, Ю.В. Данюшина, В.Ю. Дорошенко, И.В. Драбкина, В.И. Карасик, В.В. Калюжная, Е.Н. Малюга, А.О. Стеблецова, В.А. Пономарева, Т.А. Ширяева, Е.В. Чиликина и др.). Большой вклад в разработку теории деловой коммуникации внесли работы казахстанских ученых, посвященные выявлению лингвистической специфики казахского эпистолярного стиля писем (Г.Т. Абикенова, Б. Абилкасымов), особенностям составления деловых бумаг, изучению синтаксиса, стилистики современного делового казахского языка (Б.Ж. Абилмажинова, А.М. Алдашева, В.Г. Салагаев, Б. Шалабай), лингвистическому анализу памятников деловой письменности XVIII-XIX вв. (А.И. Ахметжанова), определению структурных и лексических особенностей нормативно-распорядительных документов (Б.С. Аширова), роли и функциям делового общения (Г.З. Бакирова), изучению онтологии, интеракции и жанров делового дискурса (Г.Г. Буркитбаева), культуре устной деловой речи на казахском языке (Н.А. Дуанбекова), формированию и развитию официально-деловой речи в казахском и русском языках (Л.С. Дуйсембекова, Н.И. Ергазиева, С.К. Ережепова, Ж. Макешова, М.К. Мамбетова, А.Т. Шонайбаева), особенностям англоязычного делового дискурса (Г.Ж. Матжанова, Ж.К. Омарова, А.С. Толенгутова) и другим аспектам изучения. Тем не менее, несмотря на достигнутые результаты, недостаточно изученными остаются вопросы исследования когнитивных компонентов делового дискурса, а именно общих фоновых знаний, идеологий, норм, ценностей, а также уникальных ментальных моделей отдельных людей в контексте определенных коммуникативных ситуаций; влияние национально-культурной принадлежности коммуникантов на процесс и логику составления текста.

Основная часть. Посредством анализа письменных и устных форм делового дискурса современные лингвисты стремятся решить вопросы о соотношении и взаимозависимости внутренних и внешних факторов жизнедеятельности человека, бытия и мышления, социального и индивидуального [1]. Рассматривая условия успешности речевых актов, западные ученые Т. ван Дейк (T. vanDijk) и В. Кинч (W. Kintsch) одними из первых отметили важность конкретных национальных, социальных, культурных, образовательных различий между коммуникантами, предысторию говорящего и слушающего. Они утверждали, что «у каждой культуры свои значимые события и действия: мы и жители какой-либо африканской деревни говорим и пишем на разные темы. В зависимости от того, где мы находимся – за завтраком, в ресторане, в трамвае, мы, как правило, говорим на разные темы» [2, 42 с.]. Отсюда следует, что различно и прагматическое значение речевого акта в контексте этих тем. Становится очевидным, что анализ иллокутивной силы речевого акта выходит далеко за его ограниченные рамки. В связи с этим возникает необходимость привлечения широкого социального и ситуационного контекста, в котором совершалось речевое воздействие. Это послужило одной из основных причин усиления когнитивистской составляющей в исследовательских концепциях ряда ученых (Т.А. van Dijk, W. Kintsch, R. Wodak, P. Meyer). Отмечается исследовательский «бум» в научных работах последних лет, изучающих различные аспекты дискурс-анализа, когнитивные характеристики лингвокультур (О.А. Безнаева, Т.А. VanDijk, Т.А. Ширяева и др.).

Так, российский лингвист Т.А. Ширяева особо подчеркивает необходимость тщательного и детального анализа когнитивно-дискурсивных механизмов представителей социальных сфер, в особенности участников бизнес-сообществ, а также указывает на актуальность новой интерпретации роли языка в процессах категоризации и концептуализации профессионального мира, в частности, мира бизнеса [3, 4 с.].

По мнению большинства ученых, взаимосвязь между дискурсивными и социальными структурами не является просто корреляционным или каузативным взаимодействием. Здесь имеет место быть очень сложный социокогнитивный процесс, включающий в себя ментальные модели и другие когнитивные репрезентации, возникающие в сознании участников [4, 55 с.]. Следовательно, такие когнитивные компоненты, как общие знания, идеология, нормы, ценности, уникальные ментальные модели разных личностей, являются важными составляющими социальной теории дискурса. Как отмечает Р. Водак (R. Wodak), «несмотря на уверенность человека в том, что нельзя «заглянуть» в сознание другого (в «черный ящик»), (практически) каждый из нас убежден, что существуют определенные ментальные процессы, которые связывают производство и понимание текста как с высказыванием, текстом и коммуникацией, так и с социальными явлениями» [5, 125 с.]. В связи с этим именно стремление интегрировать социальные и когнитивные подходы в единой теории предопределило появление новой концепции Т. ван Дейка – социокогнитивного дискурс-анализа.

По утверждению современных ученых (Т.А. van Dijk, R. Wodak, D. Atkinson, N. Fairclough, П.М. Дайнеко, Э.В. Будаев и др.), недостаточное внимание к когнитивной составляющей анализа дискурса существенно тормозит развитие некоторых наук, в том числе критического дискурса, социолингвистики, прикладной лингвистики. Действительно, использование социокогнитивного подхода к изучению делового дискурса является, на наш взгляд, шагом вперед в процессе осмысления коммуникативно-прагматического аспекта языка, глубокого понимания национально-культурной специфики деловой коммуникации.

Значимым этапом в исследованиях основоположника социокогнитивного подхода Т. ван Дейка стало применение результатов когнитивных исследований при описании прагматических и социальных параметров дискурса. Когнитивная модель дискурса должна отражать тот факт, что связанный текст осуществляется в социальном контексте [6, 55], который включает в себя: 1) общекультурные знания (обычные для данной группы виды деятельности и цели, характерные события); 2) социокультурную ситуацию:

- участников общения;
- функции, социальные роли участников ситуации;
- социальные характеристики (пол, возраст);
- индивидуальные характеристики (характер, интересы, цели);
- конвенции (законы, правила, привычки);

3) коммуникативную ситуацию:

- общие цели коммуникативного взаимодействия;
- глобальный референциальный контекст (присутствие людей, объектов).

Для понимания социокогнитивной концепции необходимо прежде всего четко различать понятия «контекст», «контекстуальная модель», «ситуация». Согласно трактовке Т. ван Дейка, под контекстом следует понимать не просто такие «объективные» социальные переменные, как гендерные, возрастные и т.п. характеристики, а особые ментальные модели, именуемые контекстуальными моделями. По мнению ученого, именно контекстуальные модели являются тем «недостающим звеном» между коммуникативной ситуацией, дискурсом и общественными процессами с точки зрения социолингвистического и когнитивного аспектов. Контекстуальные модели включают характерные для той или иной культуры категории и универсальные данные (участники, пространственно-временная модель, цели, действия), без которых сложное социальное взаимодействие между участниками коммуни-

кации было бы невозможным [7, 25 с.]. Таким образом, речевое поведение коммуникантов зависит от конкретной ситуации: «Возможные действия, а следовательно, и тексты ограничены определенными параметрами ситуации» [2, 160 с.]. Иными словами, коммуникант может успешно совершить речевой акт только при условии, если социокультурный контекст удовлетворяет требованиям этого речевого акта. В некоторых современных российских и отечественных научных разработках предпринимаются попытки рассмотрения делового дискурса с точки зрения определенного контекста. Так, российский лингвист Ю.В. Данюшина определяет коммуникацию в целом как комплексный процесс обмена информацией, эмоциями, воздействиями и рассматривает корпоративную коммуникацию как общение в деловой сфере, как коммуникацию в корпоративном контексте, т.е. в условиях ведения бизнес-деятельности [8, 38 с.]. Казахстанский ученый Г.Г. Буркитбаева также отмечает важность и перспективность рассмотрения контекста при изучении делового дискурса и реальной деловой коммуникации: «Хотя анализ жанра делового дискурса всесторонне и глубоко связан с лингвистической теорией, его основной дальнейшей целью является не столько разработка определенной лингвистической модели или построение оригинальной лингвистической теории, сколько разработка оптимального метода исследования реальной коммуникации в специфичном социальном контексте и точного определения типичных форм коммуникации, а также полное объяснение отношений между типичными формами коммуникации в связи с контекстом» [9, 210 с.].

В условиях современного развития науки о языке, включающей когнитивный характер и отражающей отношения между человеком и миром через его язык, появилась когнитивная прагматика [10; 11 с.]. Главной целью когнитивной теории прагматики является стремление объяснить условия успешности речевого акта, основываясь на изучении взаимосвязи между ситуативным контекстом речевого общения и когнитивными системами коммуникантов. В этом случае понятие ситуативной модели позволяет понять не только представления о стереотипных последовательностях событий (как в сценариях и фреймах), а «личностное знание, которым люди располагают относительно подобной ситуации. Данное знание следует понимать как результат предшествующего опыта, накопленного в столкновениях с ситуациями такого рода» [2, 67 с.].

Исходя из вышесказанного, активизация схемы речевого акта позволяет лучше интерпретировать любой текст и иллокутивную силу входящих в него речевых актов с учетом как ситуативного, так и коммуникативного контекста. В связи с этим невозможно адекватно понять речевой акт изолированно, как отмечается в работах Дж. Л. Остина (J.L. Austin) и Дж. Р. Серля (J.R. Searle), а только в текстовом и экстралингвистическом контексте, т.е. в дискурсе. Следует также отметить, что существенным отличием обсуждаемой концепции является понимание дискурса как основного объекта прагматических исследований, что в более ранних работах по прагматике языка и теории речевых актов отсутствовало.

По утверждению британского ученого Н. Фэйрклава (N. Fairclough), дискурс представляет собой неотъемлемую часть общественных отношений, поскольку, с одной стороны, формирует эти отношения, а с другой стороны, формируется ими [12, 47 с.]. Следовательно, дискурс как взаимодействие социальных групп и индивидов должен изучаться в контексте социальных структур и культуры, включающей в себя ценности и менталитет общества [13, 5 с.]. Исходя из этого, дискурс, являясь социальным действием, отражает состояние общества и культуры [14, 47 с.].

В последние годы ученые (Т.А. van Dijk, А. Trosborg, Y. Zhu, О.К. Ирисханова, П.М. Дайнеко, И.В. Жуков, А.В. Руденко и др.) все больше проявляют интерес к этому достаточно новому направлению в языкознании. Это предполагает отбор и анализ устных, письменных, электронных текстов профессиональной коммуникации на различных языках с привлечением таких базовых понятий социолингвистики, прагматики и когнитивных наук, как

стереотип, социальная власть, ценности, коммуникативная стратегия, когнитивная модель, культурная и социокультурная модель, ментальное пространство, пресуппозиции и др. Следовательно, затрагивая вопрос о социокогнитивных особенностях делового дискурса, мы исходим из того, что эффективная деловая коммуникация возможна при условии общности индивидуальных когнитивных и социальных пространств деловых партнеров, а смысловое наращивание осуществляется, по определению Н.Ф. Алефиренко, за счет воздействием элементов «субъективно-вариативных зон когнитивных пространств» [15, 19 с.].

Т.А. Ширяева считает, что лингвокогнитивный (тезаурусный) уровень организации языковой «деловой» личности восходит не столько к семантике, сколько к знаниям. Для успешного осуществления деловой коммуникации необходимо овладение наряду с языковой системой, также и концептуальной системой, включающей представления, навыки, ценности и нормы как специальных, так и обыденных социокультурных областей, в том числе знание норм и правил общения. Такие знания аккумулируются в глобальный фрейм институционального делового дискурса на основе формирования соответствующих основных институциональных фреймов и структурируются с помощью специально отобранных текстов, содержащих фреймовые пресуппозиции. На основе владения элементами семиотического кода члены делового социума осознают специфику концептуальной картины бизнес-мира, которая реализуется в тезаурусе языковой личности, участвующей в профессиональной деловой коммуникации. Коммуникация в деловом сообществе – это перенос необходимой информации, профессиональных и универсальных знаний в процессе делового общения, которое предполагает, прежде всего, системность, основанную на системности знаний человека о мире и осмысленности этих знаний в процессе деловой коммуникации, что и составляет основу институциональных фреймов институционального делового дискурса, тех внутренних психологических структур, которые складываются в процессе жизни и обучения в голове человека и в которых представлена сложившаяся у него картина мира делового сообщества и себя самого [3, 26 с.].

Таким образом, исследование делового дискурса, несомненно, требует обращения к экстралингвистическим факторам, а также когнитивных, культурных и социальных интерпретаций. Поскольку, как культурные, так и социальные параметры, в конечном счете, оказывают влияние на речевую деятельность посредством когнитивной системы делового коммуниканта [16, 128], моделируют культурные ценности разных языковых коллективах, формируют концептуальную картину мира, присущую каждому языковому коллективу, использование социокогнитивного подхода к современным исследованиям делового дискурса в настоящее время приобретает все большую актуальность.

Список литературы

- 1 Макаров М.Л. Языковой дискурс и психология // Язык и дискурс: когнитивные и коммуникативные аспекты: сб. науч. тр. / под ред. Сусов А.А. – Тверь: Тверской госуниверситет, 1997. – 268 с.
- 2 Ван Дейк Т.А., Кинч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва, 1988. – № 23. – С. 212.
- 3 Ширяева Т.А. Когнитивное моделирование институционального делового дискурса: автореф. ... док. филол. наук. – Краснодар, 2008. – С. 150.
- 4 Van Dijk T.A. Introduction: discourse and domination // Discourse and Power / ed. by van Dijk T.A. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 126.
- 5 Водак Р. Взаимосвязь «дискурс – общество»: когнитивный подход к критическому дискурс-анализу // Современная политическая лингвистика / под ред. Будаева Э.В., Чудинова А.П. – Екатеринбург: УрГПУ, 2006. – С. 136.
- 6 Ван Дейк Т.А., Кинч В. Макростратегии // Язык. Познание. Коммуникация: сб. науч. тр. – Москва: Прогресс, 1989. – С. 167.
- 7 Будаев Э.В. Недостающее звено дискурс-анализа: контекстуальные модели Т. ван Дейка // Политическая лингвистика. – 2009. – № 28. – 153 с.

- 8 Данюшина Ю.В. Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса: дис. док. филол. наук. – Москва: Наука, 2011. – С. 286.
- 9 Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология и жанры. – Алматы: Ғылым, 2005. – С. 210.
- 10 Ключев Е.В. Речевая коммуникация: учебное пособие для университетов и институтов. – Москва: Рипол Классик, 2002. – С. 315.
- 11 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русского речи. – 3-е изд., стер. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – С. 284.
- 12 Fairclough N. Language and power. – London; New-York: Longman, 1989. – P. 259.
- 13 Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. / под ред. Карасика В.И., Слышкина Г.Г. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 240.
- 14 Halliday M.A.K., Hasan R. Language, context, and text: aspects of language as social-semiotic perspective. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – P. 159.

Ә.А. Аймолдина

*Қазақстандағы М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті,
Астана, Қазақстан*

Іскерлік дискурс зерттеудің әлеуметтік және когнитивтік аспектіліктерінің қатынастары

Аңдатпа. Бұл мақалада іскерлік дискурстың әлеуметтік және когнитивтік параметрлері арасындағы байланыс қарастырылады. Іскерлік дискурстың шеңберінде күрделі коммуникативтік құбылыс түсініле отырып, оның тілдік құрамдас бөлігі мақсатты ментальді-сөйлеу қызметін білдіру арқылы, психологиялық және когнитивтік-прагматикалық процестердің өзектілігі, іскерлік серіктестердің санасында орын алады. Әлеуметтік-когнитивтік тәсілді пайдалану арқылы қазіргі заманғы зерттеулерде, іскерлік дискурс тілдік белгінің коммуникативтік-прагматикалық аспектісін тереңірек ұғынуға және іскерлік қарым-қатынастың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: іскерлік дискурс, когнитивтік аспект, әлеуметтік аспект, әлеуметтік-когнитивтік тәсіл, контекст, ұлттық және мәдени ерекшелік.

A.A. Aimoldina

Kazakhstan Branch of Moscow State University behalf of M.V. Lomonosov, Astana, Kazakhstan

Interconnection of Social and Cognitive Aspects in Business Discourse Studying

Abstract. This article discusses the relationship between social and cognitive parameters of business discourse. Business discourse is defined a complex communicative phenomenon, the language component of which is a purposeful mental-speech activity, actualized through psychological and cognitive-pragmatic processes occurring in the minds of business communicants. The use of the sociocognitive approach in modern studies of business discourse allows one to deeper comprehend the communicative and pragmatic aspect of the linguistic sign and to better understand the national and cultural specifics of business communication.

Key words: business discourse, cognitive aspect, social aspect, socio-cognitive approach, context, national and cultural specificity.

References

- 1 Makarov M.L. YAzykovoy diskurs i psikhologiya // YAzyk i diskurs: kognitivnyye kommunikativnyye aspekty: sb. nauch. tr. / pod red. Susov A.A. [Language Discourse and Psychology // Language and Discourse: Cognitive and Communicative-aspects: coll. sci. tr. / Ed. Susov A.A.] (Tverskoy gosuniversitet, Tver', 1997. P. 268). [in Russian]
- 2 Van Deyk T.A., Kinch V. Strategiya ponimaniya svyaznogo teksta [The strategy of understanding coherent text], Novoye v zarubezhnoy lingvistike [New in foreign linguistics.] Moskva, 1988. № 23. S. 212. [in Russian]
- 3 Shirayeva T.A. Kognitivnoye modelirovaniye institutsional'nogo delovogo diskursa: avtoref. ... dok.

- filol. nauk. [Cognitive modeling of institutional business discourse: author's abstract. ... doc. philol. science.] Krasnodar, 2008. 150 s. [in Russian]
- 4 Van Dijk T.A. Introduction: discourse and domination // Discourse and Power / ed. by van Dijk T.A. – (New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 126). [in Russian]
- 5 Vodak R. Vzaimosvyaz' «diskurs – obshchestvo»: kognitivnyy podkhod k kriticheskomu diskurs-analizu // Sovremennaya politicheskaya lingvistika / pod red. Budayeva E.V., Chudinova A.P. [Interrelation «discourse - society»: a cognitive approach to critical discourse analysis / / Modern political linguistics / Ed. Budaeva EV, Chudinova A.P.] (UrGPU, Yekaterinburg, 2006. S. 136). [in Russian]
- 6 Van Deyk T.A., Kinch V. Makrostrategii // YAzyk. Poznaniye. Kommunikatsiya: sb. nauch. tr. [Macrostrategies // Language. Cognition. Communication: Sat. sci. tr.] (Progress, Moskva, 1989. P. 167). [in Russian]
- 7 Budayev E.V. Nedostayushcheye zveno diskurs-analiza: kontekstual'nyye modeli T. van Deyka // Politicheskaya lingvistika. [The Missing Link of Discourse Analysis: Contextual Models by T. van Dyck // Political Linguistics.] , 2009. №28. S. 153. [in Russian]
- 8 Danyushina YU.V. Mnogourovnevyy analiz angloyazychnogo setevogo biznes-diskursa: dis. ... dok. filol. nauk. [Multilevel analysis of the English-language network business discourse: dis. doc. philol. science.] (Moskva, 2011, 486 s) [in Russian]
- 9 Burkitbayeva G.G. Delovoy diskurs: ontologiya i zhanry. [Business Discourse: Ontology and Genres.] (Gylym, Almaty, 2005. P. 210) [in Russian]
- 10 Klyuyev Ye.V. Rechevaya kommunikatsiya: uchebnoye posobiye dlya universitetov i institutov. [Speech Communication: A Textbook for Universities and Institutes.]. (RipolKlassik, Moskva, 2002. S. 315). [in Russian]
- 11 Issers O.S. Kommunikativnyye strategii i taktiki russkogo rechi. – 3-ye izd., ster. [Communicative strategies and tactics of Russian speech.] (Yeditorial URSS, Moscow, 2003. S. 284).
- 12 Fairclough N. Language and power. (New-York: Longman, 1989. S. 259).
- 13 Karasik V.I. O tipakh diskursa // YAzykovaya lichnost': institutsional'nyy i personal'nyy diskurs: sb. nauch. tr./pod red. Karasika V.I., Slyshkina G.G. [On the Types of Discourse // The Linguistic Person: Institutional and Personal Discourse: Sat. sci. tr. / Ed. Karasika VI, Slyshkina G.G.] (Peremena, Volgograd, 2000. S. 240) [in Russian]
- 14 Halliday M.A.K., Hasan R. Language, context, and text: aspects of language as social-semiotic perspective. (Oxford University Press, Oxford, 1989. R. 159).

Сведения об авторе:

Аймолдина А.А. - старший преподаватель Казахстанского филиала Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова, Астана, Казахстан.

Aimoldina A.A. - Senior Lecturer, PhD, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.31.31

Н.Ф. Алефиренко¹, Нуртазина М.Б.²

¹*Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Россия*

²*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

(Email: ¹n-alefirenko@rambler.ru, ²maral0204@mail.ru)

Современные тенденции в науке о языке: векторы научного поиска

Аннотация. Рассматриваются проблемы формирования новых тенденций в развитии лингвистической мысли XXI века, обусловленные идеями так называемой «аналитической философии», выстраивающей методологию науки о языке как альтернативу картезианского *cogito* на принципах естественно-математического познания. Разрабатывается оригинальное воплощение концепта «лингвистический поворот», впервые появившегося в феноменологии Э. Гуссерля и получившего развитие в фундаментальной онтологии Хайдеггера.

Делаются подходы к обоснованию принципа методологического плюрализма; рассматривается проблема междисциплинарного формирования новых лингвистических направлений: лингвокогнитивной синергетики, лингвопрагматики и лингвистической дискурсологии. В свете парадигмы лингвистического постмодернизма предпринимается попытка способов нового видения языковой реальности. Изложены результаты исследования, связанные с разграничением понятий «текст» и «дискурс», «значение» и «смысл».

Ключевые слова: лингвистический поворот, лингвистический постмодернизм, методологического плюрализм, текст, понимание, смысл.

1. Введение. Тенденции развития современного языкознания обуславливаются идеями так называемой «аналитической философии», которая пытается выстраивать гуманитарные дисциплины на принципах естественно-математических наук [1, с.26; 2, с. 709; 3, с. 234; 4, с. 87-88]. В соответствии с этим новые направления лингвистического поиска XXI века устремлены к точности, строгости и логическому совершенству. И хотя аналитическая философия далеко не монолитна, она все же имеет общее эпистемологическое ядро. Называют его «лингвистическим поворотом» в философии или «языковой революцией» [1, с.29].

Подготавливался лингвистический поворот такими яркими представителями теории аналитического познания, как Г. Фреге и Б. Рассел, Дж. Э. Мур. Ключевой же фигурой теории лингвистического поворота является Л. Витгенштейн. Это его «Логико-философский трактат» содержит (ставшее в наше время крылатым) изречение: «Границы моего мира суть границы моего языка». Оно отражает квинтэссенцию созданной им концепции, гласящей, что всякое знание о мире можно считать существующим лишь тогда, когда оно выражено посредством языка. Из этого следует основа его научного кредо: суть познавательных процедур, как и понимание структуры самой исследуемой реальности, осекают ученого, лишь в момент осмысления её репрезентации языком.

Столь непростое озарение пришло не в тихой гавани науки, а на этапе решительного мировоззренческого перелома: перехода от классической философии к неклассической, разница между ними определяется пониманием предмета исследования. Его суть заключена в названии столь революционного для научного мышления шага – лингвистический поворот. Речь идёт о замене основы основ научного мировоззрения, формировании новых методологически значимых убеждений. Если классическая философия основным своим предметом рассматривала сознание, то философия неклассическая, в процессе критики метафизики сознания, сочла целесообразным обратиться к языку как альтернативе картезианского *cogito*.

2. Постановка задачи. Основная проблема исследования: выявить современные тенденции в науке о языке, связанные с укреплением идей лингвистического постмодернизма. Прежде всего, требует обоснования принцип методологического плюрализма, рассмотрению также подлежат проблема междисциплинарного формирования новых лингвистических направлений: лингвокогнитивной синергетики, лингвопрагматики и лингвистической дискурсологии. Парадигма лингвистического постмодернизма предполагает радикально новое видение самой проблемы языковой реальности [3; 4; 7. 34-37].

Прежде всего, для нас важным является разграничение понятий «текст» и «дискурс» в свете расширительного их понимания – мир как текст: «словарь» и «энциклопедия» (У. Эко), «космическая библиотека» (В. Лейч). В рамках герменевтической традиции язык и текст рассматриваются в связи с проблематикой понимания (Х.-Г. Гадамер) и постижением сущности значения и смысла путём отграничения смысла бытия от его лингвистического конструирования.

Из представленной панорамы требующих своего решения идей лингвистического постмодернизма вытекают цель и задачи нашей работы. Цель – раскрыть многовекторный спектр актуальных лингвистических исследований, выстраиваемых на принципе методологического плюрализма.

Задачи нашего исследования: 1) показать конструктивную сопряженность лингво-синергетики с герменевтикой для создания новой, постмодернистской, платформы для нелинейной интерпретации семантики текста; 2) раскрыть познавательный потенциал дискурс-анализа текста; 3) на фоне функционального взаимодействия идей лингвокогнитивистики и лингвопрагматики выявить категориальные черты формирующейся когнитивно-прагматической субпарадигмы науки о языке.

3. Методология и методы исследования. Методологическим основанием работы являются идеи постмодернистского мировоззрения применительно к исследованию языка и текста (речи). Основным методом анализа материала служит дискурс-анализ в сопряжение с методами лингвопрагматики.

4. Результаты и их обсуждение. Лингвистический поворот, обоснованный Л. Витгенштейном, вызвал бурную деятельность ученых по созданию новых нестандартных теорий. Важнейшими среди них является учение Г. Фреге. Ориентируясь на идеи неклассической философии, он заложил основы логико-семантической интерпретации текста. Согласно его теории, любое выражение, предложение или текст могут одновременно иметь смысл и значение. Номинативные единицы (слова и фразеологизмы) могут не иметь значения, если у них нет денотата, но лишиться смысла они не могут. Ср.: слово пегас значения не имеет, так как у него отсутствует референт при всем известном денотате (мысленный образ крылатого коня), но зато у него имеется смысл: 'символ поэтического вдохновения'. Ещё более явно теория Г. Фреге обнаруживает себя при употреблении знаков косвенной номинации: фразеологизмов и паремий. Конечно же, представить, как кто-то заливается слезами в три ручья невозможно в силу от отсутствия у данного выражения реальной денотативной отнесенности.

Вместе с тем его смысл в художественном дискурсе Ф.М. Достоевского воспринимается вполне корректно. Ср.: Когда же я очнулась, то начала прямо тем, что положила свой узелок к нему на постель, сама села подле, закрылась руками и заплакала в три ручья (Ф. Достоевский). Смысл выражения доступен каждому носителю русского языка: героиня 'обильно лила слезы, безудержно плакала' [6, 123 с.; 8, 99 с.]. Его денотативную направленность выражают слова-сопроводители. В данном примере словом-сопроводителем служит глагол «заплакала»; в иных контекстах таковыми обычно выступают (а) глаголы рыдать, голосить, выть и (б) фразеологизм лить слёзы.

Не случайно, фразеографическая репрезентация выражения в три ручья осуществляется с обязательным указанием слов-сопроводителей: (плачет, рыдать зарыдает, льёт слёзы, заливается) в три ручья. С другими словами-сопроводителями фразеологизм в три ручья получает другую денотацию. Ср.: Смейтесь, если вам это нравится, сударь, - сказал шотландец, которому насмешливый тон нового знакомого, видимо, пришелся не по вкусу. - А мне нечего болтать с вами, когда вода бежит с меня в три ручья. Пойду поищу, где бы мне обсушиться (Вальтер Скотт. «Айвенго»).

Смысл всего фрагмента, как видим, совсем иной. Его следует интерпретировать в русле ещё более радикального суждения Б. Рассела. В центре его внимания – не слово, а предложение. Он был убежден, что язык, в принципе, способен точно отражать реальность только при условии правильно сформулированного высказывания. Выполнение данного требования, полагал ученый, возможно только при изоморфизме логической структуры языка и структуры мира.

Достичь такой идентичности можно путём применения к языку логического анализа, так как, по мнению Б. Рассела, речевые высказывания сами по себе значений не имеют. В этом он расходится с поздним Витгенштейном, полагая, что его учение в своем интересе не к миру, а к языку похоже на ребенка, забавляющегося часами без маятника, которые, даже

не показывая часа, функционируют проще, в забавном ритме. На подобную забаву похоже, считает Б. Рассел, использование отдельных слов и обыденное употребление языка, поскольку оно также уводит от реального смысла обозначаемого.

Только в логическом контексте всего высказывания слова обретают адекватный смысл. В реальном обыденном общении мы действительно нередко употребляем изначально алогичные (лишенные смысла) выражения. На подсознании говорим «солнце взошло» или «солнце зашло». О чем идет речь понимает каждый коммуникант, однако с точки зрения астрономии выражение абсурдно, так как солнце в принципе не восходит и не заходит. Оно неподвижно находится в центре нашей Галактики, а смена дня и ночи осуществляется благодаря движению Земли вокруг Солнца. Б. Рассел с помощью логического анализа пытался выявить истинное смысловое содержание высказывания (текста), найти их имплицитный смысл.

Оригинальное воплощение концепт «лингвистический поворот» получил в феноменологии Э. Гуссерля («Логические исследования»), фундаментальной онтологии Хайдеггера и неопозитивизме. В чём его гносеологическая специфика?

Прежде всего, в том, что теперь познаётся не мир сам по себе, а результаты его отображения в нашем сознании [11, 876 с.; 13, 112 с.; 14, 39-42 с.]. В центре внимания оказываются смысл и характер отображения мира в семантике речевых произведений [15, с. 1097-1099].

Лингвистический поворот в теории познания спровоцировал возникновение лингвистического постмодернизма, в эпицентре которого находится текст: текст культуры, или текст как явление культуры. Такие понятия, как «автор», «адресат», «смысл», «контекст», рассматриваются не как коммуникативные сущности, а как категории, которые определяют ценностно-смысловое содержание текста, что и придаёт речевому произведению статус явления культуры.

4.1 Постулаты лингвистического постмодернизма. Лингвистический поворот связан с переосмыслением традиционных лингвистических понятий («язык» и «текст») и появлением новых, таких как, «дискурс», «нарратив» и т.д. Это приводит к формированию таких новых лингвистических дисциплин, как лингвосинергетика, лингвистическая герменевтика, когнитивная лингвистика, коммуникативно-прагматическая теория языка, когнитивная лингвопоэтика, дискурсология и нарратология. Фокусирующими точками их креативности выступают личностный смысл, языковое сознание и понимание.

Это меняет стратегические установки гуманитарной науки. Проявляется это в том, что научный постмодернизм производит замену объекта познания, в результате которого категории бытия уступают место языку, точнее, тексту. Теперь не бытие, а текст выступает единственной и предельной реальностью. Девиз постмодернизма: «Наш мир – наш язык». Это означает, что культура и познание в целом фиксируют не постигаемую сущность самих вещей, а с помощью языка эксплицируют результаты проникновения в смысловое «зазеркалье» текста.

Для обоснования своего главного постулата лингвистический постмодернизм опирается на идеи Ф. Ницше и М. Хайдеггера. Согласно Ф. Ницше, язык – это не просто описание мира: с помощью языка мир создаётся. Еще более известной и конкретизирующей предыдущую мысль является взятая на вооружение основателями постмодернизма фраза М. Хайдеггера «язык – дом бытия». Постмодернисты убеждены в том, что мир постигается не благодаря пониманию сути вещей, а вследствие проникновения в зазеркалье текста с целью постижения сокрытого смысла. Лингвистический постмодернизм исходит из основополагающего для него тезиса: существует только то, что представлено в виде текста. При этом искать связь слова с обозначенным объектом (денотатом) не обязательно. Существующая для постмодернистов действительность – это только знаки, из которых соткано текстовое полотно.

Итак, лингвистический постмодернизм [1; 12-13 с.] отказывается от референциальной концепции слова, согласно которой языковому знаку во внеязыковом мире соответствует предмет номинации, а в сознании коммуниканта – значение слова и образ именуемого предмета. Вместо такого закрепившегося в нашем сознании понимания семантики слова, они выдвигают «еретическую» для сторонников традиционалистов концепцию «пустого знака», который якобы обладает множеством значений и поэтому с ним не сопоставим ни один денотат.

В силу этого, по их мнению, мир предметного бытия призречен, а мир текстопорождающих знаков – вполне реальный [17, 134 с.]. Понимание текста, по мнению Ж. Деррида, представляет собой некую деконструкцию. Её суть определяется сочетанием деструкции (устранения одних смыслов) и реконструкции (созданию других) [8]. Именно в таком сопряжении деструкции обыденных и реконструкции, создании поэтических смыслов воспринимаются последние четверостишья триптиха А. Белого «Закаты»:

Закат полосой багряной
бледнеет в дали за горой.
Шумит в лучезарности пьяной
вкруг нас океан золотой.
И мир, догорая, пирует,
и мир славословит Отца,
а ветер ласкает, целует.
Целует меня без конца.

Основой деконструкции здесь служат первые две строки. Понимание остального фрагмента текста опирается на интерпретационные принципы реконструкции: Шумит в лучезарности пьяной вкруг нас океан золотой – лучи багряного заката, освещающие ржаное поле, превращают его в волнующий золотой океан, который шумит в лучезарности пьяной. Вторая строфа полностью передаёт субъективное восприятие уходящего дня. Мир предметного бытия действительно становится призречным, а мир, созданный поэтическим дискурсом реальным. В конечном итоге, в процессе деконструкции текст подвергается не столько познанию или пониманию, сколько свободным и неограниченным интерпретациям.

4.2 Лингвосинергетические постулаты, связанные с идеей многовариантной интерпретации текста. Методологическим камертоном для постмодернистской интерпретации текста выступают лингвосинергетические постулаты, базирующиеся на идее многовариантной интерпретации текста. В этом плане лингвосинергетика сопряжена с герменевтикой, утверждающей, что язык неизбежно отсылает нас за пределы себя самого [4], что язык не тождественен тому, что на нем сказано, не совпадает с тем, что обрело в нем слово. Языковая форма выражения не просто далека от однозначности и поэтому нуждается в улучшении. Она, какой бы совершенной ни была, никогда не поспевает за тем, что побуждается ею к жизни. Дело в том, что глубоко внутри смыслового содержания текста присутствует скрытая информация, способная проявиться лишь в качестве подтекстового субстрата содержания речевых образований и тут же ускользающий, как только ему придается какая-нибудь форма выраженности. Ср. глубинный смысл бунинского дискурса:

В лесу, в горе, родник, живой и звонкий,
Над родником старинный голубец
С лубочной почерневшею иконкой,
А в роднике березовый корец.
Я не люблю, о Русь, твоей несмелой
Тысячелетней, рабской нищеты.
Но этот крест, но этот ковшик белый...
Смиренные, родимые черты! (И.А. Бунин).

Дискурсивное содержание стихотворения пронизано вдохновенными, но амбивалентными чувствами любви к своему народу и своей родине. Очень жаль, что это нищий народ, крайне покорный и в связи с этим терпит нужду несколько веков. Однако как много заложено в этом народе, что вызывает любовь и нежность у поэта. В осмыслении волнующей трогательности воспоминаний поэта помогает проникновение в предметный смысл культураносных элементов поэтического дискурса, связанного с крестьянским бытом, верованиями и традициями Русского мира. К таковым можно отнести: «голубец», «лубочная иконка», «березовый корец».

Голубец (голбец, столбец) – крыша на могильном или поклонном кресте, и вообще – надгробный памятник со схематической кровлей или в форме избушки. Кровли голубцов-столбов украшались главками с крестами и резными причелинами (украшенными резьбой фронтовыми досками). Иногда в верхнюю часть столбца врезали медную иконку с изображением того святого, имя которого носил усопший.

В церковной архитектуре – это двускатная крыша для защиты от непогоды икон и фресок на внешних стенах храмов. Символически – это дом умершего человека. Здесь большую роль играет «сакрально-символическое значение» слова голубец как такой предмет, который включает в себя и символизирует духовные ценности народа, который унаследовал от слова голубь таких коннотативных связей, отражающих особое отношение на Руси к голубям как символам позитивных эмоционально-экспрессивных смысловых приращений. Этот ореол лубочная почерневшая иконка: значит, старинное (ведь она уже почернела) позитивных экспрессивных эмоциональных связей, ассоциирующихся с голубями, транспортируется и на крест как «духовный символ» православной культуры.

...старинный голубец

С лубочной почерневшею иконкой

Нужно вспомнить, что лубком в словаре В. Даля называется дощечка из липы, на которой вырезали иконку. У И. Бунина ... кустарное изображение иконы.

... А в роднике березовый корец...

Даже название простого предмета старинного крестьянского быта березовый корец служит средством экспликации глубинного смысла. В старину крестьяне мастерили из бересты для зачерпывания воды из родника (в роднике березовый корец). Делали такой корец, скручивая березовую кору в виде треугольного стакана, получившийся черпачок прикрепляли берестяной лентой или травой, гибкой веткой к палочке, конец которой был сучковатым с раздвоенными ответвлениями (такая ветка-палочка называлась коряка, т.е. ветка раскорячилась, разделилась). В эти ответвления ветки удобно помещался уголок черпачка. Такой черпачок-ковшик служил всем, кто заходил к роднику.

Крестьянин всегда бережно относился к природе, особенно к родникам, колодцам и водоемам, стараясь оставить о своем пребывании возле них такой след, который не нанесет вреда природе и будет полезен тем людям, которые придут после него на это место. Во всём этом Иван Бунин видит смиренные, родимые черты своего народа.

Сказанное как бы делает предметными теоретические размышления о многокачественной природы языка и дискурса, их герменевтических свойств, предполагает междисциплинарный характер синергетической стратегии современного языкознания.

4.3 Дискурсология как конвергенция идей феноменологии, деконструктивизма, герменевтики и когнитивной лингвокультурологии. Несмотря на существующее многообразие форм развития европейских лингвистических школ и направлений нельзя не заметить в науке о языке нашего времени и общих тенденций к осмыслению современной лингвистической методологии [7]. Одной из её отличительных примет является интеграция идей различных научных школ и течений, в том числе и методов лингвофилософского осмысления словесно-художественной деятельности. Нельзя не заметить наметившуюся

конвергенцию в методологии лингвистических исследований идей феноменологии, деконструктивизма, герменевтики и когнитивной лингвокультурологии. Для такого рода конвергенции идей нужна, разумеется, объединяющая категория. Таковой стала категория дискурса. Сам термин восходит к позднелатинскому слову *discursus* - «разговор». Вторую жизнь понятие «дискурс» получило в статье Х. Зеллису (учителя Н. Хомского) «Дискурс-анализ» (1952). Предметом его анализа стало не что излагается в тексте, а как. Вплоть до XX века оказалось не востребованным второе значение слова *discours* - «процесс понимания, объяснения, мышления».

Восстановлено оно было М. Фуко. Правда, причиной тому был не лингвистический, а культурологический стимул. Ученый искал ту «контактирующую поверхность», которая сближает язык и реальность, лексику и опыт, дает возможность «разжать» жесткие сочленения слов и вещей и высвободить те правила, которые обуславливают дискурсивную практику [10, с. 49]. Эти правила высказывания и понимания положений вещей и действий с ними образуют, по мысли Фуко, некие дискурсивные формации, которые образуются, как раз, на пересечении коммуникативного и когнитивного факторов текстопорождения.

Когнитивной составляющей служит знание - объект дискурсивной деятельности. Коммуникативная составляющая связана с субъектами дискурсивно-прагматической деятельности. Более того, на пересечении коммуникативного и когнитивного факторов текстопорождения формируется когнитивно-семиотическая методология дискурсологии.

У истоков новой методологии стоят ученые Йельской школы (США), обратившие внимание на то, что уровень значения, смысла, означаемого, семантики текста вступает в противоречие с уровнем означающего, риторических фигур, посредством которых знаки получают значение. Для устранения этого противоречия последователи Ж. Деррида пытаются преодолеть фундаментальные оппозиции: буквальное – образное, объектный язык – метаязык, внутреннее – внешнее, дух – тело, культура – природа, субъект – объект, означаемое – означающее.

Это так называемая философская составляющая методологии когнитивно-семиотической дискурс-теории. Собственно лингвистическая же компонента состоит в стремлении ввести в общепринятый бином «язык - речь» некоторый третий, медиальный, член. Он, как ни парадоксально, должен быть, с одной стороны, более коммуникативно-речевым, чем речь в её классическом понимании, а с другой, – поддаваться изучению известными лингвистическими методами, а значит быть «более языковым». Преобразованию сосюровской бинарной оппозиции «язык - речь» в триаду «язык - дискурс - текст» способствовала работа известного бельгийского исследователя Ерика Бюиссанса [10, с. 17-23].

Основная его идея отражена в названии статьи – «Об абстрактном и конкретном в лингвистических фактах: речь, дискурс, язык». Срединное место дискурса имеет в данной триаде категориальный смысл: дискурс, в понимании Бюиссанса, является неким «медиумом», служит «проводником» между идеальной системой знаков и материализованным дискурсивным событием. В этой связи в центре внимания теории дискурса оказывается понятие «дискурсивное событие» – единица описания и анализа дискурса.

Дискурс в такой интерпретации служит тем механизмом, с помощью которого язык передаёт в «распоряжение» речи потенциально существующие в нём средства накопления и хранения информации для использования их в реальных речевых актах. В этом плане показательны отношения между цепочками нескольких речемыслительных построений, преобразующих одно и то же дискурсивное событие: 1) повесть для кино – киносценарий – рабочие материалы – кинофильм или 2) повесть для театра – пьеса – рабочий материал – спектакль. У некоторых из них был один автор. Напомним о такой цепочке в творчестве В.М. Шукшина. В качестве примера можно обратиться к киноповестям «Калина красная», «Печки-лавочки», «Энергичные люди», «А поутру они проснулись...».

Так, в художественном фильме «Я пришел дать вам волю» в качестве основы должен был стать одноименный роман писателя. Кинороман был задуман, по словам автора, «как повествование об историческом герое. Съемки В. Шукшин планировал начать к осени 1974 года собственному сценарию. Сам писатель и сценарист так раскрывает авторский замысел: «Мой герой, конечно, национальный герой, он не просто легенда, а именно человек со сложной, противоречивой, размашистой натурой. Думаю, что именно таким он был.

С другой стороны – это натура достаточно осторожная, хитрая. Он прекрасный дипломат и предприимчивый человек. Сам замысел возник у Шукшина еще в 60-е годы; можно даже сказать, что вся его творческая биография проходила под знаком «верности Степану Разину».

Такой нетривиальный замысел не был поддержан Киностудией им. М. Горького. Однако получив отказ, В.М. Шукшин не опустил руки. Замысел и воплощенный им сценарий уже постепенно перерастал в большое художественное полотно с философско-нравственным осмыслением проблемы. Приступая к созданию сценария, писателю пришлось реанимировать некоторые фрагменты первоначального дискурса. Как известно, текст романа сам по себе был весьма картинным и кинематографичным. Однако в сценарии многие сюжетные повороты приходилось выравнять, какие-то мимолетные эпизоды упрощать.

Сам автор подходил к образу Разина строго философски-логически. В ожидании художественного совета Василий Шукшин несколько раз обращался к своему герою, размышлял о выражении своего замысла и реализации дискурсивного события. Но фильм так и не вышел.

4.4 Дискурс и интенциональность. Поскольку дискурс мыслится как речь, погруженная в стереотипную коммуникативную ситуацию, он в силу этого оказывается связанным с усреднённой языковой личностью. И этим он принципиально отличается от персонифицированной речи отдельно взятого индивида. Однако пока все попытки выстроить трёхчленную парадигму «речь – дискурс – язык» остаются не более чем идеализированной формулой. Возможно, более предметной и поэтому результативной окажется попытка придать дискурсу роль скрепы между членами ещё одной цепи – речь, текст и диалог. Однако и это благое намерение ещё далеко от реального воплощения. Приблизить ожидаемый эффект может, на мой взгляд, обращение к когнитивно-прагматическим параметрам речемышления, способствующее созданию коммуникативно-деятельностной теории дискурса.

Прежде всего, дискурс в некотором смысле сродни интенциональности текста. На эту когнитивную составляющую дискурса ещё в 80-е гг. XX века, не используя терминологию когнитивной лингвистики, обращал внимание Г.И. Богин [3, 3 с.]. Когнитивный характер феномена интенциональности обуславливается его дискурсивными связями с сознанием автора и читателя. Поэтому нам представляется более корректно было бы говорить не об интенциональности текста, а об интенциональности дискурсивного сознания [1, 14-20 с.].

Вводимое нами понятие интенциональности дискурсивного сознания требует, разумеется, соответствующего обоснования. Прежде всего, интенциональность – это свойство психических состояний дискурсивного сознания, которые позволяют сосредоточиться на текстовой репрезентации тех или иных событий в рамках переживаемой дискурсивной ситуации. Благодаря этому свойству, как писал Р. Мэй в книге «Любовь и воля», интенциональность придает переживаемой дискурсивной ситуации определенный смысл. Поэтому интенциональность не следует отождествлять с намерениями: это измерение, лежащее в их основе; это сама способность человека иметь намерения.

При таком понимании интенциональность оказывается глобальным свойством дискурсивного сознания, поскольку, как полагал Альфред Шюц [12, 67-169 с.], интенциональность существует не столько в виде совокупности дискретных (разрознен-

ных) целей, как утверждалось ранее, а в более «молчаливых» формах «посвященности» субъекта речемышления, то есть в том, что мы называем дискурсивным сознанием [6, 20-24 с.]. Доминантный статус интенциональности в структуре дискурсивного сознания обусловлен, по крайней мере, тремя факторами:

- а) вызванною переживаниями направленностью на потенциальное коммуникативное событие;
- б) пребыванием дискурсивного сознания в модусе желательности, аспектуальности;
- в) заинтересованностью в коммуникативно-прагматической репрезентации именно этого, а не иного объекта дискурсии.

Иными словами, интенциональность дискурсивного сознания - это (а) коммуникативно стимулируемая направленность наших мыслей, верований, желаний, намерений (интенций в обыденном смысле); (б) первичная смыслообразующая устремленность сознания к объекту речемышления; (в) акт придания смысла познаваемому предмету. В понимание сущности интенциональности дискурсивного сознания весомый вклад внесли 1) феноменология Эдмунда Гуссерля и 2) аналитическая лингвофилософия Джона Сорля.

С интенциональностью связаны три аспекта речемыслительной деятельности:

- а) познавательная активность номинативно-коммуникативной деятельности человека,
- б) понимание и в) герменевтика текста.

4.5 Лингвопрагматика. На фоне функционального взаимодействия идей лингвокогнитивистики и лингвопрагматики в современном языкознании всё отчетливее обретает свои категориальные черты когнитивно-прагматическая субпарадигма науки о языке.

Что это – преднамеренная гибридизация лингвистических парадигм или закономерность?

Возможно, стремление современных исследователей к обеспечивающему научную новизну изобретению лингвистических кентавров проявляет себя и здесь. Чтобы развеять подобного рода сомнения, нужно убедиться, что лингвокогнитивистика и лингвопрагматика не являются двумя параллельными прямыми, которые нигде и никогда не пересекаются. Как мне представляется, точки их пересечения обуславливаются дискурсивным пространством жизнедеятельности человека. Отсюда органическое взаимодействие речемыслительной деятельности человека с лингвопрагматикой, которое, собственно, и порождает если не новую парадигму научного поиска, то уж наверняка некое промежуточное лингвокогнитивное видение языка – субпарадигму. Есть объективные предпосылки для такой интеграции и насколько она продуктивна для познания деятельностной природы языка?

Не требуется особых доказательств, чтобы утверждать: когнитивная лингвистика «изнутри» связана с коммуникативной прагматикой и теорией дискурса. И таким внутренним остовом выступает антропоцентрическая энергетика всех компонентов формирующейся лингвистической теории. Лингвопрагматика, опираясь на когнитивную лингвистику, в основу лингвистического исследования ставит образ человека, его потребности, мотивы, цели, намерения и ожидания, исходит из его практических и коммуникативных действий.

В центре внимания оказываются коммуникативные ситуации, в которых участвует человек, или как субъект живой речи, как объект речемышления или как персонаж художественного произведения. Отсюда и понимание языка как одного из важнейших инструментов этой деятельности, как одного из её основных речемыслительных дериватов. Таким образом, когнитивно-прагматическую субпарадигма языка обладает тремя свойствами: антропоцентрической сущностью, деятельностной природой и динамизмом [9, с.39-42].

Искусство слова открыто миру, обнажено так, что стен между ним и бытием не видно. Так, например, воспринимается образное слово в следующем отрывке романа Дины Рубиной «Воскресная месса в Толедо»: Опять заговорили жалобно, перебивая друг друга, колокола соседних церквей, им отвечал с Сан-Марко ровный гуд, на фоне которого всплывали верхние колокола. ... И длился, длился разговор колоколов, раскачивалась невидимая сеть, опутывая шпили, крыши, купола, каналы... (Д. Рубина).

Такую гармоничную архитектуру текста невозможно назвать манипуляцией словами. Ведь перед нами оязыковленное бытие, представленное как со-бытие! «Колокола заговорили, заговорили жалобно», «ровный гуд отвечает», «верхние колокола всплескивали», «невидимая сеть», «опутывая шпили», «крыши», «купола», «каналы». Такое многогранное и полновесное слово возникает вместе с событием-бытием...

5. Заключение. Одним из ведущих признаков постнеоклассической лингвистики следует признать укрепление в науке о языке лингвосинергетической методологии, направленной на выработку новых подходов к осмыслению механизмов самоорганизации системы языка в целом и отдельных его подсистем. Её основными ориентирами, согласно нашим предварительным изысканиям, скорее всего, могут служить принципы (а) междисциплинарной взаимообусловленности, (б) принцип коммуникативно-прагматического эволюционизма и (в) принцип лингвистического антропоцентризма.

Исходя из преамбулы, что человека нельзя изучать вне языка, а язык нельзя изучать вне человека, современная наука о языке должна найти решение кардинальных гуманитарных проблем. Среди них первоочередными являются: (а) как язык отражает для человека окружающий его мир, (б) как язык отражает культуру – созданную человеком ценностно-смысловую концептосферу его обитания, (в) как хранит ее для человека и передает её от человека к человеку, от одного поколения к другому. Отсюда актуальность развития теории языка и культуры, преобразования её из иллюстративно-описательного страноведения в дискурсивно-когнитивную лингвокультурологию. Именно постнеклассический тип лингвистической рациональности обеспечивает осмысление сложных вопросов, связанных с саморегулирующимися подсистемами языка – предмета лингвосинергетики.

Её дополняет когнитивно-прагматическая субпарадигма науки о языке, которая «изнутри» связана с (1) лингвокогнитивистикой, (2) коммуникативной прагматикой и (3) теорией дискурса. Именно такое триединство и обеспечивает человеку существовать в реальном мире, мыслить и познавать, создавать вокруг себя ценностно-смысловое пространство – эпицентр человеческой культуры и цивилизации. Все это предполагает разворот лингвистического знания в направлении теории лингвистического постмодернизма, который можно предстаёт как эпистема языкознания XXI века.

Список литературы

1. Алефиренко Н. Ф. Дискурсивное сознание: Синергетика языка, познания и культуры // Языковое бытие человека и этноса: когнитивный и психолингвистический аспекты / Материалы Междунар. школы-семинара. V. Березинские чтения. – Москва, 2009. – Вып. 15. ISBN 978-3-86596-445-8.
2. Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б. Системная панорама когнитивной репрезентации семантики таксиса // Вестник РУДН. – Серия «Лингвистика». – Т. 21. - №4. – 2017. – С. 706-729. doi: 10.2236/2312-9182-2017-21-4
3. Богин Г.И. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику. – Москва: Психология и Бизнес ОнЛайн, 2001. – 516 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. – Москва: Прогресс, 1977. – 381 с.
5. Гаспаров Б. Язык, память, образ: Лингвистика языкового существования / Б. Гаспаров. – Москва, 1996. – с. 40.
6. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – Москва: Академический проект, 2003. – с. 528.
7. Ван Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва: Прогресс, 1989. – 377 с.
8. Деррида Ж. Позиции. – Киев: КГУ, 1996. – 178 с.
9. Alefirenko N., Rachut K. The cognitive-pragmatic subparadigm of modern linguistics // Austria-science. – 2017. – № 2. – Pp. 38-44.

10. Buyssens E.. Les langages et le discours. – Brussels: Office de Publicité, 1943. – P. 211.
11. Carnap Rudolf. Introduction to Semantics. – Cambridge, Mass. – P. 1942.
12. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 1056 с.
13. Kohler R. Zum linguistischen Sinergetik; Struktur und Dynamik der Lexik. Bochum: Brockmeyer, 1986. – P. 156.
14. Linell P. The Written Language Bias in Linguistics. – Routledge, 2005. – P. 234.
15. Nikolai F. Alefirenko, Julietta V. Lagodenko, Andrey I. Papkov, Elena G. Ozerova. Ethno-linguistic Mechanisms of Sense Formation // Home Journals The Social Sciences. – Italia, Roma. Volume 10 Issue 6, 2015. – Pp. 1096-1100.
16. Nikolai F. Alefirenko. Language as a state of ethno-cultural consciousness // XLinguae. European Scientific Language Journal. – 2015. – Vol. 8. – Issue 3. – Pp. 2-18.
17. Todorov Tzvetan. The Poetics of Prose. Trans. Richard Howard / T. Todorov. – Ithaca: Cornell UP, 1977. – P. 337.

N.F. Alefirenko¹, M.B. Nurtazina²

¹*Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia*

²*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Modern trends in the science of language: vectors of scientific research

Abstract. The problems for the formation of new tendencies in the development of linguistic thought of the 21st century are considered. This is due to ideas of the so-called «analytical philosophy» that builds the methodology of the science of language as an alternative to the Cartesian cogito on the principles of natural-mathematical cognition. The original embodiment of the concept «linguistic turn», first appeared in the phenomenology of E. Husserl and developed in Heidegger's fundamental ontology, is being developed. Approaches are being made to substantiate the principle of methodological pluralism; the problem of interdisciplinary formation of new linguistic directions is considered: linguistics and cognitive synergetics, linguistics and pragmatics, linguistic discourse as well. In the light of the paradigm of linguistic postmodernism, an attempt is made to find ways of a new vision of linguistic reality. The results of the research are related to the distinction between the concepts «text» and «discourse», «meaning» and «significance.»

Key words: linguistic turn, linguistic postmodernism, methodological pluralism, text, understanding, meaning.

Н.Ф. Алефиренко¹, М.Б. Нұртазина²

¹*Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Белгород, Ресей*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Тіл ғылымындағы қазіргі заманғы үрдістер: ғылыми зерттеулердің векторлары

Андатпа. ХХІ ғасырдағы лингвистикалық ойды дамытудағы жаңа тенденцияларды қалыптастыру проблемалары табиғи-математикалық таным принциптеріне негізделген Картесандық cogito-ға балама ретінде тіл ғылымының әдіснамасын құрайтын «аналитикалық философия» идеясымен қарастырылады. Е. Гуссерлдің феноменологиясында пайда болған және Хайдеггердің іргелі онтологиясында дамыған «лингвистикалық бұрылыс» тұжырымдамасының алғашқы нұсқасы әзірленуде. Әдістемелік плюрализм қағидатын негіздеу үшін тәсілдер жасалуда; лингвистикалық синергетика, лингвомәдениеттану және лингвистикалық дискурс сияқты жаңа лингвистикалық бағыттардың пәнаралық қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Лингвистикалық постмодернизм парадигмасының аясында лингвистикалық шындықтың жаңа көзқарастарын табу жолдары талданды. Зерттеудің нәтижелері «мәтін» және «дискурс», «мағынасы» және «мән» ұғымдарының арасындағы айырмашылыққа байланысты.

Түйінді сөздер: лингвистикалық бағыт, лингвистикалық постмодернизм, әдістемелік плюрализм, мәтінді түсіну, мән.

References

- 1 Alefirenko N. F. Diskursivnoe soznanie: Sinergetika jazyka, poznaniya i kul'tury [Discursive Consciousness: Synergetics of Language, Cognition and Culture]. Jazykovoe bytie cheloveka i jetnosa: kognitivnyj i psiholingvisticheskiy aspekty. Materialy Mezhdunar. shkoly-seminara. V. Berezinskie chteniya [Linguistic being of man and ethnos: cognitive and psycholinguistic aspects. Materials of Intern. school-seminar. V. Berezin Readings]. (Moscow, issue 15, 2009). ISBN 978-3-86596-445-8. [in Russian].
- 2 Alefirenko N.F., Nurtazina M.B. Sistemnaja panorama kognitivnoj reprezentacii semantiki taksisa [System panorama of cognitive representation of taxis semantics]. Vestnik rossijskogo universiteta družby narodov [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia]. - Series «Linguistics», Vol.,706-729 (2017). doi: 10.2236/2312-9182-2017-21-4 [in Russian].
- 3 Bogin G.I. Obretenie sposobnosti ponimat': Vvedenie v filologicheskiju germenevtiku [The acquisition of the ability to understand: Introduction to philological hermeneutics]. (Psychology and Business Online, Moscow, 2001). [in Russian].
- 4 Gadamer H.-G. Istina i metod [Istina i metod] (Progress, Moscow, 1977). [in Russian].
- 5 Gasparov B. Jazyk, pamjat', obraz: Lingvistika jazykovogo sushhestvovaniya [Language, memory, image: Linguistics of language existence] (Moscow, 1996). [in Russian].
- 6 Giddens Je. Ustroenie obshhestva: Oчерk teorii strukturacii [Mood of society: An outline of the theory of structure] (Academic project, Moscow, 2003). [in Russian].
- 7 Dejk T.A. van. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication] (Progress, Moscow, 1989). [in Russian].
- 8 Derrida Zh. Pozicii [Positions] (Kiyev State University, Kiyev, 1996). [in Russian].
- 9 Alefirenko N., Rachut K. The cognitive-pragmatic subparadigm of modern linguistics // Austria-science. – 2017. – № 2. – Pp. 38-44.
- 10 Buyssens E. Les langages et le discours. – Brussels: Office de Publicité, 1943. – P. 211.
- 11 Carnap Rudolf. Introduction to Semantics. – Cambridge, Mass. 1942. - P. 241.
- 12 Shjuc A. Izbrannoe: Mir, svetjashhijsja smyslom [Favorites: The world, luminous sense] (The Russian Political Encyclopedia, Moscow, 2004). [in Russian].
- 13 Kohler R. Zum linguistischen Sinergetik; Struktur und Dynamik der Lexik. Bochum: Brockmeyer, 1986. – P. 156.
- 14 Linell P. The Written Language Bias in Linguistics. – Routledge, 2005. – P. 234.
- 15 Nikolai F. Alefirenko, Julietta V. Lagodenko, Andrey I. Papkov, Elena G. Ozerova. Ethno-linguistic Mechanisms of Sense Formation // Home Journals The Social Sciences. – Italia, Roma. Volume 10 Issue 6, 2015. – Pp. 1096-1100.
- 16 Nikolai F. Alefirenko. Language as a state of ethno-cultural consciousness // XLinguae. European Scientific Language Journal. – 2015. – Vol. 8. – Issue 3. – Pp. 2-18.
- 17 Todorov Tzvetan. The Poetics of Prose. Trans. Richard Howard / T. Todorov. – Ithaca: Cornell UP, 1977. – P. 337.

Сведения об авторах:

Алефиренко Н.Ф. – доктор филологических наук, профессор Белгородского государственного национального исследовательского университета, 308015, г. Белгород, Россия.

Нуртазина М.Б. – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, ул. Сатпаева 2, Казахстан.

Alefirenko N.F. - Doctor of Philology, Professor of Belgorod State National Research University, 308015, Belgorod, Russia,

Nurtazina M. B. - Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Kazakhstan.

МРПТИ 16.41.21

G.M. Gauriyeva¹, Ye.B. Kadyrova²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(e-mail: ¹gauriyeva@yandex.ru , ²erksha0605@gmail.com)

Use of brainstorming for the formation of lexical competence in English class

Abstract. The article deals with the method of brainstorming as one of the methods of critical thinking that helps students develop their lexical competence at English lessons. The article describes such other methods as “Case method”, “Role and didactic games”, “Cluster”, “Cinquain” that form lexical competence either. The topic dedicates the principles, types and stages of brainstorm technology and considers the definitions by foreign and native scholars on the concept. The examples and role of the technology is described in the sense of formation and developing lexical competence.

Brainstorming is a modern conference with particular scenery in order to create a list of ideas that can be used as clues guide students to the growth of the problem while giving every student the possibility to articulate his ideas and share those ideas with others and support new ideas.

Key words: brainstorming, circular brainstorming, games and role play brainstorming, group brainstorming, group exchange, and lexical competence.

Introduction. Teaching a foreign language in using innovative interactive technologies involves the introduction of a number of psychological approaches, such as: cognitive, positive, emotional, motivational, optimistic, and technological. All these approaches are student centered ones.

Aims and objectives. The task of developing, improving, optimizing the methods of teaching a foreign language has always been one of the urgent problems of education. The conducted studies of pedagogical work in this field showed that teaching foreign languages today is impossible without an innovative component. In the light of modern requirements to the goals of teaching a foreign language, the status of both the student and the teacher changes from the “teacher-student” scheme to the technology of personality-oriented learning in close cooperation [1].

The interactive approaches are of great help with the formation of lexical competence at the English lessons. Increasing the effectiveness of lexical competence development in teaching English is due to the skillful combination of various interactive methods and methods of teaching. So, using in the educational process some techniques from critical thinking technology, it is necessary to involve students in interactive activities in English classes, develop their creative potential, so that they can apply their vocabulary in later life and adapt easily in the surrounding world. Involved in the critical thinking process, they independently acquire knowledge, put forward ideas together, use the acquired knowledge and skills in new situations of daily life, create, and learn to formulate their own opinions and ideas, respect the opinions of others.

Methods of study. Among the methods used to study vocabulary and develop lexical competence in the English language classes, the most frequently used ones are the following: “Case method”, “Role and didactic games”, “Cluster”, “Cinquain”, “Brainstorming” and many others.

Games and fun activities are a vital part of teaching English. Games are animated and can be used to warm up at the beginning of the lesson, during the lesson, to allow students to rest when the topic is difficult, or at the end of the lesson, when there are several minutes left to kill time. There are hundreds, probably thousands, of games that can be played with students at any age and at any level. Games in a foreign language are used to test and consolidate the assimilation of vocabulary, colloquial practice, to study verb tenses - the list is endless. Case method - is a training technique that uses the description of real situations. Trainees should analyze the situation, understand the essence of problems, suggest possible solutions and choose the best of them. Cases are based on actual factual material, or are close to the real situation [1].

The Cluster Method serves to stimulate thought activity. Spontaneity, freed from any censorship. Graphic reception of the systematization of the material. Thoughts do not pile up, but «bunch», i.e. are arranged in a certain order.

Cinquain is a poem that requires the synthesis of information and material in concise terms, which allows describing or reflecting on any occasion. The word “Cinquain” comes from the French, meaning - five. Cinquain is a poem consisting of five lines. Cinquain is a fast, but powerful tool for reflecting, synthesizing and generalizing vocabulary and information.

Brainstorming - is one of the most effective methods for the formation of lexical competence at English lessons as it is supposed to deal with the great number of words and terms, synonyms and antonyms at the same time.

This method is a simple technology for recording thoughts, ideas and conversations. The topic is in the center. First, there is a word, an idea, a thought. There is a flow of ideas, their number is unlimited, they are all fixed, students begin to record them from the top left and end right below. The method is an individual product of one person or one or more groups. It expresses individual opportunities, creates space for manifestation of creative abilities,

The possibilities of use are diverse:

- systematization, revising of the material;
- when working with text;
- at the beginning of the lesson;
- when introduced into the topic;
- when collecting the necessary language material;
- control.

Here are some examples for the topics:

- Birthday party
- School trips
- Time and space
- Favorite color
- The perfect dream

Through a brainstorm, students say everything they know and think about a topic or a problem. All ideas are accepted whether they are correct or not. The role of the teacher is the role of a conductor, which forces students to reflect, while listening attentively to their considerations. Technique of brainstorming is depending on the capability of human brain to make association. When any science student see or hear the term “plant” brain automatically associates it with other words like leaves, roots, and flowers etc. as a learner see and listen term “city” so cognitive map of his/her mind associates it with buildings, roads, shopping centers, bridges etc.

Brainstorming is a modern conference with particular scenery in order to create a list of ideas that can be used as clues guide students to the growth of the problem while giving every student the possibility to articulate his ideas and share those ideas with others and support new ideas.

The approach of brainstorming in the education of the modern methods that persuade creative thinking and lets go the potential when educated in an atmosphere of liberty and security allows the appearance of all views and ideas. The learner is at the top of the communication and interaction with the circumstances and fits this approach in the issues and topics open that have no answer.

Al-Maghrawy, defines Brainstorming as a “group creativity forum for general ideas” [2]. According to Zayton, brainstorming was developed by Alex Osborn to create ideas without inhibition [3]. Brainstorming technique engages oral and pre-writing exercises for helping the learner and for articulating ideas by the teacher. It is a technique that is used under the discussion method.

Brainstorming techniques has a great importance in the teaching process. Referred to its importance for pupils in as follows:

1. Helps students to solve problems, an innovative solution.
2. Helps students to benefit from the ideas of others through the development and build on them.
3. Helps the cohesion of the students and build relationships among them and assess the views of others [4].

Humaidan refers its importance for the teaching and learning process as;

“Helps the teacher to conclude ideas that are broader than pupils’ thinking solutions makes the teacher more democratic and respectful of views regardless of the different points of view” [5]. Richards found that «...student interaction was an important part of developing the cognitive skills involved in generating ideas, and found brainstorming was an effective way of achieving this. Results from this study showed that students who were trained in brainstorming techniques were more efficient at generating and organizing ideas than students in a control group” [6]. In order to catch the attention of the students and incline their interests towards the topic, the following principles should be taken into account:

- know what the students think about the topic by bringing out different ideas from the pupils;
- writing/displaying the four principles of brainstorming on board;
- involve the students in the systematic way by focusing the process as displayed for brainstorming and channelizing their knowledge output;
- writing and presenting ideas (proposed);
- write the stimulated information and display it;
- frustration must be avoided;
- include all the students of class by gathering all sorts of points;
- boredom must be avoided.

Linking all the points and information and integrating the knowledge in a way that the session is made more and more interesting.

Al-Blwi conducted a study to examine the usefulness of brainstorming in developing creative thinking and measuring the thinking occurs along with science students [7].

Rao found that “Pupils who had been trained in brainstorming techniques and used them regularly over a twelve-month period produced measurably higher results in writing tasks. In addition to this, an attitudinal survey showed that students who participated in this research project felt positive about the effectiveness of the brainstorming techniques” [8].

Through brainstorming teachers understand better the use of brainstorming. It also points out that while teachers can get the most out of their pupils during a brainstorming session, at the same time it creates an environment of harmony of thoughts and respect of the point of views of others in the class. This therefore advocates a case for implementation of such a study on a larger scale for more diverse themes.

Brainstorming assumes serious preliminary training of pupils. At this stage the methods allowing to stimulate creative and critical thinking of students such as brainstorming, memory cards, structuring problems with the help of the metaplan, the cogitative Kayzen set and some other are often used.

The Cogitative Set Kayzen equipment has appeared in Japan, and the word “kayzen” means “continuous improvement”. The equipment represents modeling on the basis of hexagons. Students are offered to write all ideas on color hexagons then all hexagons are located on a magnetic board. Then the people involved in discussion choose the best ideas and distribute these ideas on logical categories, adding new in process of their emergence. Using this equipment, it is simpler for students to structure the available information, to allocate aspects and arguments of a case [8].

There are the following types of brainstorming:

1. Group brainstorming. This method is often used in those groups of students who prefer to discuss ideas in writing. Students write down their ideas and pass them on to other participants in the brainstorming; each follow-up student develops this idea or uses it as a base to put forward a new idea. This method can be used in large groups. The advantage of this kind is that all ideas are written down on a sheet of paper can be used to put forward any new ideas. This method helps enrich vocabulary, allows to know what words students know and what problems they have. Preparation and behavior of brainstorming assumes the organization of work in groups (teams). E.G. Kalinkina calls the following possible principles of distribution of pupils on groups. The teacher can form teams, having cast, or students create groups independently, and are cast according to the mutual arrangement or on a lot. Perhaps, also before occupation to hold testing by results of which to divide pupils into three groups (“strong”, “average”, “weak”) and to unite on one person from each group in team. It is possible to unite in group also neighbors in school desks or in ranks [9].

2. A circular brainstorming. The principle is “one idea at a time”. This method allows everyone to express their thoughts equally, ensures the active participation of each member of the team, encourages more restrained team members and limits the activity of more dominant participants. The previous and new vocabulary is practiced in this method [10].

3. Method of group exchange. Students sit in a circle or at a table and offer their ideas at a fast pace. This method does not allow students to think long and hard about the ideas that are inherent in voluntary responses. Students remind the words they could use in their speech.

4. Games and role play brainstorming. They are more free and open variations of the brainstorming. The game is conducted in the form of a competition. In this type of brainstorming, the atmosphere of fun prevails over competition, and there cannot be losers in the game. In role-play brainstorming, it is assumed that the student identifies himself with another person and considers solutions to problems from different points of view. This method involves alternating roles where students show their communicative and lexical competence [11].

With the use of this technology, creative and associative thinking develops well, thanks to which words, expressions are fixed in memory and the language barrier disappears. This technology is well suited to begin learning a new topic or to fix the lexical material a few minutes before the end of the lesson. This type of activity is no less important for the teacher, as it shows how well or bad the student has learned the material (vocabulary, grammar), but if the brainstorming is used at the beginning of the studied topic, it shows the vocabulary and what grammatical skills of a student, which helps to understand what the teacher needs to pay attention to.

Method of brainstorming has some stages.

1. The first stage is to create a variety of ideas for all sorts of solutions to the problem that will be taken and written on the interactive board with some vocabulary. Here nobody should criticize and comment the proposed ideas.

2. During the second stage, students discuss ideas and suggestions in a team or a group. It is necessary to find in any sentence of the solution of the problem something rational and try to unite them. At this stage, necessary vocabulary might be found out in the discussions and students can remember its usage in speech.

3. In the third stage, students should choose the most promising ideas, relying on available resources. This stage can be transferred to the next lesson.

For example, brainstorming technology can be used in the pre-text stage as an interactive group discussion organization. The first step is warm-up. The teacher offers students to brainstorm on the theme of «Travelling in Europe», which they took during several lessons, and to name as many ideas as possible associated with them with this topic. It is necessary to draw a mental map, which can be drawn on the interactive board, and among the ideas can be such topic as «Transportation» or «Sightseeing in London».

The second step of brainstorming will be working in mini-groups. The teacher clearly speaks of a problem that requires a solution. For example, teacher can suggest brainstorming in groups of 5 students on the problem of the text to be read by students of «Travelling in Europe». The main task for the student is to write down his thoughts before reading the text, and after reading it, to conclude what problems can be during the travelling in different countries, and which are peculiar only for Great Britain.

Results. During the use of brainstorming the critic is not allowed, all thoughts expressed should be perceived as something worthwhile, even if they at first can seem stupid, ridiculous and unrealizable. Teacher cannot approve and criticize his own or someone else's idea. It is desirable to record all the proposed solutions to the problem. Copyright is not allowed when using a brainstorm. It does not matter which of the students came up with the original version or that it came up with the right idea, ideas should come out from all students. The more options are proposed, the easier to find the right solution.

One should note here that brainstorming in group students accumulate many ideas and a lot of lexis must be used, but if the students at the same time engage in brainstorming individually, their ideas will be much more representative.

Conclusion. A mixed model can correct the situation. Each of the students conducts a brainstorm on its own and only after that brings the born ideas into the general list. After that, a group brainstorming can be conducted, during which additional ideas will be offered. In addition, as a result of the brainstorming session, many interesting ideas appear that need to be sorted out by identifying the most important and promising ones. In order to avoid conflict, due to the variety of opportunities that have been revealed, it is necessary to offer the student to choose, in his opinion, the most rational ideas from the general list and to delete those that he does not like. Brainstorming is one of the most widely used and effective technology for creating various solutions to problems. Creative and divergent thinking is one of the main advantages of brainstorming, thanks to which a large number of diverse ideas are born. Thanks to brainstorming necessary words and phrase come into mind from the passive vocabulary forming the lexical competence between students

References

- 1 Mikhailova E.A. Case and case method: general concepts // Marketing. 1999, № 1. -137 r.
- 2 Al-lala S. The effectiveness of a training program based on Trafnger model in developing creative problem solving among kindergarten children in Jordan. PhD Dissertation, 2009.
- 3 Zeitoun A. Methods of Teaching Science, Amman: sunrise house for Obada, A., 2001.
- 4 Canale M. & Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), R.1-47, 1980.
- 5 Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, Curriculum and Culture, RoutFalmer, 2000.
- 6 Richards J. New Trends in the Teaching of Writing in ESL/ EFL in Wang Z. (ed.) ELT in China. Papers Presented at the International Symposium on Teaching English in the Chinese Context, Foreign Language Teaching and Research Press, Beijing, 1990.
- 7 Al-bwli, Q. The effectiveness of using brainstorming strategy in developing creative thinking in Islamic Education among Third secondary students in Tabouk City. Master Thesis. Mut'a University, Krak, 2006.
- 8 Rao Z. Training in Brainstorming and Developing Writing Skills, in ELT Journal, 2007.
- 9 Kalinkina EG Debaty kak dialogovaja forma obuchenija // Filosofija sovremennogo obrazovanija i nauchnaja pedagogicheskaja mysl' ot issledovanij k praktike Ch I -M APKiPPRO, 2006.
- 10 Volkonskaja S. A., Pogrebnjakova E. Ju. Mozgovoj shturm i ego raznovidnosti kak jeffektivnaja tehnologija na urokah inostrannogo jazyka // Molodoj uchenyj. — 2015. — №3. — S. 745-746.
- 11 Brainstorming. Generating many radical, creative ideas. [Elektronnyj resurs]-Rezhim dostupa: <http://www.mindtools.com/brainstm.html>

Г.М. Гауриева, Е.Б. Кадырова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Лексикалық құзыреттілікті қалыптастыруда ағылшын тілі сабағында ой-талқыларды қолдану

Андатпа. Мақалада оқушылардың лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру үшін шетел тілін оқыту процессінде ой-талқыларды қолдану әдісін қамтиды. Мақалада лексикалық құзыреттілікті дамытатын «Кейс әдісі», «Рөлдік және дидактикалық ойындар», «Кластер», «Синквейн» сияқты әдістер сипатталады. Сонымен қатар мақаланың ой-талқылар технологиясының принциптерін, түрлерін және кезеңдерін айқындап, әртүрлі шетелдік және ресейлік ғалымдардың түсініктемесін талқылайды. Ой талқылардың технологияларының мысалдары мен рөлі лексикалық құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту ретінде сипатталады.

Түйін сөздер: ой-талқы, айналмалы ой-талқы, ойындар және рөлдік ойындар, топтық ой-талқы, топтық ауысу, лексикалық құзыреттілік

Г.М. Гауриева, Е.Б. Кадырова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Использование мозгового штурма для формирования лексической компетентности на уроках английского языка

Аннотация. В статье рассматривается метод мозгового штурма как один из методов критического мышления, который помогает учащимся развивать свою лексическую компетентность на уроках английского языка. В статье описываются и другие методы, такие как «Кейс-метод», «Ролевые и дидактические игры», «Кластер», «Синквейн», которые формируют лексическую компетенцию. Типы и этапы технологии мозгового штурма и рассматривает определения зарубежных и российских ученых по этому понятию. Примеры и роль технологии описаны в качестве формирования и развития лексической компетентности.

Ключевые слова: мозговой штурм, круговой мозговой штурм, игры и ролевые игры, групповой мозговой штурм, групповой обмен, лексическая компетентность.

Автор туралы мәліметтер:

Гауриева Г.М. - Еуразия ұлттық университетінің шетел тілдері теориясы мен практикасы кафедрасының доценті. Астана, Қазақстан.

Қадырова Е.Б. - Еуразия ұлттық университетінің 5B011900 «Шетел тілі: екі шет тілі» мамандығының студенті. Л.Н. Гумилев. Астана, Қазақстан.

Gauriyeva G.M. – associate professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Department of Theory and Practice of Foreign Languages. Astana, Kazakstan.

Kadyrova Ye.B. – student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, major: 5B011900 “Foreign language: two foreign languages”. Astana, Kazakstan.

МРНТИ 17.09.91

М.Е. Жапанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: marzhan.enu@gmail.com)

**Художественные особенности памяти запаха
в романе Абдижамиля Нурпеисова «Кровь и пот»**

Аннотация. Целью настоящей статьи является целостное изучение ольфакторного пространства в трилогии Абдижамиля Нурпеисова «Кровь и пот», а также определение ключевых позиций образов-запахов в поэтике художественного полотна. Именно стихия образов-запахов организует своеобразие социального и

этнического окраса бытования героев – жителей побережья Аральского моря. Бытование индивидуального, этнического, семейно-родственного, профессионального, гражданского. В результате анализа поэтики художественной прозы казахского писателя выявлены разные образы-запахи, все они исторически и этнически обусловлены и функционально значимы. Так в работе выделены образы-запахи антропоморфные, гастрономические, предметно-вещные, пространственные (море, степь, жилища, город, аул).

Ключевые слова: ольфакторный, запаховая среда, обонятельный образ, традиционные национальные запахи.

Введение. Обонятельное впечатление или тема запаха в художественном тексте в настоящее время является весьма актуальным предметом исследования гуманитарных наук, в том числе и литературоведения.

В данном аспекте широко известны исследования российских литературоведов и культурологов. Двухтомная антология «Ароматы и запахи в культуре» (составитель О. Вайнштейн, 2003) включает работы как русских, так и западных специалистов: парфюмеров, биологов, лингвистов, психологов, антропологов. Ученые стремятся расшифровать символические смыслы ароматов, понять, почему запахи неразрывно связаны с человеческим телом, с работой интуиции, памяти и воображения. С этих позиций «героями» антологии являются – Патрик Зюскинд, Шарль Бодлер, Оскар Уайльд, Зигмунд Фрейд.

Постановка задачи. Культуролог М.А. Епанешникова в диссертационном исследовании «Феномен запаха в культуре: особенности функционирования в сакральной и профанной сферах» (2011), обосновывая актуальность темы, отмечает: «Жизнь человека с первого мгновения его бытия аккомпанируется запаховой средой. Запах – одна из нитей той пуповины, что привязывает человека к природе, с одной стороны, а с другой – маркирует границу, отделяющую его от природы, подчеркивающую его социальность» [1].

Н.И. Рогачева в исследовании «Русская лирика рубежа XIX-XX веков: поэтика запаха» (2011) считает: «Ольфакторная образность изначально присутствует в поэтическом языке, и к концу XIX века складывается достаточно разветвленная система художественных приемов репрезентации обонятельных впечатлений. Но только поэты Серебряного века подвергли художественно-эстетической рефлексии как способность обоняния, так и способность перевода ольфакторных восприятий на язык поэзии. Тем самым язык запаха а) остался языком художественной изобразительности (пластики) и б) стал языком для размышлений о судьбах поэзии, о возможностях и границах поэтического слова, об истории литературы и о ее будущем» [2].

В отечественном литературоведении известно исследование В.В. Савельевой «Художественный текст и художественный мир» (1996). Ученый утверждает, что «не существует единой классификации запахов, но существует множество характеристик и оценок запахов, которые могут быть распространены и на мир образов-запахов (обонятельных образов) в словесном искусстве. Так, различают запахи натуральные (цветочные, растительные, запахи тела человека или животного и др.) и искусственные запахи (к ним относят любые ароматизированные запахи, запахи механизмов и машин, специфические и лекарственные, фармацевтические запахи и производственные запахи и др.) [3, 78 с.].

Методология и методы исследования. Как видно в аспекте выше обозначенной проблемы исследователи апеллируют к тому, что определимо термином – ольфакторный. Значение латинского термина в «Словаре иностранных слов» (2006) под редакцией Н.Г. Комлева поясняется как «обонятельный, относящийся к области восприятия запахов» [4]. В предлагаемой статье предпринята попытка осмыслить гамму запахов, воссозданную Абдижамилем Нурпеисовым в трилогии «Кровь и пот», и выявить их ключевую роль в поэтике художественного полотна. В основе сюжета историко-революционного романа лежат события первой мировой войны и гражданской войны 1918-1920 годов, сказавшиеся на судьбах рыбаков Аральского моря. Заглавия трилогии «Сумерки» (1961), «Мытарства» (1964), «Крушение» (1970) отражают динамичное развитие событий, физическую и мораль-

ную борьбу народа, влекущую за собой кровь и пот. Душевная и физическая борьба-боль явились смысловой и текстовой доминантой романа.

Запахом полынных степей и моря, зимнего ветра, летнего зноя, дымом аулов веет со страниц произведения, где значительная роль отводится пространству – описанию моря, недалеко от которого жили рыбаки. Запах моря, «большой» запах – основной образ, возникающий в чувствах рыбаков, находящихся вдали от своего родного аула и каждый из них воспринимал его по-своему. Главному герою А. Нурпеисова, Еламану (собираТЕЛЬНЫЙ образ народа), «когда он уходил в море, ему дышалось свободнее...» [5, 30 с.], в работе на море забывалась убогость жизни на суше.

Размышляя о своем одиночестве, он вспоминал о «серых и бурых пятнах» в степи: «Это были стада, они паслись вдалеке, и только один-два всадника маячили над ними и над степью. Это были верблюды и овцы, и вечером они возвращались к юрте, и в юрте зажигался огонь в очаге, и овцы перхали, а верблюды сопели в темноте и ложились спать, и от них хорошо пахло шерстью и молоком...» [5, 29 с.].

Богатство степного кочевья с его естественными зооморфными запахами было для него особенно приятно. Этот культурный феномен, о котором пишет М.А. Епанешникова: «Запах как культурный феномен представляет собой идеальную форму, наполнение которой зависит от культурной принадлежности человека...» [1, 24 с.]. В размышлениях Еламана сохранена память о тех природных началах, которые окружали его и выражением которых являются чувства обоняния – первообразы родных запахов. Этнокультурная одорика, самая стойкая и хранимая в глубинах памяти, способствует восстановлению картин прошлого.

В художественной структуре трилогии растительные запахи представлены многокрасочной палитрой запахов полыни и ароматом разнотравья.

Для степняков и Еламана запах полыни, как память степи и родины, естественен и дорог. Известно, что представители тюркских народов перед дальней дорогой вешали себе на шею кожаный мешочек с щепоткой полыни на счастье. Полынь была воспета А. Майковым в стихотворении «Емшан» (1874), в одноименной повести «Емшан» (1966) М. Симашко предстает как символ родины и памяти о предках. В славянской культуре это растение традиционно символизирует горечь, разочарование.

Результаты и их обсуждение. У А. Нурпеисова полынь персонифицирована, она как вечный спутник аральских рыбаков имеет разную окраску и эпитетную характеристику, которые различаются в зависимости не только состояния героя, но и времени года. Этот образ представлен как пространственный, соотносящийся с мотивом Степи.

Олицетворение	- ...и запахло степью и ее полынным духом [5, 134 стр.];
Полынь как пространственный образ; эпитетные характеристики в зависимости от состояния героя	- Еламан шел по колено в разнотравье, и трава была так густа, что в ней вязли ноги. Чем дальше он уходил от аула, тем сильнее был горький запах полыни, настоящий на ночных росах. Тихонько бредя, останавливаясь, жадно нюхая, Еламан словно пьянел. Изредка он нагибался, срывал пучок травы, мял в ладонях и принимал лицом к пахучим стеблям. Почему-то у него появилось такое ощущение, будто он впервые был в этой пахучей ночной степи. Будто он никогда раньше не видел ее и не ощущал ее запахов, будто не снилась она ему в тюремные ночи [5, 188 стр.];

Превосходной степени запах	- ...Но среди всех запахов не было приятней запаха полыни, и Коротышка даже зажмурился, дыша всей грудью [6, 101 стр.]; - ...И еще уловил Еламан запах, который всегда трогал его сердце и вызывал слезы на глазах, – терпкий запах свежей полыни, не увядавшей еще... [6, 401 стр.].
Эпитетные характеристики полыни как дикой травы	- ...Дьяков чувствовал горький аромат полыни [5, 422 стр.]; - Да и в степи, на вольном воздухе, побывал впервые и все еще чувствовал горьковатый аромат полыни. Какие там травы, какой животворный запах они источают [6, 46 стр.]; - Когда в степи по знойному солнцу увядали травы, в овраге Ак-Чили чуть не до конца лета сохранялась весенняя влага и между кустами лисохвоста попеременно с пыреем благоухали серая полынь, лютики и мятник. О, какой аромат источали с утра до вечера, как щекотали ноздри буйные запахи полыни с мятником! [6, 297 стр.].

Этот запахообраз способствует воссозданию национальной картины мира казахов и их ментальности. Словно дополняя ее, автор изображает целую гамму запахов степного разнотравья:

- Какие там травы, какой животворный запах они источают! [5, 46 с.];
- крупную скотину, видно, еще не пасли в овраге – задохнуться можно было от запахов сочного разнотравья [5, 200 с.];
- в доме сразу запахло крепким настоем дикой, горькой степной травы [5, 202 с.];
- крепкий чистый запах разнотравья [6, 468 с.];
- густой пряный аромат трав. И эта легкая утренняя свежесть [6, 635 с.];
- врывался в юрту густой, пряный аромат степных трав [6, 635 с.].

Сюжет романа разворачивается в локусе Аральского моря и в прибрежных степях. В «Энциклопедии символов» под редакцией Е.Я. Шейниной отмечается: «Согласно историке культуры А.Дж. Тойнби, такие открытые пространства, как море и степь, бросают сообществу живущих там людей сильный вызов, требующий максимальных усилий для выживания» [7, 71 с.]. Действительно, если в историческое время А. Нурпеисова Степь сотрясалась от катаклизмов революционных событий, то море всякий раз показывало свой суровый и капризный нрав. Эти топоры представлены в произведении как пространство запаха, и их описанию отводится особое место.

Жизнь аральцев наполнял морской запах, ведь основной промысел, на котором основывались их жизнь и существование – рыбный. В художественном полотне писателя значимую роль играют запахообразы рыбы, водорослей, воды и прохладного воздуха:

Запах моря и рыбы	- ... в нос рыбакам ударил сильный запах рыбы, из темной глубины тянуло холодом [5, 48 стр.]; - ...в доме резко запахло свежей рыбой [5, 86 стр.]; - Легко так ответил, бездумно – нюхал, как пахнет рыбой [5, 272 стр.]; - ...И все кругом ему было мило – запах моря и рыбы, вид землянок, и неба и чернеющего вдали Бел-Арана [6, 342 стр.];
	- Она была с промысла, домой не заходила, и от нее сильно пахло рыбой [5, 430 стр.]; - Ей было хорошо сидеть в этой землянке, пропахшей рыбой, и слушать, как беседуют рыбаки [5, 431 стр.].
Запах рыбы, ввевшейся в одежду	- Даже на ветру, на морозе их одежда пахла рыбой, руки пахли рыбой и сапоги тоже, и говорили они, конечно, о рыбе [5, 48 стр.]; - Острый запах рыбы и задубевший от пота одежды рыбаков бил в нос [5, 177 стр.]; - Прямо с улицы, не снимая толстой одежды, прошли они в глубину комнаты, ... начали стаскивать с себя заскорузлые, вонявшие рыбой шубы [5, 366 стр.];

Запах морской соли и водорослей	- Кочевники испуганно остановились и долго дышали острыми запахами соли, свежести и водорослей [5, 248 стр.].
--	---

Эти запахи, веявшие в воздухе и пространстве, ввелись в одежду рыбаков.

Гастрономические запахи романа в большой степени традиционные национальные: запах конского и верблюжьего мяса поселился в доме богатого Танирбергера, а из юрт бедняков шел запах рыбы и баранины. Герои А. Нурпеисова, слышавшие эти запахи, испытывали лишь чувство наслаждения, поскольку вкушать эти яства приходилось редко. А. Нурпеисов будто подчеркивал, что в ольфакторном образе важен не источник запаха, а его действие на героя, не его чувства и реакции.

Традиционные национальные запахи пищи, которые составляют мясо свежее и несвежее; урюк; рыба, хлебные лепешки.	- а из кухни уже слышен был запах копченого конского мяса [5, 29 с.]; - Котел кипел, в доме крепко пахло бараниной, и этот редкий запах веселил сердце [5, 41 с.]; - Шмыгая носом, он перенимался с ноги на ногу, уже понимая, что рыбаки верблюжонка не видали, но запах баранины не давал ему уйти, и он не смело, как-то жалко улыбаясь, поглядывал на всех маленькими голубыми глазками [5, 44 с.]; - Запах кипящего в котле мяса пробуждал его, он поднимал глаза и поводил глазами [5, 87 с.]; - На базаре было шумно, жарко, ... хрипло ревели верблюдицы, пахло то сушеным урюком, то рыбой, но несвежим мясом... [5, 391 с.]; - Запах свежих лепешек наполнил комнату [5, 396 с.]; - жадно втягивая в себя запах нежной баранины [5, 572 с.]; - Женщины уже сняли первую пену с сорпы, и Дос жадно дышал запахом пахучей молодой верблюжатины и глотал слюну [5, 260 с.]; - Запах варившейся рыбы опьянил его, он прямо-таки не находил себе мест, поеживаясь, глотая слюны [5, 272 с.]; - Легко так ответил, бездумно – нюхал, как пахнет рыбой [5, 272 с.].
---	--

Отдельную группу составляет запах кизяка и дымки, как социально и этнически обусловленный бытованием в степном просторе. Этот одорический образ вызывал лишь теплые воспоминания, ассоциируясь с юртой, домом.

- С наслаждением нюхали они запах горящего кизяка [5, 86 с.];
- Она скучал по дому, по степям, по запахам горящего кизяка и вареной баранины [5, 87 с.];
- Ребятишки, толкаясь, высовывались из люлек, нюхали издали кислый запах кизяка, перемешанный с дымком [5, 245 с.];
- Почуввав запах дыма, коровы задрали хвосты и бросились напролом, почему-то навстречу огню [5, 457 с.];
- жилье в степи, пусть даже и бедное, но пахнущее дымом, кизяком, молоком [6, 196 с.].

Весна с ее запахами была для степняка особым временем года, когда после долгой зимы в кыстау люди радовались не только пробуждению природы, но и «успешной презимовке». Невольно вспоминаешь Абая: «На весеннем кочевье аулы сошлись / В общей радости родственники обнялись» [8, 23 с.]. Писатель словно поэтизирует это время года, ее естественные «функциональные особенности»:

- Ничем не сдерживаемый ветер собирал с огромных пространств все запах весны и нес над степью, веселя сердца коней, верблюдов и людей [5, 341 с.];
- На воздухе было свежо и резко пахло весной [6, 122 с.].

Весна, описываемая ниже, принесла запах-весть из родных мест Еламану, став особенной, как время года и период в его жизни. Он возвращался с войны с турками, думы переполняли его грудь. Вспоминал военные операции, огромные потери воинов... Горечь раздумьям придавало возвращение в родные края без Рая, «единственного близкого человека на всей земле», который «остался коченеть в чужой, турецкой земле...».

- Мерный шаг, отдающийся во всем теле, весенний прыскающий из-под ноги снег на дороге, который нужно разглядывать, ветер, приносящий запахи родины, которую так давно не видел, и простор в душе, заполняющийся воспоминаниями... [5, 337 с.].

Следующие запахи, антропоморфные, играют значительную роль в создании портретов героев и их характеристик:

Запах женщины	- Он понюхал руки, погладил усы – и усы и руки пахли Акбалой [5, 134 с.]; - «Неужели так и не ложились? – подумал он. Но смятая подушка источала волнуемый запах только вставшей молодой женщины [6, 77 с.]; - Он зарылся в ее пышные волосы лицом, ...вдыхая возбуждающий, столь приятный мужчине особенный запах постели и разгоряченного женского тела [6, 100 с.].
Запах мужчины	- Акбала... так прикинула лицом к его голой груди, наслаждаясь мужским запахом, что только под утро успокоилась [5, 134 с.];
Запах ребенка	- Сиротинушка ты моя... – бормотал он, смаргивая слезы и жадно вдыхая сонный, беспомощный запах ребенка [5, 319 с.]; - Акбала прилегла рядом, прижала к груди щуплое тельце сына, жадно вдохнула запах прокаленного солнцем, чубчика [6, 192 с.].
Запах чужого и спящего человека	- И еще вертелась тут же рыжая, как лиса, гончая сука, долго нюхала она Еламана, забегала под ветер, потом, уловив что-то одинаковое в запахе чужого человека с запахом дома, в котором скрылся ее хозяин, смело подбежала к Еламану, и лизнула его руку [5, 33 с.]; - Грузное, дородное тело его в такт движению подрагивало на полке, и он сладко посапывал во сне, наполняя купе запахом спящего человека [6, 487 с.].

Заглавие «Кровь и пот» задает не только сюжетную основу, но и перспективу произведения. В нем описываются военные действия, столкновения между туркменами и казахами, баями и бедняками, которые не проходят без кровопролития, сопровождаемого болью, ранами, смертью: «Дремлет равнодушная рыжая степь, ничего не говорит она одинокому всаднику. А заставить бы ее говорить. Бог ты мой, есть ли в этих краях хоть пядь земли, не окропленная женскими слезами и кровью джигитов?» [5, 402 с.]. Или: «Кровь, текущая по земле! Сколько людей положило свои головы... А сколько смертей было по всей земле – и тут в родных краях... [5, 343 с.].

И как закономерность в романе запахи пота и жизни, крови и смерти являются запахами-доминантами:

Запах пота	- Быстро отодвинула от себя руки ребенка, она нащарила во тьме сильную горячую руку, жадно вдохнула запах мужского пота... [5, 308 с.].
Запах жизни	- ...хоть и за окном был мороз и ветер – в доме пахло жизнью [5, 78 с.]; - Когда он возвращался из своих долгих отлучек, дом наполнялся радостью, всем становилось весело, очаг горел, пламя трепетало, и пусть, пусть за стеной были мороз и ветер – в доме пахло жизнью, детские голоса звенели, как домбра, жена была полна счастья, а злой, сильный, грубый Кален становился слабым и нежным [5, 111 с.].
Запах крови	- В землянке остро, резко запахло кровью и жареным и вареным мясом [5, 257] верблюжонка; - Похоже было на ночь после битвы, после набега, и старому Мунке уже мерещилось бряцание оружия, запах крови и конского пота... [5, 415 с.].
Запах смерти	- Он остановился и вперед пропустил вперед Есбола-кария и других, а сам вошел неохотно, неслышно, жадно и испуганно дыша воздухом землянки, в котором ему уже слышался запах смерти [5, 57 с.].

Аральские рыбаки работали под началом русских купцов, которые создавали для них тяжелые условия, часто сопряженные с опасностью, смертью, что не вызывало дружеских отношений. Они часто демонстрировали превосходство над местным населением,

считая его некультурным, отсталым, далекими от цивилизации народом. Тем не менее, с приходом «кафиров» произошло много изменений в жизненном укладе казахов, и национально-традиционные запахи стали перемежаться с чужими, нетрадиционными.

Известно, что хозяйственной деятельности, отражающей быт народа, присуща особая гамма. В трилогии она связана с четырьмя основными видами домашних животных – овец, лошадей, верблюдов и крупного рогатого скота.

- Весь день чистили они скотный двор, меняли подстилку, и сейчас от них уютно, домашнее пахло прелым навозом и овечьей кошарой [5, 85 с.];

- Вокруг забегали, засуетились, кто-то приподнял Еламану голову, кто-то поднес ко рту ему солдатскую фляжку с водой. Потом в нос ударил ему ударил запах паленой кошмы [6, 160 с.].

Нетрадиционные запахи были связаны, прежде всего, с гастрономическими предпочтениями русского народа и приходом в степь научно-технического прогресса.

- Как только Еламан отворил дверь, в нос ему ударил противный для степняков запах квашеной капусты [5, 63 с.];

- Был легкий морозец, носильщики торопились к вагонам, снег на перроне скрипел, пахло перегорелым углем, далеко впереди чухал паровоз.... [5, 110 с.];

- Ты чего это к волостному полез, жить на воле надоело, тюрьмы не нюхал, стерва? [5, 124 с.];

- И хотя над насыпью стоял еще стоял кислый запах пороха, степь после боя казалась еще шире, а тишина особенно мирной [6, 45 с.];

- ...От вагонов пахло пылью, уборной, раскаленными буксами [5, 399 с.];

- В пакгаузе пахло запустением, мусором. [5, 399 с.];

- Почувствовала запах мужчины, его крепкое большое тело, запах его одежды, от которой прежде несло рыбой и здоровым, потом, а теперь пахло металлом и мазутом [5, 395 с.].

Герои Нурпеисова довольствуются не только традиционным для азиатских народов насыбаем с его острым и неприятным запахом, но и подружились с терпкими табаком и махоркой. Эти низкие запахи, словно, дополняют характеристику некоторых образов.

Запах насыбая	- ... Ей все-таки было стыдно за кавардак в доме, а тут еще этот невежа развел вонь на весь дом своим насыбаем и даже глядя-ка! – не шелохнется [5, 69 с.]; - Суйеу наложил на большой палец терпкого бурого насыбая и, поднося палец попеременно к ноздрям, стал остервенело нюхать [5, 321 с.]; - На короткий миг Еламан почувствовал горячее дыхание старика, смешанное с острым запахом насыбая [6, 206 с.].
Запах табака	- ...от него крепко пахло табаком [5, 71 с.]; - ...Суйеу, прямой как кол, сидел на прежнем месте и свирепо нюхал табак [4, 214 с.].
Запах махорки	- ...стоял махорочный дым [6, 405 с.]

В романе встречаются предметно-вещные образы-запахи: обувь, одежда (чапаны, шубы, шинель), вещи (ковры, кошмы). Недовольная обстоятельствами жизни, приведшей ее на Арал, жена Ивана Курносого, заметно похудевшая Шура, с тоской в глазах вспоминала «заштатную церквушку в Уральске», где отец ее был звонарем. Будучи ребенком, она любила ходить в праздники туда, ведь люди приходили нарядными: «Отец вызванивал наверху, а внизу – народ, ото всех пахнет новой одежей, сапогами... [5, 121 с.].

Вещи в новой землянке Тулеу будто кинолента воскресили в памяти голодные годы, юность, уют царивший в семье: «... Она не могла расстаться со старыми вещами – памятью, отголоском прошлых времен. Вещи для нее были как бы немymi свидетелями былого счастья. Целый рой воспоминаний связан был с каждой вещью. Эти потёртые ковры будто удерживали еще запах всех избранных, которые когда-то возлежали на них [5, 258 с.]».

После мытарств в Кунграте, Хиве и Ургенче Еламан очутился в Челкаре и прибилсь в отряд к Мюльгаузену: «...В глухом, без окон, складе он долго рылся в темноте в куче старой, пахнущей одежды, выбирая себе шинель по росту... Рукава были коротки, далеко

торчали кисти рук. И запах был от нее чужой, нехороший [6, 16 с.]. Он думал о том, сколько сердец билось под ней, живы ли они? Дырка в боку напомнила его дырявую юрту, «где во все щели свищет холодный ветер». Примечательно, что эти предметы как запах памяти возвращали обладателей к воспоминаниям прошлого.

Образы-запахи пространства:

Пространство аула	- Любил он приехать в аул, любил разогнать брехавших собак, полюбоваться на жилье в степи, пусть даже и бедное, <i>нопахнувшее дымом, кизяком, молоком</i> [5, 249 с.].
Пространство юрты	- Судр Ахмет повеселел, то и дело поглядывал через <i>открытый полог</i> на улицу, туда, где булькало и пенилось в котле над очагом, ..., жадно втягивая в себя <i>запах нежной баранины</i> [6, 223 с.].
Пространство дома	- ...уловив что-то одинаковое в запахе чужого человека с <i>запахом дома</i> ... [5, 12 с.]; - ...дыша воздухом землянки [5, 32 с.]; - ...В доме все еще пахло мясом и жирной сорной с разведенным куртом. Абейсын, хоть и наелся, подставлял нос под этот <i>священный запах</i> и блаженствовал [5, 88 с.]; - Откусывая, сося мягкие липкие конфеты, он пил чашку за чашкой, говорил и <i>нюхал, чем пахнет со двора</i> . А со двора <i>пахло хорошо</i> . На дворе в котле варилась рыба [5, 162 с.].
Пространство двора	- Он сажал к себе на колени совсем черных от солнца, <i>пропавших рыбой ребятишек</i> и хихикал, глядя, как из котла во дворе идет вкусный пар [5, 162 с.].
Пространство гостиного двора	- Гостей давно уже и след простыл, и <i>запах выветрился</i> , бабы из <i>гостиного двора</i> ... [5, 364 с.].
Пространство кухни	- Он только подходил к Кудайменде, а из кухни уже был слышен был запах <i>копченого конского мяса</i> [5, 52 с.].
Пространство харчевни	- Он похолодел при виде вооруженных солдат на улицах и хотел было уже уходить из города, но <i>запах пищи из харчевни</i> свел его с ума. Он забыл про все... [6, 157 с.].
Пространство лазарета	- «...Но вдруг, знакомый и неприятный степняку, <i>тошнотворный запах</i> остановил его. Он поморщился и оглянулся. Прямо перед ним стоял небольшой дом. ... Стоны, крики, вонь и запах лекарств стояли тогда в лазаретах. ...После стычки с ворами на большой караванной дороге, чтобы остановить кровь, Еламан приложил к ране лоскут подпаленной кошмы. Теперь рана воспалилась, болела, и от нее шел <i>гнилой запах</i> » [6, 12 с.].

Рассмотрев образы-запахи в романе, которые занимают значительное место в развитии сюжета, мы пришли к следующему выводу:

- важную роль играет национальный колорит образного строя запахов;
- образы-запахи сопровождают человеческую жизнь и его род деятельности;
- образы-запахи запечатлевают красоту природы, межличностные отношения, сопровождают события в жизни героев, передают их мироощущение;
- запах является своего рода признаком эпохи, так как именно в них часто скрываются культурно-исторические и бытовые нюансы;
- запахи в романе функциональны, их можно поделить на следующие виды: по пространству (большое и малое), по принадлежности (общие и индивидуальные), по традиции (традиционные и не традиционные), по национальным аспектам (национальное и чужое).

Заключение. А. Нурпеисов в трилогии «Кровь и пот» воссоздал широкую палитру антропоморфных, гастрономических, зооморфных, растительных, морских, бытовых, национально-традиционных и нетрадиционных, предметно-вещных образов-запахов, а также жизни и смерти, крови и пота. Последние словообразы, вынесенные в поэтику заглавия, способствуют глубокому проникновению в историю культуры жителей приаралья периода Первой мировой и гражданской войн.

Список литературы

- 1 Феномен запаха в культуре: особенности функционирования в сакральной и профанной сферах. Автореферат. - Екатеринбург, 2011. Интернет-ресурс: <http://cheloveknauka.com/fenomen-zapaha-v-kulture>
- 2 Русская лирика рубежа XIX–XX веков: поэтика запаха. Автореферат. - Екатеринбург, 2011. Интернет-ресурс: <http://konf.x-pdf.ru/18filologiya>.
- 3 Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир. - Алматы: Дайк-Пресс, 1996. - с. 192.
- 4 Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. - Москва: Эксмо-Пресс, 2000. - 1308 с. <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-komlev/index-206.htm#206>
- 5 Нурпейсов А. Кровь и пот. Т. 1. -Алма-Ата: Жазушы, 1980. - с. 480.
- 6 Нурпейсов А. Кровь и пот. Т. 2. -Алма-Ата: Жазушы, 1980. - с. 478.
- 7 «Энциклопедии символов». Под ред. Е.Я. Шейниной. - Москва: Торсинг-АСТ, 2005.– с. 592
- 8 Абай. Стихи, поэмы, проза /Сост. Г. Бельгер. – Алматы: Мектеп, 2002. - с. 192.

М.Е. Жапанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Әбдіжамил Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романындағы иіс-жады ұстанымдарының көркемдік ерекшелігі

Андатпа. Бұл мақаланың мақсаты – Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясындағы ольфакторлық кеңістікті тұтастықта зерттеу және көркем туынды поэтикасындағы иіс-бейнелердің негізгі ұстанымдарын анықтау. Арал теңізі жағалауының тұрғындары – кейіпкерлердің тұрмыс-тіршілігінің әлеуметтік және этникалық ерекшелігі дәл осы иіс-бейнелер тобы арқылы көрініс табады. Атап айтқанда, жеке, этникалық, отбасылық-туыстық, кәсіби, азаматтық тұрмыс-тіршілік. Қазақ жазушысының көркем прозасы поэтикасын талдау нәтижесінде әртүрлі иіс-бейнелер анықталды, олардың барлығы тарихи және этникалық негізді, қолданысы жағынан маңызды. Мақалада антропоморфты, гастрономиялық, зат-нәрсе және кеңістік сипатындағы (теңіз, дала, баспана, қала, ауыл) иіс-бейнелер ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: ольфакторлық, хош иістендіргіш орта, хош иісті заттар бейнесі, дәстүрлі ұлттық хош иістер.

М.Е. Japanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Artistic features of the memory of the smell in the novel «Blood and Sweat» by Abdizhamil Nurpeisov

Abstract. The purpose of this article is a comprehensive study of the olfactory space of trilogy in AbdizhamilNurpeisov's trilogy "Blood and Sweat", as well as the definition of the key role of odor images in the poetics of the art. It is the element of the images-smells that organizes the identity of the social and ethnic color of the existence of heroes - the inhabitants of the coast of the Aral Sea. The existence of individual, ethnic, family-related, professional, civil. As a result of the analysis of the poetics of the Kazakh writer's artistic prose, various images-smells are revealed, all of them are historically and ethnically conditioned and functionally significant. So in the work the images-smells anthropomorphic, gastronomic, subject-real, spatial (the sea, steppe, dwellings, a city, aul) are pointed out.

Key words: olfactory, smell environment, olfactory image, traditional national smells.

Reherences

- 1 Fenomen zapaha v kul'ture: osobennostifunkcionirovaniya v sakral'nojiprofannojsferah. [The phenomenon of smell in culture: features of functioning in the sacred and profane spheres.]. Avtoreferat. Ekaterinburg, 2011. [in Russian].
Internet-resurs: <http://cheloveknauka.com/fenomen-zapaha-v-kulture>.

- 2 Russkayalirikarubezha XIX–XX vekov: poetikazapaha. [Russian lyricism of the turn of the XIX–XX centuries: poetics of smell.]. Avtoreferat. Ekaterinburg, 2011. [in Russian]. Internet-resurs: <http://konf.x-pdf.ru/18filologiya>.
- 3 Saveleva V.V. Hudozhestvennyjtekstihudozhestvennyjmir. [Artistic and artistic world.] («Dajk-Press», Almaty, 1996. s. 192) [in Russian].
- 4 Komlev N.G. Slovar' inostrannyhslov. [Dictionary of foreign words.] (Eksmo-Press, Moscow, 2000. 1308 s.) <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-komlev/index-206.htm#206>
- 5 Nurpeisov A. Krov' i pot. [Blood and sweat.] (Zhazushy, Alma-Ata, 1980. s. 480).
- 6 Nurpeisov A. Krov' i pot. [Blood and sweat.] (Zhazushy, Alma-Ata, 1980, s. 478).
- 7 «Enciklopediisimvolov». Pod red. E.Ya. Shejninoj. [«Encyclopedia of symbols.» Ed. E.Ya. Sheinina.]. («Torsing-AST», Moscow, 2005. s. 592). [in Russian].
- 8 Abaj. Stihy, poemy, proza / Sost. G. Bel'ger. [Abay. Poems, poems, prose / Comp. G. Belger.] (Mektep, Almaty, 2002, s. 192). [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Жапанова Маржан - филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология факультетінің профессор міндетін атқарушы, Астана, Қазақстан.

Japanova Marjan - Can. of philology, as.prof. of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.82.90

А.Т. Жумсакбаев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: aman.zhumsakbaev.91@mail.ru)

Жанровая феноменальность трилогии Джона Толкиена «Властелин колец»

Аннотация. В данной статье рассматривается жанровая природа произведения Джона Рональда Толкиена «Властелин Колец». В это фэнтезийное произведение включают огромный диапазон жанров, как фольклорных, так и литературных (народные и литературные сказки, героические эпосы, мифы, легенды). Т.е., подразумеваются все жанры осознанного и неосознанного художественного вымысла. Исследование показывает, что жанровая природа данного произведения феноменальна. Скорее всего – это новое, как переосмысление и смешивание старого, уже прочно занявшего свое место в литературе.

В современной критике уже сложилась традиция причислять «Властелина колец» к жанру фэнтези, притом, что границы жанра до сих пор в литературоведении не определены. Авторы работ по творчеству Толкиена называют книгу «типичным фэнтези», «образцом жанра», при этом достаточно произвольно выделяя признаки, характерные для фэнтези.

В 60-х годах началось систематическое изучение «Властелина колец» в литературоведении. Уже в этом сборнике была затронута одна из важнейших проблем, связанных с книгой Толкиена: проблема жанра.

Ключевые слова: фэнтези, жанр, «Властелин колец», Толкиен

Введение. Известная трилогия Джона Рональда Роуэла Толкиена «Властелин колец» порождает до сих пор сложные вопросы и неоднозначные ответы.

Если говорить об истории создания, то первоначально замысел книги «Властелин колец» возник как продолжение повести «Хоббит», законченной в 1937 году. Читатели требовали продолжения, и в 1939 году Д. Толкиен приступил к написанию романа. «Властелин Колец» был закончен в 1949, а опубликован в 1954-1955 гг.

Постановка задачи. «Феномен Толкиена», «феномен «Властелина Колец» – такими выражениями пестрели критические отзывы после выхода в свет романа, все тома которого составили в общей сложности около полутора тысяч страниц. Книга, чей сказочный сюжет, казалось, указывал прямой путь к молодым читателям, побила все рекорды популярности среди взрослых, тираж ее достиг астрономических цифр. Трилогию перевели почти на двадцать языков.

Появившись, книга вызвала неоднозначную реакцию: критики спорили о художественных достоинствах, о ее своеобразии, о поставленных проблемах. В 60-х годах началось систематическое изучение «Властелина колец» в литературоведении. Уже в этом сборнике была затронута одна из важнейших проблем, связанных с книгой Толкиена: проблема жанра.

Методология и методы исследования. В современной критике уже сложилась традиция причислять «Властелина колец» к жанру фэнтези, притом, что границы жанра до сих пор в литературоведении не определены. Авторы работ по творчеству Толкиена называют книгу «типичным фэнтези», «образцом жанра», при этом достаточно произвольно выделяя признаки, характерные для фэнтези. Заслуга Дж.Р.Р. Толкиена еще заключается в создании детальной «матрицы фэнтези». Он умело построил вымышленный мир и «заселил» его разными существами, используя элементы германо-скандинавской мифологии, древних легенд, героических эпосов и, конечно же, – фольклорной сказки! С тех пор писатели фэнтези, словно кальку, используют его принцип построения вымышленного (вторичного) мира.

В.А. Губайловский заходит еще дальше: он считает, что жанр фэнтези «Властелином колец» и исчерпывается: ««Властелин Колец» – великая книга. Принципы ее построения и глубиннейшая проработка – и лингвистическая, и композиционная – делают ее единственной и неповторимой. Сколько бы не писалось вариаций и продолжений, мир фэнтези можно было открыть только однажды. Это было не только открытием жанра, но в известном смысле и его закрытием – его исчерпанием» [1, 184 с.].

Результаты и их обсуждение. Вероятнее всего, наиболее уместно будет говорить о том, что «Властелин колец» действительно послужил образцом для появления жанра фэнтези, но при этом определять жанр книги как «фэнтези» – чрезмерно сужать рамки.

Поэтому принадлежность «Властелина колец» к жанру фэнтези отрицали многие: от критиков и исследователей до ярых поклонников творчества Толкиена. Выделяется статья Н.Н. Мамаевой, которая так и называется – «Это не фэнтези!». Автор статьи связывает книгу Толкиена с жанром квеста, который в свою очередь аналогичен жанру волшебной сказки по В.Я. Проппу: «Западные авторы, как уже было отмечено выше, предпочитают говорить о жанре квеста, т. е. о жанре особого путешествия. Квест – слово многозначное. Это одновременно подвиг, путь, поиск, задача, цель и все это, вместе взятое. Впрочем, в трактовке У.Х. Одена жанр квеста очень близок жанру волшебной сказки, как определяет его Пропп. В работе Одена «Герой квеста» перечисляются все те же основные элементы его структуры, что и у Проппа по отношению к волшебной сказке» [2].

Другими словами, квест превратится во вторую реальность только в том случае, если в нем не будет необъяснимых пустот и логических противоречий, если в нем будут править законы, а не желания. Эти законы могут не совпадать с законами нашего мира, но они должны быть столь же доступны пониманию и непреложны. История такого мира может быть необычной, но она не должна противоречить нашему пониманию истории. Наконец, ничто в этом мире не должно противоречить нашему моральному опыту. Именно таким и является мир английской сказки, и, в частности, мир Толкиена.

На основании всего этого Н.Н. Мамаев приходит к выводу, что «Властелин колец» является волшебной сказкой, квестом.

Наличие во «Властелине колец» сказочных элементов отмечают и другие исследователи, но они отмечают, что сказкой мир Толкиена не ограничивается. Об этом же говорит Н.О. Григорьева: «Назвать сказкой повествование о Средиземье просто рука не поднимается. Недаром, называя «Властелина Колец» сказкой, норовят добавить побольше эпитетов: «философская», «для взрослых» и т.д.» [3, 258 с.]. В данном случае действительно не стоит ограничивать «Властелина колец» жанром волшебной сказки: другие элементы в нем также сильны и нельзя категорично сказать, какой жанровый признак доминирует.

Проблеме жанра «Властелина колец» посвящены несколько работ С.Л. Кошелевой: «К вопросу о жанровых модификациях романа в философской фантастике», «Философская фантастика в современной английской литературе» и т. д. Уже из названий статей можно понять, что Кошелев связывает роман с философской фантастикой. Также, проанализировав различные уровни произведения, С. Кошелев приходит к выводу, что «Властелин колец» совмещает особенности трех жанров: волшебной сказки, героического эпоса и романа.

Вот что говорит Кошелев о хронотопе: «Среди форм художественного времени выделяется «стоячее» время, характерное для сказочных областей – Лориена, Ривенделла, – эпическое время Гондора и Рохана и романное время дороги, в котором происходит психологическое изменение и духовное развитие героев» [4, 13 с.].

Эти же три типа жанровых элементов (романные, сказочные, героические) Кошелев находит и на других уровнях произведения: «на уровне образов-персонажей выделяются сказочные (Гендальф), эпические (Арагорн) и романские (Фродо) герои. Действие также включает сказочные, эпические и романские характеристики» [4, 13-14 с.]. Признавая романский элемент доминирующим, С.Л. Кошелев определяет жанр книги как философский роман с элементами волшебной сказки и героической эпопеи.

Литературовед Р.И. Кабаков полемирует с исследованиями Кошелева, причислявшего книгу к романному жанру. Так Р.И. Кабаков указывает на слабое проявление во «Властелине колец» нескольких основных романских элементов: психологизма и любовной линии, изображения частной жизни героев. «Психологизм автора кажется «детским» рядом с произведениями Г. Грина и М. Фриша. Этические конфликты (в сравнении со «Шпиелем» Голдинга или романами Мердок) поразительно прямолинейны. Мы не найдем в книге ни изощренности стиля, ни разработанного образа повествователя, ни временных инверсий – словом, ни одного из тех достижений, которыми гордится роман XX века» [5].

Рассматривая книгу с точки зрения двух аспектов (внешнего – проблема традиций, и внутреннего – эволюция творчества), Р.И. Кабаков приходит к выводу, что «Властелин колец» создан в жанре современного мифологического эпоса.

В доказательство Кабаков приводит следующие суждения. Во-первых, он отмечает мифологический материал, на основе которого написан «Властелин колец»: «Книга внешне вырастает из «Хоббита», но, по сути, это продолжение «Сильмариллиона», то есть большое прозаическое произведение, написанное на «мифологическом материале» [5].

Во-вторых, автор ссылается на характеристики эпопеи, данные Гегелем. Эти характеристики очень точно определяют специфику «Властелина колец»: «Герои... – это индивидуумы, которые по самостоятельности своего характера и своей воли берут на себя бремя всего действия...» (Гендальф, Фродо, Арагорн и др.); союз героев возникает добровольно (Содружество Кольца); «...субъект... целиком отвечает за все последствия своих действий» (смерть Боромира и Денэтора); «такой целостный и вместе с тем индивидуально постигнутый мир должен затем спокойно продвигаться к своей реализации, не торопясь, практически и драматически, к своим целям и их результатам, так что мы можем задержаться на том, что происходит, углубляться в отдельные картины развития и наслаждаться их развернутым изображением...» (Совет у Элронда; Лориэн); «...в подлинно эпическом не бывает ни од-

ного индивидуального поступка и таким образом никогда не повествуется о каком-либо случайном происшествии, но всегда о действии, вплетенном в целостность своего времени и состояния нации» (вся история Кольца Власти); «...в эпосе, а не в драме, как обычно считают, царит судьба... Судьба определяет, чему происходить и что происходит, и насколько пластичны сами индивиды, таковы же их успехи и неудачи, их жизнь и смерть. Ибо то, что, собственно говоря, раскрывается перед нами – это великое всеобщее состояние, в котором все действия и судьбы людей являются как нечто отдельное и преходящее» [5].

Заключение. Таким образом, Р.И. Кабаков приходит к выводу, что книга «Властелин колец» Джона Рональда Роуэла Толкиена принадлежит жанру мифологической эпопеи (с учетом тех неизбежных влияний, которые вносит в этот жанр современность): «С одной стороны она создана человеком XX века, и отсюда обязательность и первичность этических проблем, борьба природного с механическим, искусственным (энты и создания Сарумана); с другой стороны, это мифология, и отсюда мощностъ и глубина образов, всеохватностъ, возможностъ эпоса» [5].

Рассмотрев несколько точек зрения на жанр произведения «Властелин колец», можно прийти к выводу, что все они имеют право на существование, но при этом ни одна из них не является несомненной. Говоря о гетерогенности художественного мира «Властелина колец», мы подразумеваем разнородностъ, разноликостъ и пестроту его природы. Поэтому, найти единый исток этого произведения невозможно. Если мы связываем произведение с мифом, то и результат получим один, объединив с волшебной сказкой – совершенно другой, а если отнесем «Властелин колец» к роману или приключенческой литературе – третий и четвертый. Но в любом случае, мы найдём истоки мифа, сказки, фантастики или приключений. На наш взгляд, «Властелин колец» это фэнтези – жанр литературы, пародирующий, вбирающий и отчасти развивающий все фантастически образные жанровые системы: от древних мифологических моделей мира (в восприятии современного человека античные, древнескандинавские и древнеславянские мифы – тоже сказки) до научной фантастики. Т. е. фэнтези – это своеобразный «микс» мифов, легенд, научной фантастики, романтизма, постмодернизма и, конечно же, – сказки.

Вбирая в себя опыт предыдущих жанров, фэнтези имеет большие возможности в развитии. В этом жанре можно описать всё, что хочешь, создать любую реальностъ, самыми различными образами комбинируя известные нам реалии, либо придумывая новые, поэтому художественный потенциал его развития, как жанра, очень высок.

Можно прийти к выводу, что «фэнтези» – это не деградация и не открытие. Скорее всего – это новое, как переосмысление и смешивание старого, уже прочно занявшего свое место в литературе.

Список литературы

- 1 Губайловский В.А. Обоснование счастья: О природе фэнтези и первооткрывателе жанра // Новый мир. – 2002. – №3. – С. 174-185.
- 2 Мамаева Н.Н. Это не фэнтези! (К вопросу о жанре произведений Дж. Р. Р. Толкиена) // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – № 21.
- 3 Григорьева Н.О. О законах волшебного мира // Московский хоббит. – 1988. – С. 257-270.
- 4 Кошелев С.Л. Философская фантастика в современной английской литературе: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / С.Л. Кошелев. – Москва: МГПИ, 1983 – 16 с..
- 5 Кабаков Р.И. Повелитель колец Дж. Р. Р. Толкиена: эпос или роман? [Электронный ресурс] // Архивы Минас-Тирита. – Ленинград, 1988. – URL: <http://www.kulichki.com/tolkien/arhiv/manuscr/kabako88.shtml>

А.Т. Жұмсақбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Джон Толкиеннің «Сақиналардың патшасы» трилогиясының жанрлық құбылыс

Аңдатпа. Берілген мақалада Джон Рональд Толкиеннің «Сақиналардың патшасы» атты шығармасының жанрлық табиғаты қарастырылады. Бұл фэнтези шығармаға көптеген жанр түрлері қосылған, сонын ішінде фольклорлық пен әдеби жанрлар (халық және әдеби ертегілері, батырлар жыры, мифтер, аңыздар). Яғни, саналы және саналы емес әдеби фикциялардың барлық жанрлары тұспалданады. Зерттеу жұмысы бұл шығарманың жанрлық табиғаты феноменалдық екенін көрсетеді. Бұл шығарма басқаша ойлау мен ескінінің араласуын талап ететін, әдебиетте өз орны бар жаңа туынды болып есептеледі.

Түйін сөздер: фэнтези, жанр, «Сақиналардың патшасы», Толкиен

А.Т. Zhumsakbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Genre's phenomenon of John Tolkien's trilogy «The Lord of the Rings»

Abstract. This article scrutinizes the genre's nature of John Ronald Tolkien's novel «The Lord of the Rings». This fantasy creation includes a huge range of folklore and literary genres (folk and literary tales, heroic epics, myths, legends). In other words, all genres of conscious and unconscious artistic fiction are meant. Research shows that the genre's nature of this work is phenomenal. Most likely - it's new, as a rethinking and mixing of the old, already firmly taken its place in the literature.

Key words: fantasy, genre, «The Lord of the Rings», Tolkien

References

- 1 Gubaylovskiy V.A. Obosnovanie schastyia: O prirode fentezi i pervootkryvatele zhanra [Justification of Happiness: On the Nature of Fantasy and the Pioneer of the Genre], Novyy mir. 2002. №3. S. 174.
- 2 Mamaeva N.N. Eto ne fentezi! (K voprosu o zhanre proizvedeniy Dzh. R.R. Tolkina) [This is not fantasy! (On the genre of works by JRR Tolkien)], Izvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. 2001. № 21.
- 3 Grigoreva N.O. O zakonah volshebnogo mira [On the laws of the magical world // The Moscow Hobbit], Moskovskiy hobbit. 1988. S. 270.
- 4 Koshelev S.L. Filosofskaya fantastika v sovremennoy angliyskoy literature: avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk. [Philosophical fiction in contemporary English literature: author's abstract. dis. to the soisk. scientist. step. Cand. philol. science] (MGPI, Moskova, 1983. 16 s.).
- 5 Kabakov R.I. Povelitel kolec Dzh. R.R. Tolkiena: epos ili roman? [Elektronnyj_resurs] [The Lord of the rings of JRR Tolkien: an epic or a novel?], Arhivy Minas-Tirita. L., 1988. URL: <http://www.kulichki.com/tolkien/arhiv/manuscr/kabako88.shtml>

Автор туралы мәлімет:

Жұмсақбаев А.Т. - педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Zhaksakbaev A.T. - Master of Pedagogical Sciences, Lecturer of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

МРНТИ 16.21.51

Е. Жұматаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: Jumataev_e@mail.ru)

Әдеби тіл мен әлеуметтік желі: тіл бәсекелестігі мен әдеби тілдің қазіргі сипаты

Аңдатпа. Қазақ тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы. Технологияның

өркендеген заманында әлеуметтік желілердің тіл мәдениетін дамытудағы әсері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуі тиіс. Бүгінгі күні әлеуметтік желілер ғаламтор тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналып үлгерді. Сан түрлі тақырыпты қозғау үшін де, әртүрлі заттарға жарнама жасау үшін де, тіпті толғандырған мәселе жөнінде көпшіліктің ойын білу мақсатында көпшілік осы желілердің көмегіне жүгінетіні белгілі. Еліміздегі ең белсенді әрі кең тараған «ВКонтакте», «Instagram», «Facebook», «Twitter», «WhatsApp» және т.б. әлеуметтік желі пайдаланушыларының көбейгені соның бір дәлелі.

Түйін сөздер: интернет, ғаламтор, ана тілі, әлеуметтік желі, әдеби тіл, сөз мәдениеті, рухани мәдениет, бәсекелестік, ұлттық мүдде.

Кіріспе. Ғаламтор жүйесі өмірімізге енбей тұрған кезге дейін жарық көріп жатқан кітап, баспа өнімдері редактор, корректор мамандарының қырағы көзінен өтетін. Ол тіл тазалығының сақталуына айтарлықтай әсер ететін. Әрбір сөздің өз орнында тұруы, грамматикалық, стилистикалық талаптарға сай келуі маңызды екені айтпасак та түсінікті. Әлеуметтік желілердегі жеке жазбаларға редакторлық, корректорлық жұмыстар жасалмайтыны белгілі. Бұл тікелей әр адамның сөзге деген өз талғамына байланысты. Шынтуайтына келгенде, желі пайдаланушылардың тілді пайдалану мәдениеті де сан қилы. Мұндайда тілге деген жауапсыздық та қылаң бермей тұрмайды. Бүгінгі мақаламызда осы мәселе төңірегінде ой қозғап көрсек.

Белгілі тілші-ғалым Мәулен Балақаев: «Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» деген (1, 11 б.). Осы сөзге ден қойсақ, академиктің бұл пікірі, әрине, ауызша және жазбаша сөз қолданушыларға да тікелей қатысы бар.

2018 жылдың 18 қаңтарында Орталық коммуникациялар қызметінде Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (KAZISS) ұйымдастырған «2018-Жолдаудың стратегиялық міндеттері: жаңа мүмкіндіктер» тақырыбында баспасөз конференциясы өтті. Іс-шараға Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші сарапшылары, экономистер, әлеуметтанушылар, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары қатысты.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында ел дамуының 10 негізгі міндеттері айқындалған. Бұл Жолдау Төртінші өнеркәсіптік революция әлемінде табысты жүру мен бейімделуге арналған бағдарлар берумен қатар, қазақ тілін өркендету мен дамытудың негізгі қадамдарын да айқындап берді.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев жастарды әлеуметтік желілерде көп отырмауға шақырды. Президенттің айтуынша, нағыз досты ғаламтордан іздеп, әуре болудың қажеті жоқ. «Твиттерде» немесе басқа да әлеуметтік желілерде отырып, уақыттарыңды босқа ысырап етпелдер. Ең дұрысы өз араларыңда көп әңгіме-дүкен құрыңдар. Өйткені, нағыз дос ғаламторда емес, жаныңда жүргенін ұмытпа. Бүгінгі қоғамда адамдарды кітап оқитындар мен компьютерде отырып, уақыт өткізетіндер деп екі топқа бөлуге болады. Компьютерде отыратындар өмір бойы кітап оқитындарға қызмет етіп өтеді», - деді. [1, 13 б.]

Әлеуметтік желі тарихы. 1970-ші жылдардың соңында адамдар бір-бірімен әңгімелесе алатын алғашқы электронды хабарландыру тақталары пайда бола бастады. Әрине, сол кезде бүгінгідей ыңғайлы болған жоқ, бірақ адамдарды ғаламторда біріктірудің бұл алғашқы қадамдары еді. Келесі кезең, алғашқы «on-line» сервистердің пайда болуы еді. Әңгімелесуге арналған чатты жасаған 1компания «CompuServe» болды. Сервисте әңгімелесудің бір сағатына 30 доллар төлеу керек еді, бұл осы компанияның негізгі кемшілігі еді.

Кейін жедел хабарламалар жүйесі пайда болып, файлдарды жіберетін және чаттағы жедел әңгімелесудің бірінші сервисі, 1988 жылы «MultiUser Talk» программасын алмастырған IRC (Internet Relay Chat) болды. 1991 жылғы «Шөлдегі дауыл» әскери операциясын «on-line» режимінде бүкіл әлемнен келген хабарламалар трансляциясынан кейін «IRC»-дің кең танымал болды. «IRC»-дің негізгі кемшілігі — шектеулі қолдану болды.

1990 жылдардың ортасында «ICQ» құрылды, ол жеке компьютерлерге арналған жедел хабарламалар жеткізудің бірінші жүйесі болды. «ICQ»-дің негізін «Mirabilis» компаниясы қалады. Бүгінгі таңда ICQ – «Mail.Ru Group»-тың құрамына кіреді, 2012 жылдың наурыздағы көрсеткіш бойынша әлем бойынша 23.4 млн. қолданушысы бар. Әлеуметтік желілердің құрылуына келсек. Әлеуметтік желілердің пайда болуының басты себебі, ол әрине, адамдардың бір-бірімен әңгімелесуді қалауы. Бұрындары адамдар әңгімелесу үшін бір-бірімен кездесетін. Ер жігіт қызбен танысқысы келсе, көшеде танысып, серуендеуге шақыратын, киноға, театрға апаратын. Ал бүгінгі күні жастар қалай танысады? Таныс емес адамдарды, әлеуметтік желідегі парақшасына қосып танысады. Интернеттің пайда болуымен және таралуымен барлығы өзгере бастады. Достарыңмен тілдесу виртуалды әлемге көше бастады. Бұл дұрыс па, бұрыс па, әркім өзі шешеді. Соңғы кездері адамдар бетпе-бет кездесуден гөрі әлеуметтік желілерде тілдесуді қалайды.

Интернеттегі әлеуметтік желінің бірінші аналогі 1995 жылы Рэнди Конрадс іске қосқан «Classmates» болып табылады. Сайттың аудармасы «Сыныптастар». Сайттың мақсаты, сыныптастарды және мектептегі достарды табуға мүмкіндік жасау. Бастапқыда сайт танымал емес еді, өйткені профильді жасау және достарды қосу функциялары болмады. Ал сайт қолданушылары тек білім беру мекемелерінің және сонда оқыған оқушылардың тізімін ғана көре алатын. «Classmates» әлеуметтік желілердің пайда болуына түрткі болды. Жоба нәтижелі болды, және де өз иелеріне табыс әкелді. Осыған қызығушылықпен қараған басқа адамдар өз әлеуметтік желілерін ойлап табуға кірісті. Бүгінгі күні сайт өз жұмысын жалғастыруда. Әлем бойынша сайттың қолданушылар саны 50 млн. Бүгінгі күні, біздің түсінігіміздегі бірінші толыққанды әлеуметтік желіні Эндрю Вейнрейх 1997 жылы іске қосқан «SixDegrees»-деп аталды.

Келесі әлеуметтік желілер «AsianAvenue», «MiGente», «BlackPlanet» 1997 және 1999 жылдары аралығында пайда болды. Функционалдығы жағынан алдындағылардан қатты өзгешелік болмады. 1999 жылдың 18 наурызында америкалық студент-программист Брэд Фицпатрик «жанды журнал» — Livejournal-ды құрды. Ол ТМД елдерінде кең танымал болды. «Livejournal» бірінші болып топтарды құрып, хат алмасу мүмкіндігін еңгізді. Осыны біз бүгін барлық әлеуметтік желілерден байқай аламыз.

2004 жылы Марк Цукерберг «TheFacebook» әлеуметтік желісінің негізін қалады. 2005 жылдан бұл желі «Facebook» деп атала бастады. 2008 жылы «Facebook» әлеуметтік желісі әлемдегі ең танымал әлеуметтік желіге айналды, және де бүгінгі күнге дейін көштің басында. Бүгінгі күні «Facebook» әлем бойынша «Google»-дан кейін ең көп танымалдылыққа ие екінші интернет сайт.

2006 жылы Джек Дорси — «Twitter» жобасын іске қосты. Ол тез дамып келе жатқан жаңа әлеуметтік желіге айналды. «Twitter»-дің ерекшелігі, тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жаза аласыз. 2010 жылдан бастап сайттан видео, фото көруге мүмкіндіктері пайда болды. Бүгінгі таңда «Twitter» әлем бойынша ең көп қаралатын сайттардың 10-на кіреді. Әлеуметтік жүйелердің пайдасы мен зияны. Қазақтың көрнекті ағартушы-педагогы Ыбырай Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» атты өлеңінде:

Айшылық алыс жерлерден, Жылдам хабар алғызды, – деп келетін жолдары бар.

Рас, қазір үйде отырып-ақ әлемнің кез келген түкпіріндегі адаммен әп-сәтте хабарласа аласыз. Байланыстың түрі де көп. Телефонмен, интернет арқылы, тіпті бейнебайланыс арқылы өзімен тікелей сөйлесе бересіз. Бұл бүгінгі технологияның адамзатқа сыйлап отыр-

ған мүмкіндігі. «Бұрын ұялы телефон, интернет болмаған кезде адамдар қалай өмір сүрген а?!» деп таңданып қоятынымыз бар. Иә, жұмысымызды жеңілдеткен технологияның мүмкіндіктері мол. Бірақ біз олардың көлеңкелі тұсына мән бермей жүрміз.

Ұялы телефонның зияны жайында көп айтылып келеді. Жиі қолданатын адамды ми ісігіне ұшыратуы мүмкін деген сияқты қорқынышты мәліметтерді ғалымдар алға тартуда. Ал интернеттен келетін қауіп – одан да қорқынышты.

Қазіргі таңда интернет жастардың басты ермегіне айналды. Кез келген уақытта, кез келген жерде қосылып алып, өз алдына виртуалды әлемде жүретіндер көбейді. Сөздің, достың қадірі жоғалып барады. Әлеуметтік желілерде байланыс орнатудың түрі көбейген сайын оған қызыға түскендердің қатары артуда. Әлеуметтік желіде мың досы бар жандардың шынайы өмірде сыр бөлісе алатын жалғыз жолдасы да жоқ. Оған өкінбейтіндері де кем емес. Виртуалды әлемді өзі танымайтын, өзі көрмеген досының мақтауына семіріп, өзін керемет жан сезінетіндер жұртпен араласудан қалып барады. Қалай сөйлесу керектігін де ұмыта бастағандай.

Әлеуметтік желі деген де ауру-дың бір түріне айналып бара жатқан секілді. Көбінесе жастар ешкім кедергі келтірмесін деген оймен интернетке, әлеуметтік желіге түнде көбірек қосылады. Соның салдары-нан күндіз меңіреу, селқос жанның күйіне түседі. Ұйқысы қанбай, күн тәртібі бұзылады. Уақтылы тамақтануға, жеке гигиенаға көңіл бөлуге де уақыт жетпейді. Интернетке бір күн қосылмай қалса, әлемнің үлкен жаңалығынан құр қалғандай мазасыздана бастайды, тіпті қолы немесе аяғы жоқ жарымжан адамдай күйге түседі. Әрине, көпшілігі компьютер немесе ұялы телефонға ұзақ телмірудің денсаулыққа зиян екенін біледі. Бірақ оны қолданудан бас тартатындары өте сирек. Керісінше, интернетке тәуелділік артып барады.

Әлеуметтік желіге тіркелгендер көп жағдайда өзі туралы мәліметті ашық жаза береді. Иә, интернет – қауіпті. Жеке азаматтарға төніп тұрған қауіп өз алдына, бір ғана адам бір мемлекеттің тағдырына ықпал ете алады. Мысалы, Мысырдағы бас көтерулерге қатысы бар деген айыппен Google компаниясының топ-менеджері Ваэль Гоним тұтқындалған. Әлеуметтік желіде бас көтеруге шақыратын парақша ашып, толқуларға ықпал еткенін оның өзі де мойындаған. Бұл айыптының анықталғаны.

Өкінішке қарай, интернетке қосылудың түрлі тәсілі пайда болған бүгінгі күнде арандатушылық бағытта парақша ашқандарды қолға түсіру немесе оларға шектеу қою оңай шаруа емес. Арам ойын асырғысы келгендер кез келген нүктеден қосылып, ойына келген сөзді әлеуметтік желілер арқылы таратып жіберуі мүмкін. Ізін жасыру үшін бөтен адамның атымен тіркелу, біреудің құпиясөзін бұзып кіру, бақылау орнатылмаған интернет орталықтарынан қосылу секілді тәсілдерге жүгінеді.

Мына бір дерекке қараңыз: Сирияда әскери шиеленістерге қатысқан сарбаздардың 2 мыңнан астамын олар әлеуметтік желі арқылы түрлі елдерден жинап алған екен. Өкініштісі сол, оның ішінде қандастарымыз да бар көрінеді. 2013 жылдың қазан айында «YouTube» сайтында Сирияға жиһадқа барған қазақтар екенін мәлімдеп отырған адамдар жайында бейнеролик жарық көрді. «Шам жеріне жиһадқа келдік» дейді олар. Олар расымен Қазақстан азаматтары ма? Сирияға бүкіл отбасыларымен қалай өтіп кетіп жүр? Бұл сұрақтар жауапсыз қалды. ҚР Сыртқы істер министрлігі Сирияда түсіріліп алынған және интернет желілерінде таратылған бейнематериалдардағы адамдардың Қазақстан азаматтығына қатысы бар екенін растаған жоқ, теріске де шығармады. Әлеуметтік желіні кім қалай пайдаланамын десе, өз еркі. Оған ешкім шектеу қоя алмайды. Әйтсе де, «таяқтың екі ұшы бар» демекші, оның пайдасы да, зияны да бар.

Зерттеудің өзектілігі. Әлеуметтік желі - бұл тек адамдарды бір-бірімен байланыстыратын веб-сайт қана емес, сонымен қатар жастар мәдениетін дамытатын құрал. Әлеуметтік желіде байланыс жасау үшін әрине бізге ең алдымен интернет керек. Ал интернетке

қосылу дегеніміз - басқа жерлерде тұрған мыңдаған компьютерлік жүйелермен байланысу деген сөз. Ұлыбританияның зерттеу компаниясының мәлімдеуінше, бүкіл әлемде әлеуметтік желі қолданатын азаматтардың 47 пайызы оған ұялы телефон арқылы кіреді. Қазір кез келген ұялы телефонда әлеуметтік желілерге қосылу үшін қосымша бағдарламалар орнатылатын болды. Ал интернеттегі әлеуметтік желілердің қолданушыларының орта жасы 7-ден 48-ге дейін болып отыр.

Әлеуметтік желі тақырыбы түрлі ғылым салаларын ойландырып отыр десек қателеспейміз. Әлеуметтік желі және ондағы қауіпсіздік мәселелері дәрігер мамандарын да алаңдатады. Миға, көзге әсері жайында талқыланады. Психологтар психология тұрғысынан, дінтанушылар дін тұрғысынан, әлеуметтанушылар отбасыға әсерін өз көзқарас тұрғысынан қарастырады. Әр зерттеуші олардың пайдасы мен зиян жақтарын саралап, мәселенің шешу механизмдерін ұсынады.

Негізгі бөлім. Оқушылар қазіргі таңда көркем шығарманы аз оқиды деген тұжырымдар ұстаздар қауымын алаңдататын проблемалар. «Көбі ауызекі тілде қолданылатын сөздермен сөйлейді. Әдеби тілді білмейді, сөздердің айтылу ережесін сақтамайды. Мектеп оқушыларының тілі шұбар, сөздік қоры жұтаң, – деп дабыл қағады ұстаздар. [2. 156 б.]

Қазір жасөспірімдер жаргон сөздерді көп қолданады әрі бір тілде таза сөйлей алмайды. Орыс тілінде сөйлесе қазақ сөздерін, ал қазақ тілінде сөйлесе керісінше орыс сөздерін араластырады. Қарапайым ғана мысал ретінде төмендегі диалогты келтіріп көрейік.

I-түрі

- Сәлем досым, хал қалай?
- Шүкір жақсы, өзің қалайсың?
- Бүгінгі кешке дайындығың қалай?
- Ата-анам жұмыстан келгесін баратын болдым.
- Жарайды, ендеше кешікпе, күтеміз!
- Кездескенше!

II- түрі

- Салам кент каксын
- тема озин
- тема гой че там кешке неистейсин келесинба
- проблема кеш барам
- дывай кешикпе ждем

Зейін салып саралап қарасақ, диалог жасаушы екі адамның сауаттылығы мен мәдениет деңгейін байқай аламыз. Сіздің ойыңызша қай сөйлесушілердің қарым қатынасқа түсуі көңіл толтырады? Әрине, бірінші. Неге дейсіздер ғой, себебі, көзге тартымды, ықыласпен жауап бергің келіп тұрады. Тыныс белгісі қойылған, түсінікті.

Сонымен әлеуметтік желі пайдаланушылардың мәдениеті арқылы біз жалпы қазақ жастарының мәдениетін көре аламыз. Әсіресе mail.ru, контакт сайтында көп отыратын жастар интернеттің неге керек, мәні неде екенін саналы түрде ұғынуы тиіс. Ал ғаламторды дұрыс пайдалана білу, ол - үлкен білім көзі.

Жастардың сөздік қорында әдеби тілмен сөйлейтін адамға түсініксіз сөздер мен сөйлемдер көп. Олар сленг сөздерін ауызекі тілде ғана қолданбай, әлеуметтік желілерге де енгізіп жатыр. Жастардың жазбаша «жаңа тілі» мен әлеуметтік желілердегі постарында қаптап жүрген қателерге баспасөз саласының маманы ретінде алаңдаймын. Мектеп оқушылары жиі қолданатын орысша жаргон сөздер: кореш (дос), кент (сәнқой жігіт), мареха (қыз бала), дранка (жеңіл жүрісті қыз), синяк (маскүнем), нарик (наркоман), кладовка (сөз тасушы), тыркатся (сенделіп бос жүру), ботать (сәнді жаргон тілінде сөйлеу), чайники

(әке-шеше). Тілдің көркемдік стилі жоғалып барады. Ал кейбіреулер тіл тазалығына қатысты «әлеуметтік желілердегі сленг сөздердің тілімізге енуі заңдылық, тіл пайда болған әлеуметтік құбылыстарға үнемі бейімделіп отырады, бірақ жаңа сөздердің бәрі бірдей қолданысқа ене бермейді» деген уәж айтады.

«Балалар көбінесе интернет пен телефон арқылы сөйлеседі. Әлем классиктерінің шығармаларын білмейді. Соның кесірінен балалар орфография мен жалпы грамматиканы нашар меңгереді» деген пікір кәсіби қазақ тілі жойылып кету қауіпін тудырады. Өйткені әлеуметтік желілер адамды мәдениетті сөйлеу ғана емес, мәдениетті ойлау мүмкіндігінен де айырады. Бұл әсіресе оқушылардың шығарма, диктант жазған сәтінде байқалады.

Жазушы Ә. Әбішев бұл туралы былай дейді: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды... Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды... Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар», - дейді [3. 87 б.].

Иә, расымен қазіргі заманның сәні мен әніне айналған әлеуметтік желі біз үшін қаншалықты қажет, сауаттылық, тіл тазалығы мәселелері қаншалықты шешімін тауып жүр?

Кезінде ең бай, оралымды тіл деп бағаланған қазақ тілі замана ағымымен бірге жүріп, байырғы белгі-таңбаларынан нені сақтап, нені жоғалтты деген сауалдарға жауап іздеп, дәстүрлік пен даралықтың ара қатынасын, өткен мен бүгінгі арасындағы жанды байланысты зерделеу бұл қазақ деп соққан жүрегі бар әрбір азамат үшін міндет деп ойлаймын. Заманауи деп танылған интернет торабының қазақ тілінің тазалығын сақтаудағы әсері мен ықпалы қандай деген мәселелер толғандыруы тиіс.

Түрлі әлеуметтік желілер жасөспірімдердің психологиясына кері әсер етеді. Бір-бірімізбен ауызша сөйлесуді ұмыттық. Twitter, Facebook, «Агент», «ВКонтакте», «WhatsApp» сияқты әлеуметтік желілерінде сағаттап отырамыз. Бұрындары адамдар әңгімелесу үшін бір-бірімен кездесетін. Ер жігіт қызбен танысқысы келсе, көшеде танысып, серуендеуге шақыратын, киноға, театрға апаратын. Ал бүгінгі күні жастар қалай танысады? Таныс емес адамдарды, әлеуметтік желідегі парақшасына қосып танысады.

Интернеттің пайда болуымен және таралуымен барлығы өзгере бастады. Достарыңмен тілдесу виртуалды әлемге көше бастады. Бұл дұрыс па, бұрыс па, әркім өзі шешеді. Соңғы кездері адамдар бетпе-бет кездесуден гөрі әлеуметтік желілерде тілдесуді қалайды.

Осы жөнінде қазақстандық блоггер, журналист Өркен Кенжебектің: — «Әлеуметтік желілер адами қарым-қатынастардың жаңа мәдениетін қалыптастырды. Сезімді білдіргің келсе, смайлик жіберу, өмірі көрмеген, өзіңнен 10 мың шақырым қашықтағы адамды дос санау, виртуалды махаббат құру, — бәрі-бәрі қазір болып жатыр. Адамдар арасындағы интимді шекараның сызығы өшіріліп, құпия жария болды, жариясы бүкіл жаһанға таралатын болды, мұны тіпті әлеуметтік желінің артықшылығы дегім келсе де, кемшілігі секілді көрінеді де тұрады. Сондай-ақ, «Facebook»-те 2000 досы бар саналғанмен, өмірде шын бір досы жоқ адам-аккаунттар пайда болды.

Әлеуметтік желідегі қарым қатынаста сөздердің әріптерін тастап кету немесе ретсіз қысқарту, төл «ң, ө, ү, ұ, і, ә» дыбыстарымызды қолданбау, мағынасыз *хмммм*, *мммм* деген сияқтыларды жиі жазып, тірі сөздердің орнына смайликтерді жіберу әдетке айналған-дай. Әлеуметтанушылардың пікірі бойынша «Әлеуметтік желінің» өмірімізге кері әсерлері төмендегідей сараланыпты.

1. Уақытты жоғалту. Өмірдегі ең құнды дүние - уақыт. Ол ешқашан кері оралмайды. Ал «әлеуметтік желі гүлдері» сол баға жетпес сәттерді бос әңгімеге жұмсауда;

2. Шын өмірден алшақтау;

3. Шындыққа жанаспайтын ақпараттардың тез тарауы, т.б.

Шын мәнінде, әлеуметтік желілердің «сырлы зияндары» анағұрлым тереңірек екені белгілі.

Сол сияқты қазіргі кездегі компьютерлік, интернет клубтар жастар үшін спорт секцияларын, басқа да денсаулыққа пайдалы шараларды, тіпті таза ауадағы жай қыдыруды да ауыстыра алмайды. Ал компьютерлік ойындарға, интернетке деген аса қызығушылық, одан туындайтын тәуелділік материалдық шығындарды айтпағанның өзінде, басқа да орны толмас өкінішке әкелуі мүмкін.

Әр дәуір мен заманның адам баласының алдына қояр талаптары айырықша екені белгілі. Ал ХХІ ғасыр ағымының қайсы бағыттары мен салаларын алсақ та, даму мен жаңғыруда келе жатқанын анық аңғара аламыз. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «ХХІ ғасыр білім мен ғылымның ғасыры болады», - деп алдағы жолымызды айқын болжап берген еді. Соның бірі ақпараттық технологияның, оның ішінде интернеттің атап айтқанда әлеуметтік желілер дамудың даңғыл жолына түсіп отырғаны ешқандай да дәлелдеуді қажет етпейді. Бүгінгі күні әлеуметтік желілер интернет тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналғандай. Әсіресе, мектеп оқушылары мен одан кейінгі бозбалалар мен бойжеткендер желіден бас алмайтын жағдайға жеткені жасырын емес.

Қазақ тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ Тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы. Техниканың өркендеген заманында әлеуметтік желілердің тіл мәдениетін дамытудағы әсері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуі тиіс. «Ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы. Егер әр бір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» - деп тұжырымдайды М.Балақаев [4. 78 б.].

Әлеуметтік желілердегі тіл мәдениетін сақтау үшін елімізде ең алдымен:

1. Ақпараттық мәдениет жайында кеңінен мәліметтер, кеңінен насихатталса;
2. Тілдің маңызы, оның қолданылуы жөнінде әлеуметтік желілерде талқыланып, тіл тазалығы, сауатты жазуға үндеген жарнамалар, патриоттық сезім тудыратын суреттер берілсе;
3. Адамдар бір-біріне қарап түзеледі, міне сондықтан жастарға әсер ететін қоғам қайраткері тек пиар жасауға берілмей, игі істерді атқаруға ат салысса;
4. Әрбір әлеуметтік желіні пайдаланушы тіл мәселесіне, сауатты жазуға, ықылас танытса.

Бұл ұсыныстар нақты дәрежеде іске асқан жағдайда, әлеуметтік желіде сауаттылық, жауапкершілік, төл дыбыстарды қолданып, тыныс белгіні дұрыс қойып жүрсе, айтылатын ой нақты болады және қазақ тілі шұбарланбас еді деп сенемін! Ал мектеп қабырғасында оқып жатқан оқушылар да диктантты жазуда еріксіз қате жазбас еді, шығарма жазғанда сөздік қоры артар еді деп ойлаймын! Ол үшін әрине әлеуметтік желіде ақпараттарды саралау үшін белгілі бір дәрежеде білім және мәдениет керек!

Қорыта айтқанда, әрине әлеуметтік желі арқылы ақпарат алуға, ұнағаныңа лайк басуға, қосымша қызығушылықтарды арттыруға болады, десек те Байтұрсынов айтқан тіл тазалығын сақтау, бейпіл, жаргон сөздерді пайдаланбау біздің патриоттығымыз бен сауаттылығымызды арттырады. Бұл қазақ деп соққан жүрегі бар әрбір азаматты толғандыруы керек деп ойлаймын. Егер дер кезінде алдын алмасақ кейін еріксіз түрде қолданып, ғасырлық дертке айналуы мүмкін!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасы». (1998 жыл 5 - қазан) - Астана: Фолиант, 1998. - 76 б.
- 2 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. - Алматы: Жазушы, 1984. - 214 б.
- 3 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана: Елорда, 2001. - 180 б.
- 4 Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. - Астана: Елорда, 2001. - 230 б

Е. Жуматаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Литературная язык и социальные сети: языковой характер конкуренции
в литературного языка**

Аннотация. Повышение культуры казахского языка и родного языка является одним из требований национальных интересов. Одной из основных отраслей казахского языка является культура речи и письма, а основным принципом ее воспитания на высший уровень является правильность написания и безошибочное письмо. С появлением технологии влияние социальных сетей на развитие языковой культуры должно изучаться в короткой языковой лингвистике. Не секрет, что сегодняшние социальные сети стали незаменимым партнером для интернет-потребителей. Хорошо известно, что многие из этих сетей используются, чтобы привлекать различные темы, рекламировать разные вещи или даже максимально использовать вопрос. Vkontakte, Instagram, Facebook, Twitter, WhatsApp и другие являются самыми популярными и популярными в стране. Одним из них является тот факт, что число пользователей социальных сетей возросло.

Ключевые слова: интернет, родной язык, социальная сеть, литературный язык, культура речи, духовная культура, конкуренция, национальные интересы.

E. Zhumataev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Literary language and social networks: the linguistic nature of competition
in the literary language**

Abstract. Raising the culture of the Kazakh language and mother tongue is one of the requirements of national interests. One of the major branches of the Kazakh language is culture of speech and writing, and the basic principle of its raising to the highest level is the correctness of writing and error-free writing. With the advent of technology, the impact of social networks on the development of language culture should be studied in short language linguistics. It's no secret that today's social networks have become an indispensable partner for Internet consumers. It is well-known that many of these networks are used to appeal to a variety of topics, to advertise for different things, or even to get the most out of the question. Vkontakte, Instagram, Facebook, Twitter, WhatsApp and others are the most popular and popular in the country. The fact that the number of social network users has increased is one of them.

Key words: internet, internet, mother tongue, social network, literary language, culture of speech, spiritual culture, competition, national interest.

References

- 1 The Program of functioning and development of languages of the President of the Republic of Kazakhstan. (October 5, 1998). [The Program of functioning and development of languages of the President of the Republic of Kazakhstan]. - Astana: Foliant, 2018. [in Kazakh]
- 2 Ualiev N. Culture of speech [Culture of speech] - Almaty: Jazushy, 1984. -P. 214. [in Kazakh]
- 3 State program of functioning and development of languages for 2001-2010. [State program of functioning and development of languages for 2001-2010. - Astana, 2015.] [in Kazakh]
- 4 Suzdyk R. Language culture and its problems / P. Suzdyk // Language norms and its formation. [Syzdyk R. Language culture and its problems / P. Syzdyk // language norm and its formation.] - Astana: Capital, 2001. - 230 p. [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Жұматаев Еркін - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты. Астана, Қазақстан

Zhumataev E. - magistr of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan.

M.N. Zilinka

JSC KAZGUU University, Astana, Kazakhstan

(Email: m_zilinka@kazguu.kz)

The peculiarities of phraseological units translation in book's of Chingiz Aitmatov

Abstract. Phraseology is a treasure of any language, in phraseology we are able to see the history of nations, their peculiarities, culture and ways of life. Phraseology belongs to “hard-to-translate” category and gives some difficulties and problems for translators. That's why the question about translation of phraseological units is considered to be important and specific in translation studies. In translation theory there are two ways of rendering of phraseological units: phraseological (equivalent, analogue) and non-phraseological (calque, explication, antonymic translation and combined translation). Our research article is based on the works of Chingiz Aitmatov, a great writer not only of Kirgizstan but also a great writer of Kazakhstan; these works are “The Place of the Skull” and “The day Lasts More than a Hundred Years”. In this article we showed the main features and characteristics of the texts written by the author. We have analyzed different methods of rendering of phraseological units, the examples will be taken from the official translation of the novels translated by Natasha Ward and John French. At the end of the project analysis we have found out the most widely used methods of translation, which we used by expert translators, the results are shown diagrammatically.

Key words: phraseology, phraseological unit, Chingiz Aitmatov, translation, methods of translation.

Introduction. Phraseology is a treasure of any language. In phraseology we are able to see the history of nations, their peculiarities, culture and ways of life. Phraseological units are high informative language means. That's why the question about their translation is considered to be important and specific in translation studies. We should tell that in modern linguistics there is not unique and common opinion in a question about the definition of set phrase as a language unit and its translation. To tell the truth we liked the definition of phraseological unit offered by Charles Bally: «combinations, which firmly came into language, are called set phrases». There are different opinions concerning the translation of literary writings from the original language. One suggests that everything what was offered by the author must be paraphrased by an interpreter (Alexander Pushkin); others suggest that we do not need to translate words, sometimes even meanings, we need just to give one's impressions (Aleksey Tolstoy); others follow the idea of translating laugh for a laugh, smile for a smile (K. Chukovskiy).

Methods of study. Any literary writing has some elements that are difficult to translate and sometimes even impossible. In this case we speak about “hard-to-translate” category, which gives some difficulties and problems for translators and that is phraseology. Readableness is significant for phraseological units in their finished type with attached and strictly fixed meaning, composition and structure. Phraseological units are significant language units. Proper value, independent from the meaning, which constituents their components is typical for them. Set phrase consists of the same components, arranged in strict established order [1, 3 p.].

Aims and objectives. Literally translation of full value depends on correlation of original language and target language:

1. Phraseological expression has the complete analogue in target language;
2. Phraseological expression has some differences in target language, which is translated by analogue method;
3. Phraseological expression in target language does not have equivalents, analogues and which is untranslatable in word order [2, 25 p.].

Simplifying the scheme, we can say that phraseological units are usually translated by phraseological method, if there are the equivalences or the analogues for phraseological expressions,

or non-phraseological method, if there is a lack of equivalences and analogues [2,28 p.]. These methods of translation show us the problem of translation of phraseological units, but also broaden and simplify the choice of the most suitable and appropriate method of translation.

As well as our research article is based on the works of Chingiz Aitmatov, we need to mention the peculiarities and the features of the writings of Chingiz Aitmatov, in his novels he used long sentences, unusual word order in the sentence, archaisms, phraseological expressions, comparison, realia. All this could give some problems to a translator, for example, a translator should keep in mind that a sentence should consist of not more than twenty five words, otherwise the reader will not understand the sense. By using unusual word order in sentences Chingiz Aitmatov wanted to attract reader's attention, that's why a translator should paraphrase the sentence in a such way to draw the attention of a reader. The author in his novels used a lot of comparison to make readers feel the smell, the sense, the situation and the translators could render it successfully. As well as both novels are about life of Kazakh people or about the situation, which took place on the territory of Kazakhstan, Chu region, he used a lot of realia, to render it successfully the translators used transliteration and the method of explanation. However, the translators could not render Russian archaisms instead of them they decided to use common and well known verbs to simplify the sense of the sentences. Concerning phraseological units, one of the most favorite and preferred devices of the author, which he used to draw reader's attention, to make the expression vivid, strict, understandable and also to write the novels in a high-level language. However the thing that we found out in the original translation of the books of Chingiz Aitmatov leaves much to be desired and we would try to explain what things we did not appreciate in the official translations. To prove our opinion we are likely to give some examples from the original translation of the novels "The Place of the Skull" translated by Natasha Ward and "The Day Lasts More than a Hundred Years" translated by John French. It is logically to start this the method of phraseological translation that consists of two ways of translation: equivalence and analogue.

The equivalent of phraseological units coinciding with the phraseological units of the source language by meaning, the lexical compositions and figurativeness because of their international character, or one primary source; while analogue is a translation of phraseological expressions from original language to target language in adequate way with the same sense, but in different structural-component composition.

We have analyzed a great number of phraseological units and came to the conclusion that very few expressions were rendered by the equivalence method. The good examples are: "принять близко к сердцу" which has English equivalent "take to heart" and "стиснув зубы" with the equivalent "gritting his teeth". We can suggest that translators did not use the method of equivalence just because there is a big difference between Kazakh/Russian and English/American cultures, background, basic knowledge, associations etc.

A good part of phraseological units were translated by the analogue. We would like to offer several good examples: "рот разинул" with the English analogue "my eyes almost popped out of my head"; "взять себя в руки" – "pull oneself together" and "сердцем чует" – "see what's hidden here behind this bird". Here the translators could find appropriate analogue into the English language and could save the same emotional color of the original in the translated text.

Now let's turn to non-phraseological method of rendering phraseological units, which has four ways of translation of phraseological expressions that is: calque, explication, antonymous translation and combined translation.

We would like to start with the calque or literally translation of phraseological units is used in cases when it is impossible to use other ways of translation, saving semantic-stylistic and expressive-emotional meanings of phraseological expression. We can use calque if the literal translation could bring the sense and the idea of an expression to a reader and the native speaker of target language could understand the sense of phraseological units correctly.

We all know that calque is less desired, less used method in translation in general, and sometimes it can be absolutely inadequate translation. Because first of all the reader will not get the sense, secondly this method can make others laugh and thirdly this kind of translation cannot be used without explanation. So let's investigate the next example: “за тридевять земель” – “thirty-nine lands away”. We are not sure that the English reader will get the sense of the expression, more over it can be understood literally “thirty nine houses from a particular point or house”. In this case the translator has decided not to find English analogue, but to render the expression with the combined translation and we got the following variant - “thirty-nine lands away, a place that no one had courage to visit”. Now we see how explanation can clarify the expression and make it understandable for English readers.

Explication or descriptive translation is a lexical-grammatical transformation, in which the lexical unit in original language is substituted for word-combination, explaining the sense of the phraseological expression in target language. With the help of explication we could convey the sense of any expression with no direct equivalents in the other language. It could be explanation, comparison, description, and commentary – all methods for sending the sense of phraseological units.

We found out one particular feature in the both translated texts that is usage of the method of explication to render phraseological expressions. We need to mention that this method is mostly used in the translated version of the novels. To prove our idea we can give some examples: “не ведая ни сном ни духом” which could be rendered as “not to know a single thing about something”. However, the translator has decided not to complicate the sentence with too many words and found a very suitable and simple adjective “unaware”. That's how it is used in the text:

Original	Official translation
А волки, что ж, какой с них спрос, пережив сиюминутное смятение, они вскоре забыли о вертолетах и снова затрусили по степи к сайгачьим урочищам, не ведая ни сном ни духом, поскольку им то не дано, что все они, все обитатели саванны, уже замечены, уже отмечены на картах в пронумерованных квадратах и обречены на массовый отстрел, что их гибель уже спланирована, и скоординирована, и уже катится к ним на многочисленных моторах и колесах...	And the wolves? As could be expected, once they had got over the shock they soon forgot the helicopters and trotted away again over the steppe after the saigak, unaware (for how they could be aware?) that all of them, all of the creatures of the savannah, were already marked down – in an organized way, on maps with numbered squares – for a massive culling operation, that their death was planned and co-ordinated and moving in on them already on dozens of wheels and engines.

Another example is the expression “видно как на ладони”, this phraseological unit can be rendered with calque and it would sound like “right in the palm of one's hand”. But in the original translation we see that the expression was rendered by explication “give a perfect view”.

Original	Official translation
Должно быть, в тот час с той непомерной высоты им были как на ладони видны волк, волчица и трое волчат, расположившиеся на небольшом бугорке среди разбросанных кустов тамариска и золотистой поросли чия.	The chiy gave Akbara and her group a perfect view of the countless antelopes with their eternally unchanged markings, white sides with a chestnut ridge down the back.

The other example is «след простыл», which is one of the most emotional and widely used expressions in the Russian language. There are several variants of rendering this expression into

English, one of them is «vanished into thin air», which is the analogue of the Russian set phrase, and another variant is “find no trace of him”, which is rendered with the method of explication. In the original translation we again see that the translator tried to find the best variant with fewer words and came to this version “to be miles away”. That’s how it is in the original:

Original	Official translation
А ты каких-то волков испугался — так ведь их уже и след простыл...	Scared of wolves, eh? But they’ll be miles away by now!

We cannot know for sure why these translators had decided to use the method of explication to render Russian expressions in their translations, but we can suppose that they wanted to simplify the whole sentence, to make it readable and understandable for English readers. The second idea is that they did not want to find suitable analogues, which could change the mood of the text and make the text more native rather than foreign one. Perhaps this is the one of the reasons why translators have preferred to use explication and not to attract the reader’s opinion to the sentence and to make the reader to learn more about foreign country, life, language, culture and customs. However, both translators took the decision to render almost all phraseological units by the method of explanation. We cannot say that they have made a mistake or that it is wrong. The only thing we would like to notice that using this method they lost the color of the text, figured and vivid meanings.

Now let us turn back to non-phraseological method of rendering of phraseological units and discuss the method of antonymous translation. Antonymous translation is a lexical-grammatical transformation, in which affirmative form in original is substituted into negative form in translation, or vice versa from negative form into affirmative. We should mention here that this type of translation is not popular and used not often, or is not used at all. However we analyzed and found out that there are very few phraseological units were rendered with the antonymous translation. The best examples are: “не падали духом” – “to keep firm”, “не заставил себя ждать” – “wasted little time”, “не рукой подать” – “was no small distance”.

Results. Let’s turn again to the method of explication. Before we have said that they used the method of explanation to render phraseological expressions, but we have noticed one particular feature when both translators decided to change usual verbs in the original with the phraseological unit in the translation. So by this compensation we can say that they tried to show and save the main peculiarities and features of the writings of Chingiz Aitmatov, and this compensation was made with the help of analogue. We are likely to give you some interesting examples of this compensation:

Original text	Official translation
Ленька учился в школе кое-как.	Lyonka just kept his head above water at school.
Я жил, как говорится, на вольных, но скудных хлебах.	I was living from hand to mouth.
Наш Ленька - тот куряка так куряка, как дед какой смолит и выпить при случае не пропустит.	And as for Lyonka, smokes like a chimney, drinks like a fish well.
Ни перед кем не отчитываемся.	We don’t have to account for it to any Tom, Dick or Harry.

Ни за какие деньги было не затынуть.	In those days you couldn't drag a dog to the Sarozek
Но такие деньги, если хочешь знать, нам тьфу! На один зуб! Это мы так, для отвода глаз.	But for guys like us, you know, money like that is peanuts. We're just doing it for a smokescreen.
Это так себе!	This is chicken feed!
Надо будет, он найдет нас, а не надо, наше дело маленькое. Что ты все беспокоишься?	If he needs us, he'll find us, if not, we know we're not the only pebbles on the beach. What's the fuss?
А ты, друг, растерялся, вижу, что растерялся, хоть я тебя на такой случай и предупреждал.	While you seem to have lost your head, even though I warned you that something of the sort might happen
Вот смеху-то!	There's a laugh and a half!

We would like to show the results we have got analyzing phraseological units from the novels of Chingiz Aitmatov, firstly we found out that a great part of Russian phraseological expressions were rendered with the method of explication, the method which can involve of methods: explanation, comparison, description, and commentary for sending the sense of phraseological units. We calculated the per cent of usage of different ways for rendering phraseological unit. The most popular methods of translation of phraseological units based on the book of Ch. Aitmatov are: explication – 48%, the next is analogue – 21%, equivalence and antonymous translation – 10%, calque is used only with the combined translation, which is 7%.

Conclusion. In addition we have found out one particular feature when both translators decided to change usual verbs or words in the original with the phraseological unit in the translation. So by this compensation we can say that they tried to show and save the main peculiarities and features of the writings of Chingiz Aitmatov.

Список литературы

- 1 Арсеньева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. - Казань: Казанский университет, 1989. - 130 с.
- 2 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - Москва: Международные отношения, 1980. - 343 с.
- 3 Айтматов Ч. Т. Плаха. – Нукус: Каракалпакстан, 1988. - 605 с.
- 4 Aitmatov Ch. The Place of the Skull. – New York: Grove Press, 1989. - 310 с.
- 5 Айтматов Ч. Т. И дольше века длится день. – Нукус: Каракалпакстан, 1988. - 605 с.
- 6 Aitmatov Ch. The Day Lasts more than a Hundred Years. – Bloomington, Indiana: University Press, 1988. - p. 368.

М.Н. Зилинька

АҚ КазГЮУ университеті, Астана, Қазақстан

Ш. Айтматовтың шығармаларындағы фразеологизмдерді аударудың ерекшеліктері

Аңдатпа. Фразеология – әрбір тілдің қазынасы, дәл осы фразеологизмдерде халық өз тарихының бейнесін, мәдениетінің және тұрмысының ерекшелігін табады. Фразеология – «аударылуы қиын» санатқа жатады және аударма үшін біршама қиындықтар тұғызады. Аударма ғылымында фразеологиялық бірліктерді аудару мәселесінің айрықша маңызы бар. Аударма

теориясында фразеологизмдерді аударудың екі әдісі ерекшеленеді: фразеологиялық (эквивалент, ұқсас) және фразеологиялық емес (көшірмесіз жасау, сипаттамалық аударма, автономды аударма және аралас аударма). Біздің жұмыс тек Қырғыз Республикасының ғана емес, сонымен бірге Қазақстан Республикасының аса көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматовтың екі атақты шығармаларына: «Плаха» және «И дольше века длится день» сүйене отырып, автордың мәтіндеріндегі басты ерекшеліктерін және сипаттамаларын белгілейді. Наташа Уорд және Джон Френч аудармашылардың ресми аударған кітаптарынан алынған фразеологизмдердің аудару тәсілдерінің талдауы жүргізілген. Талдауда білікті аудармашылар жасаған аудармалардағы жиі қолданылатын әдістер көрсетілген және оның нәтижелер диаграмма түрінде ұсынылды.

Түйін сөздер: фразеология, фразеологизмдер, Ш. Айтматов, аударма, аудару тәсілдері.

М.Н. Зилинька

АО КазГЮУ университета, Астана, Казахстан.

Особенности перевода фразеологизмов в произведениях Чингиза Айтматова

Аннотация. Фразеология – это сокровищница любого языка, именно во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие его культуры и быта. Фразеология относится к категории «труднопереводимого» и представляет некоторые трудности для перевода. Вопрос перевода фразеологических единиц представляет особую важность в науке перевода. В теории перевода выделяют два метода перевода фразеологизмов: фразеологический (эквивалент, аналог) и нефразеологический (калькирование, описательный перевод, антонимический перевод и смешанный перевод). Наша работа основывается на двух знаменитых произведениях выдающегося писателя не только Киргизии, но и Казахстана – Чингиза Айтматова – «Плаха» и «И дольше века длится день», в которой будут отмечены главные особенности и характеристики текстов автора. В статье проведен анализ методов перевода фразеологизмов, которые были взяты из официального перевода книг переводчиками Наташа Уорд и Джон Френч. В анализе представлены наиболее часто используемые методы в переводах, сделанные квалифицированными переводчиками, результаты которых представлены в виде диаграммы.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы, Ч. Айтматов, перевод, способы перевода.

References

- 1 Arsrnyeva Ye.F. Sopotavitelnyy analiz frazeologicheskikh yedinitz [Arsen'eva EF Comparative analysis of phraseological units.] (Izd-vo Kazan uni, Kazan, 1989. p. 130). [in Russian].
- 2 Vlakhov S., Florin S. Neperevodimoye v perevode. [Florin S. Untranslatable in translation]. - (Moskva, 1980. p. 343). [in Russian].
- 3 Aitmatov Ch. Plakha. [Plakh.] (Karakalpakstan, Nukus, 1988, p. 605) [in Russian].
- 4 Aitmatov Ch. The Place of the Skull. (Grove Press, New York, 1989. p. 310) [in Russian].
- 5 Aitmatov Ch. I dolshe veka dlitsya den. [And for more than a century lasts a day.] (Karakalpakstan, Nukus, 1988. p. 605) [in Russian].
- 6 Aitmatov Ch. The Day Lasts more than a Hundred Years. (University Press, Bloomington, Indiana, 1988. p. 368).

Свидение об авторе:

Зылинка М. - магистрант II курса КазГЮУ, Астана, Казахстан.

Zilinka M.N. - JSC KAZGUU University, Astana, Kazakhstan.

MRNTI 16. 31. 51

A. Kadyskyzy¹, R.T. Khassenova², Zh. T. Kulakhmetova³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹kadys_a@mail.ru, ²roza.tolengut.kz@mail.ru, ³zh.kulakhmetova@gmail.com)

Oralmans in Kazakhstan and their Socio-Cultural Adaptation

Abstract. The article named «The Orientation for the Future: Spiritual Renewal» written by the president of Kazakhstan has identified a clear plan and purpose for the bright future of Kazakhstan. After Kazakhstan gained its sovereignty, many measures were taken in order to become one of the developed countries. The comprehensive researches on Kazakh language, the status of the language, as well as the linguistic situation of Kazakhs in the People's Republic of China are increased. Studies of domestic and foreign science attracted the attention of researchers on issues of socio-economic integration and cultural adaptation of oralmans in Kazakhstan. In this article, the authors conducted a sociological study on the level of adaptation, ethnic, national and cultural identity of returnees through interviews and oral interviews among oralmans in Kazakhstan.

However, the lack of a deliberated state strategy in the field of immigration policy in our republic has a negative impact on many sides of the practice in the organization and management of these processes, which have not yet been adequately reflected in research materials. Thus, the relevance of the research topic is determined by the need for a comprehensive institutional research framework for the integration of oralmans in the developing Kazakhstani society.

Key words: oralman, state language, integration, cultural adaptation, national peculiarities.

Introduction. Immigration is a complex socio-demographic process and its prediction and management contribute significantly to the establishment and development of a democratic State, while the loss of control over this process is likely to lead to the serious socio-economic, demographic and other consequences. Hence the need for a scientific understanding of the immigration situation in the Republic of Kazakhstan, which today, along with Germany, Israel and Russia became one of four countries with ethnic immigration. Simultaneously for the immigrants-ethnic Kazakhs, called oralmans adaptation processes are relevant, and their subsequent integration into local society. The law of RK «On population migration» from December 13, 1997, provides the following definition of oralmans. «Oralmans-aliens or stateless persons of Kazakh nationality, permanently resident at the time of the acquisition of sovereignty by the Republic of Kazakhstan abroad and arrived in Kazakhstan with a view to permanent residence». The term “oralman” means returnee in Kazakh and is generally taken that oralmans are returning to their ethnic homeland.

Methods of study. According to the data of the press service of the Ministry of Health and social development of the Republic of Kazakhstan from 1991 till January 1, 2015- 259159 families or 952882 ethnic Kazakhs returned to their historical homeland, and obtained the status of oralman family (in 2014-3792 families or 8247ethnic Kazakhs), representing 5.5% of the total population of the country. So it's clear that the process is very active. The poll of the social site Wechat, conducted from January 29 to February 2 among our compatriots in China, showed 90% of Kazakh people desire to return to Kazakhstan. 6071 people took part in the survey. 79% of them stated as for the question «whether to return to Kazakhstan?» their desire to relocate, 671 people responded negatively, 8% replied not being ready yet to return. The return of oralmans to the republic of Kazakhstan on a significant scale is characteristic for the contemporary stage, so the solution to the problem of integration of oralmans in Kazakhstan society is urgent.

Aims and objectives. However, the lack of a deliberated state strategy in the field of immigration policy in our republic has a negative impact on many sides of the practice in the organization and management of these processes, which have not yet been adequately reflected in research materials. Thus, the relevance of the research topic is determined by the need for a comprehensive institutional research framework for the integration of oralmans in the developing Kazakhstani society.

Such scientists like A.I.Rogachyov, A.K.Daurenbekov, B.S.Dosmanbetov, N.S.Yessipov, U.M.Iskakov, R.B. Zhalimbetova, S.M.Sundetov, G.M.Mursalimova, B.L.Tatibekov are investigating the economic issue of migration processes. But this issue is considered by demographers, historians, sociologists as well, showing the importance of the issue under consideration.

To begin with after gaining the Independence the law «On Immigration» was adopted in Kazakhstan in 1992. Ethnic Kazakhs outside Kazakhstan were given the right to return to their «Historical homeland.» From the economic and historical points of view, returning of ethnic Kazakhs was one of the key issues of the state migration policy aimed at preserving the national identity of the state, strengthening the internal stability and increasing its population [1].

The process of repatriation of ethnic Kazakhs to Kazakhstan was many-sided and complicated. It is estimated that roughly five million ethnic Kazakhs live outside Kazakhstan, in more than 40 countries [2]. The biggest number of ethnic Kazakhs abroad is descendants who left the Soviet Union in the 1920s and 1930s in order to escape from political repressions, violent collectivization and hunger and starvation [3,p8].

According to the official statistics from the Committee on Migration Policy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, since the time of Independence, for about one million of ethnic Kazakhs have returned to Kazakhstan from foreign and neighbouring countries, such as China, Mongolia, India, Afghanistan, Iran and Turkey, etc.

In order to investigate oralman's social and economic integration, as well as cultural adaptation, we have conducted a research. In the research process combination of qualitative and quantitative methods were used. Qualitative research was based on personal interviews and observation methods. The survey was conducted from mid Sep. to Nov, 2017. The survey involved 59 ethnic Kazakhs (Oralmans) from China, Uzbekistan, Turkey and Mongolia. The large percentage of these oralman's are descendants of those who were forced out from the Soviet Union in the 1920-30s or who fled political turmoil, repression, forced collectivization and hunger crises. Quantitative method was mainly based on the questionnaire. Sampling approach is used. 200 questionnaires were distributed and completed by oralman's from China, Uzbekistan, Turkey and Mongolia. Among them students filled out a total of 140 copies. Young people are the future of our country; we believe it is necessary to focus on the student body. Students who are studying at the universities in Astana can represent different geographic regions of the country and follow the pattern of oralman's settlement. And the remaining 60 copies were filled by taxi drivers, teachers, workers, businessmen and doctors.

According to the statistics, the average age of those who filled out the questionnaire is 26 years old, the oldest - 69, and the youngest - 19.

Name / Т.А.Ж. _____

Age / Жасы _____

Speciality / Мамандық _____

The country of origin / Қай мемлекеттен келген _____

1. What are your main sources of income?

Сіздің негізгі кірісіңіз қандай?

a) Temporary job / Уақытша жұмыс

b) Salary / Еңбек ақы

c) Pension / Пенсия

d) Assistance from relatives / Туыскандардың көмегімен

e) Scholarship / Стипендия

2. Do you have any difficulties in communication with local population?

Сізде жергілікті халықпен қатынаста қиыншылықтар бар ма?

- a) Yes / Бар
 - b) No / Жоқ
 - c) Sometimes / Кейде бар
3. What languages do you speak?
Сіз қандай тілде сөйлейсіз?
- a) Kazakh and Russian / Қазақ және Орыс
 - b) Kazakh / Қазақ
 - c) Russian / Орыс
 - d) Neither Kazakh nor Russian / Қазақша да Орысша да сөйлемеймін
4. Did you attend language courses to learn Russian or Kazakh?
Сіз Қазақ немесе Орыс тілі курстарына қатыстыңыз ба?
- a) Yes / Иә
 - b) No / Жоқ
 - c) I didn't find any special language courses provided for oralmen / Оралмандарға арналған іш қандай тілдік курс таппадым
5. How long did you look for a job when you arrive in Kazakhstan?
Сіз қазақстанға оралғанда жұмыс іздеуге қанша уақыт жұмсадыңыз?
- a) 4+ years / 4+ жыл
 - b) 2-4 years / 2-4 жыл
 - c) 1-2 years / 1-2 жыл
 - d) Less than 1 year / 1 жылдан аз
6. What type of housing ownership do you have?
Сізде қандай меншікті тұрғын үйдің түрі бар?
- a) Owned as being purchased / Өзіме тиесілі
 - b) Constructed myself / Өзім салып алғам
 - c) Leased / Жалға алынған
 - d) Owned by relatives / Туысқандарымның үйі
 - e) State-owned (service housing) / Мемлекеттен берілген
 - f) Received under quota / Квота бойынша
7. What was the attitude of local population toward you?
Жергілікті халықтың сізге деген көзқарасы қандай?
- a) Good / Жақсы
 - b) Bad / Жаман
 - c) Indifferent / Салқын қанды
 - d) Tolerable / Төзуге болады
8. Do you have the willingness to learn Russian and/or Kazakh?
Сізде орыс немесе Қазақ тілін оқуға дайындығыңыз бар ма?
- a) Yes / Бар
 - b) No / Жоқ
 - c) I don't know / Білмедім
9. What are the main problems that you face with during the period of adaptation?
Бейімделу кезеңінде кездескен негізгі қиыншылықтар?
- a) Social problems such as place of residence and unemployment / Қоғамдық мәселелер: тұрақты жер және жұмыссыздық
 - b) Cultural problems such as cultural shock and misunderstanding with local population / Мәдениет мәселелері: жергілікті халықпен болған мәдениетаралық түсінбеушілік
 - c) Communicative/linguistic problems such as ignorance of Russian language and differences in mentality / Қарым-қатынас/лингвистикалық мәселелер: Орыс тілін білмеу арқылы болған кедергілер және менталеттегі айырмашылық

10. What would you like to recommend for improving the oralman's status in Kazakhstan?

Қазақстандағы оралмандардың жағдайын жақсартуға арналған қандай ұсыныс айтқыңыз келеді?

- a) Law and legal literacy / Заң және құқықтық сауаттылық
- b) Educational programs of learning Russian and Kazakh languages / Қазақ және Орыс тілдерін оқыту бағдарламалары
- c) Simplification of the process of receipting Kazakhstan citizenship / Қазақстан азаматтығын алу процесін жеңілдету
- d) Employment agency for oralman / Жұмыспен қамту агенттігі

11. In your opinion, what is the most favorable region for settlement in Kazakhstan?

Сіздің ойыңызша Қазақстанда қонысталуға қайсы өңір қолайлы?

- a) Northern region / Солтүстік
- b) Southern region / Оңтүстік
- c) Eastern region / Шығыс
- d) Western region / Батыс
- e) Central region / Орталық

12. What perspectives for living in Kazakhstan do you have?

Сіздің келешекте Қазақстанда туру ойыңыз қандай?

- a) Stay and live in Kazakhstan / Қазақстанда тұрақты туру
- b) Work for several years and return to the country of origin / Біраз жыл жұмыс істегеннен соң туған жерге қайту
- c) Leave the country in the near future / Жақын арада Қазақстаннан кету

The study mainly focused on the following indicators to investigate oralman's ethnic and national identity, as well as the level of integration.

Language reflects a nation's characteristics; it contains not only the nation's historical and cultural backgrounds, but also its view of life, life style and mode of thinking. According to the survey, all the interviewees' admitted that one of the main purposes of their choosing to immigrate to Kazakhstan is to preserve Kazakh identity, language, customs and traditions. Many oralman are able to use more than one language because they come from countries which are bilingual such as China, Mongolia and Uzbekistan. They have the command of both Kazakh language and the national language at a rather high level. Cultural differences play an important part as well. Language integration is essential and the proficiency of oralman in the language of the host country; it is the most important indicator of integration. This may be measured by attending language courses and the language barriers and the communicative ability with local people.

Current research questions included:

What language do you speak? / Did you attend language courses to learn Russian or Kazakh? / Do you have the willingness to learn Russian and/or Kazakh?

According to Figure 3. Proficiency of oralman in the language is as follows:

- a) Kazakh and Russian 15%
- b) Kazakh 71%
- c) Russian 9%
- d) Neither Kazakh nor Russian 5%

Although the majority of them, namely 71%, speak Kazakh, reading and writing problems among oralman from China do arise as a result of not knowing the Cyrillic alphabet. The oralman from Uzbekistan speak both Kazakh and Russian languages, while only few oralman from China do speak Russian. According to Figure 4. On attending language courses

- a) Yes 65%
- b) No 33%
- c) I didn't find any special language courses provided for oralman 2%

Oralman students demonstrated high percentage of attending different language courses. According to Figure 8. Oralman's attitude towards learning Russian and/or Kazakh is as follows: Oralman, particularly those coming from non-CIS countries, are for the most part more interested in learning Russian and/or Kazakh than other oralman.

Differences in written Kazakh can also be major obstacle. Currently three Kazakh alphabets are in use around the world: Cyrillic in Kazakhstan, Russia and some other CIS countries; Latin in Turkey and Western Europe; and Ancient Kazakh (based on the Arabic alphabet) in China, Iran and Pakistan. As a result oralman from China, Iran, Pakistan, Afghanistan and Turkey cannot read or write Kazakh once in Kazakhstan [3, 23].

Social and economic integration relates to the well-being and the participation of oralman in the labour market and economic life, for example, the duration of unemployment, main sources of income, and the type of housing ownership.

Figure 1. What are your main sources of income?

a) Temporary job	55%
b) Salary	5%
c) Pension	4%
d) Assistance from relatives	6%
e) Scholarship	30%

70% of our 200 questionnaires were filled out by young oralman and students; as a result 30% of their main sources of income show 30% on scholarship.

Figure 5. The question: How long did you look for a job when you arrived in Kazakhstan-revealed the next results:

The duration of unemployment shows: 34% less than 1 year and 36% 1-2 years.

Figure 6. The type of housing ownership as follows:

a) Owned as being purchased	38%
b) Constructed myself	16%
c) Leased	14%
d) Owned by relatives	18%
e) State-owned (service housing)	5%
f) Received under quota	9%

As we know housing is the main problem for oralman faced upon their arrival to Kazakhstan. 38% of oralman purchases their houses by themselves while only a few of them 5% owned service housing and 9% received under quota.

Residential integration relates to the success of location of housing, for instance, favourable region for settlement and perspectives for living in Kazakhstan.

Figure 11. In your opinion, what is the most favorable region for settlement in Kazakhstan? High percentage points out the southern region.

Figure 12. What perspectives for living in Kazakhstan do you have?

95% of oralman chose Kazakhstan for staying and living in the future. The majority of oralman being interviewed have a high interest in staying and living in Kazakhstan.

Cultural integration refers to cultural adaptation. So, the cultural shock and situations of misunderstanding with local people, language skills are also of a great importance impeding or on the contrary enabling oralman to adjust to cultural differences.

Figure 2. Do you have any difficulties in communication with local inhabitants?

There are few cultural differences between oralman and local residents.

Figure 7. What was the attitude of local population towards you?

The local population's attitude towards oralman is always good and tolerant. According to the research only a small percentage (1%) showed their indifference towards oralman.

Figure 9. In terms of the main problems that oralmans face with during the period of adaptation, the study revealed that social problems such as absence of a permanent place of residence and unemployment showed highest percentage while cultural problems such as cultural shock and misunderstanding with local population and language problems indicated lowest percentage.

Another factor affecting the level of cultural adaptation is the country of origin. This is clearly observed with regard to clothing and household utensils. Oralman women, particularly in the southern regions, wear traditional clothes, including a long high-necked dress covered with a camisole and a kerchief to cover their heads. Most Kazakh women coming from Turkmenistan, Iran, and Afghanistan do not adapt the clothing styles of local Kazakh women, as they don't consider such a style to be appropriate for Asian women. Men, coming from Uzbekistan wear a skull-cap, while men from Iran and Pakistan usually wear turbans. There are some differences in everyday life. Most oralmans do not purchase any furniture at all as they use *korpe* (hand-made mattresses), pillows and rugs. They have meals, sitting at hand-made low round wooden tables.

On December 2, 2008 by the government decree №1126 the Republic of Kazakhstan introduced the program "Nurly Kosh" for the period of 2009 - 2011.[4] The Program's main objective was to settle and assist in setting up of ethnic Kazakhs living abroad, former citizens of Kazakhstan, arriving to work on the territory of the Republic of Kazakhstan and the citizens of Kazakhstan, living in the depressed zones of the country. The program participants and their families are eligible to receive a number of benefits that are differentiated by categories of participants of the "Nurly Kosh" Program.

This program provides oralmans with governmental assistance, including pension payments, grants to study at secondary and post-secondary institutions, exemption from consular fees for required visas, determent from military service, provision with employment assistance, assistance in learning Kazakh and Russian, exemption from custom duties. However, as it has been mentioned above the government has not implemented the compulsory extensive language courses of Russian for those ones, having problems with the language. Such courses would increase the number of those, who would be able to apply for a job and get more social contacts with other local people, as a result of which there would be a more successful adaptation of oralmans to social life. At present Kazakh repatriates, returning to their historic homeland affect the dynamics in population growth and improve the demographic situation in the country.

Kazakhstan as one of the significant recipient countries in the Central Asian region should continue to work on improvement of the processes of adaptation and integration of ethnic Kazakhs into Kazakh society and make it more efficient. In order to improve the social and economic position of oralmans, the Government of Kazakhstan should improve the quota system, which is the cornerstone of the oralman integration policy.

It is important to improve the oralmans' status in Kazakhstan.

- Develop specific law and legal literacy;
- Introduce more effective educational programs for learning languages;
- Simplify the process of receiving Kazakhstani citizenship;
- Establish an employment agency for oralmans, as the study shows that it is very important for oralmans to participate in the labor market, as it is a key element of general integration into the local community;
- Explore the experience of the foreign countries in the issue of adaptation of ethnic immigrants;
- Assess the development of mechanism of attraction and accommodation of oralmans.

The research has shown that much has been done already in this direction. There are state and social institutions, special short and long term programs, worked out to return ethnic kazakhs home. Nevertheless, despite the experience accumulated and positive results achieved a number of problems of socio-economic character, impeding the regulation and realization of integration and adaptation of oralmans into the Kazakhstani society still exist and we can draw a conclusion that in the nearest future much should be done to support our compatriots, willing to return to their historic Homeland.

References

- 1 Law of the Republic of Kazakhstan “On Immigration”, Law portal of Kazakhstan [Electronic resource]. - 1992. - <http://www.zakon.kz> [in Russian]
- 2 Bokayev B., Language, Ethnic identity, and Adaptation of ethnic migrants in post-soviet Kazakhstan // 1st Annual International Interdisciplinary Conference, Azores, 24-26 April 2013.
- 3 Status of Oralmans in Kazakhstan / overview Almaty, - 2006. - P 8. [in Russian] [Electronic resource]. <http://www.undp.kz>
- 4 The Law of the Republic of Kazakhstan “On Migration of Population”, [Electronic resource]. 13 December, - 1997. <http://www.zakon.kz>
- 5 Bokayev B., Language, Ethnic identity, and Adaptation of ethnic migrants in post-soviet Kazakhstan. 1st Annual International Interdisciplinary Conference, 24-26 April, Azores, - 2013.
- 6 Status of Oralmans in Kazakhstan, overview Almaty, [in Russian] [Electronic resource]. <http://www.undp.kz> - 2006. - P 8.
- 7 The Law of the Republic of Kazakhstan “On Migration of Population”, [Electronic resource]. 13 December, Astana, - 1997. <http://www.zakon.kz>

А. Қадысқызы, Р.Т. Хасенова, Ж.Т. Кулахметова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы оралмандар және олардың әлеуметтік-мәдени бейімделуі

Аңдатпа. Отандастарымыздың тарихи отанына оралуы, яғни репатриация процесі еліміздің тәуелсіздікке қол жеткен алғашқы кезінен бастау алды. Қазақтардың этникалық иммиграциясын дамыту ұлттық көзқарасты дамыту үрдісімен, ұлттық ерекшелік пен мәдениетті сақтап қалуда және мемлекеттің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз етумен тікелей байланысты. Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін Қазақстанға әр мемлекеттен келген оралмандардың әлеуметтік-экономикалық интеграциясы және мәдени бейімделуі бойынша бағытталған зерттеулер отандық және шетелдік ғалымдардың назарын аударууда. Осы мақалада авторлар оралмандар арасында сауалнамалар және жеке сұхбат жүргізу арқылы оралмандардың этникалық және ұлттық ерекшеліктерін, бейімделу деңгейіне зерттеу жасалып ұсыныстар айтылды.

Түйін сөздер: оралман, мемлекеттік тіл, интеграция, мәдени бейімделу, ұлттық ерекшеліктер.

А. Қадысқызы, Р.Т. Хасенова, Ж.Т. Кулахметова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Оралманы в Казахстане и их социально-культурная адаптация

Аннотация. Возвращение наших соотечественников на их историческую родину, то есть процесс репатриации, происходило с самого начала независимости нашей страны. Развитие этнической иммиграции казахов напрямую связано с процессом развития национальной идеи, сохранения национальной самобытности и культуры и обеспечения внутренней стабильности государства. После обретения независимости исследования отечественной и зарубежной науки привлекли внимание исследователей по вопросам социально-экономической интеграции и культурной адаптации оралманов из Казахстана. В данной статье авторы провели социологическое исследование по изучению уровня адаптации, этнической и национальной и культурной идентичности репатриантов путем опроса и устных интервью среди оралманов.

Ключевые слова: оралман, государственный язык, интеграция, культурная адаптация, национальные особенности.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Иммиграция туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, Қазақстанның заң порталы [Электронды ресурс]. - 1992 ж. - <http://www.zakon.kz>
- Бокаев Б. Посткөшпенділік кезеңіндегі Қазақстандағы этникалық көшіп-қонысшылардың тілін, этникалық сәйкестігін және бейімделуі // 2013 ж., 26 сәуір. I халықаралық пәнаралық конференция.

- 3 Қазақстандағы оралмандардың жағдайы / шолу Алматы, - 2006.-П 8. [Электронды ресурс]. <http://www.undp.kz>
- 4 «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, [Электронды ресурс]. 13 желтоқсан, 1997 жыл. [Http://www.zakon.kz](http://www.zakon.kz)
- 5 Бокаев Б., тіл, этникалық сәйкестік және посткеңестік Қазақстандағы этникалық көшіп-қонушылардың бейімделуі. 1-ші жылдық халықаралық пәнаралық конференция, 24-26 сәуір, Азорес, - 2013.
- 6 Қазақстандағы оралмандардың жағдайы - Алматы, // <http://www.undp.kz> - 2006.-П 8.
- 7 «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, [Электронды ресурс]. 13 желтоқсан, Астана, - 1997 жыл. [Http://www.zakon.kz](http://www.zakon.kz)

Авторлар туралы мәлімет:

Қадысқызы А. - Педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сатпаев көш. 2, Астана, Қазақстан. E-mail: kadys_a@mail.ru

Хасенова Р. Т. - Италиян тілін оқытудың дидактика магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан. E-mail: roza.tolengut.kz@mail.ru

Кулахметова Ж. Т. - Өнер ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан. E-mail: zh.kulakhmetova@gmail.com

Kadyskyzy A. - Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of Foreign Languages, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. kadys_a@mail.ru

Khasenov R. T. - Master of didactics of Italian language teaching, senior lecturer of Department of Foreign Languages, L. N. Gumilyov Eurasian National University, roza.tolengut.kz@mail.ru

Kulakhmetova Zh. T. - Master of arts, senior lecturer, Department of Foreign Languages, ENU, L. N. Gumilyov Eurasian National University, E-mail: zh.kulakhmetova@gmail.com

FTAMP 31. 15. 25

Ә.Ә. Қасымова

Памуккале университеті, Денизли, Түркия

Қазақ және түрік тілдеріндегі қоштасу этикетіне қатысты қалып сөздердің лингво-мәдени сипаты

Андатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдерінде қоштасу этикетін білдіретін лингвистикалық бірліктер, яғни қалып сөздер қарастырылады. Сондай-ақ, қоштасу қалып сөздері әртүрлі ерекшеліктеріне қарай топтастырылды. Салыстырмалы талдау көрсеткен жалпы мәдени сананы білдіретін қалып сөздер әлемдік суреттің ұлттық бейнесін анықтайды.

Сөз этикетінің өз алдына дербес бір саласы – қоштасу. Оны дербес сала болуы – оның өзіндік мақсаты, арнайы жұмсалатын тілдік таңбалары, қолданылатын тұрақты орны болуы. Бұл мақалада лингво-мәдениеттанудағы қоштасу қалып сөздерінің орнын айқындау болып табылады. Қоштасу актісінде қалып сөз не әртүрлі ым ишарамен (қол бұлғау, қол қысысып құшақтасу) қоштасады. Тіл білімінде бейвербалды этикет формалары деп аталады.

Түйін сөздер: қоштасу, этикет, қалып сөз, ұлттық мәдениет, тілдік бірлік, салыстырмалы зерттеу, салыстырмалы грамматика.

Кіріспе. Қазіргі тілдік зерттеулер әлемдік жаһандану үрдісіне орай жаңа бағыттарға, жаңа үрдістерге, жаңа тілдік зерттеу тәсілдеріне, сондай-ақ жаңа зерттеу нысаналарына ойысуда. Бүгінгі тіл білімінің өзекті мәселесі – адам және оның тілі, мәдениеті. Сондықтан да тілді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің

алға тартып отырған басты бағыттарының біріне айналды. Адам туралы сөз еткенде, әлбетте оның тілі, ділі, ұлты мен мәдениеті де нысанадан тыс қалмайды. Олай болса, бүгінгі таңдағы тілші ғалымдар адам баласының тілі жайлы сөз еткенде, ең алдымен оның ұлттық болмысын, өзара қарым-қатынас ерекшеліктерінің тілде көрініс табуын зерттеуді негізге алып отыр. Соңғы жылдары зерттеушілер бұндай зерттеулерден құнды нәтижелерге қол жеткізді. Тілтаным шеңберінен шығып, үлкен ғылыми зерттеу нысанына айналған лингво-мәдениеттану саласы – бұның айқын дәлелі. Бір ұлттың мәдениеті ол ұлттың тілі, тілдік таңбалары арқылы танылады. Өйткені тіл – мәдениеттің қайнар көзі, тіл арқылы екінші ұлттың мәдениетінен хабардар боламыз. Тіл ұлттық мәдениетіндегі негізгі ақпаратты сақтап, жинақтайды және оны таратады.

Зерттелу нысаны. Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, накыл сөздер мен бірге қалып сөздер де жатады. Себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады. Осымен байланысты бүгінгі таңда мәдениетаралық қарым-қатынас мәселесі де алға шыға бастады. Бір халықпен екінші халықтың сәлемдесу, қоштасу, ризашылық білдіру, алғыс айту, жұбату, кешірім сұрау, құттықтау тәрізді қарым-қатынас жағдаяттарынан туындап, қолданысына қарай бір қалыпқа еніп кеткен сөздерді зерттеу арқылы әр халықтың танымы, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрінен мәлімет алып қана қоймай, өз халқымыздың ерекшеліктерін де тани аламыз.

Зерттелу мақсаты. Ертеден бері адамдар арасындағы мәдени тілдік қарым-қатынас негізінде қоштасу жағдайларында пайда болған қалып сөздер бұл зерттеу мақаламызға арқау болып отыр. Адам баласы белгілі бір қоғамда өмір сүріп, сол қоғамның әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ұстануға мәжбүр. Ол қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Сол себепті де күнделікті өмірде біреумен сәлемдесіп, қал сұрасып, біреуге ризашылық білдіріп, енді біреумен қоштасып жатамыз. Бұл жағдайлардың барлығында белгіленген тілдік коммуникацияға түсіміз. Тілдік коммуникацияларда белгі, санамызда жатталып қалған сөздер мен сөздер тізбегін сол күйінде қолдана береміз. Бұл сөздер мен сөздер тізбегін тіл тілде сөз этикеті, этикет тілдік бірліктер, көңіл-күй лебіздері, клишелер және т.б. деп аталып келеді. Біз оларды қалып сөздер деп атауды жөн көрдік.

Негізгі бөлім. Тілдік коммуникацияның маңызды бірлігі болып табылатын қоштасу қалып сөздерінің қалыптасу кезеңі өте тереңде жатыр. Адамдар арасында сәлемдесу болған жерде міндетті түрде қоштасу да болады. Қоштасу – әдеп ережелерінің маңызды бөлшегі. Қазақ сөз этикетін арнайы зерттеген ғалым А.Қобыланова: *«Сөз этикетінің өз алдына дербес бір саласы – қоштасу. Оны дербес сала дейтіміз – оның өзіндік мақсаты, арнайы жұмсалатын тілдік таңбалары, қолданылатын тұрақты орны болады»*, [1,75 б.] - деп лингво-мәдениеттанудағы қоштасу қалып сөздерінің орнын айқындап береді. Салыстырмалы мәдени аралық қарым-қатынас негіздерін зерттеуші ғалым З.Шадқам қазақ және түрік тілдеріндегі қалып сөздерді тілдегі коммуникациялық қызметіне қарай жан-жақты талдап, салыстырмалы тіл ғылымына орасан зор үлесін қосты. Тілші қалып сөздерді этикет тілдік бірліктер деп атап, қоштасу қалып сөздерін сөз этикетінің фатикалық қызметіне жатқызады. Нақтылап айтқанда, қоштасу қалып сөздері адамдар арасында байланыс орнату, байланысты аяқтау қызметін атқарады [2]. Жалпы тіл білімінде қалып сөздерді тілдік коммуникацияда атқаратын қызметіне қарай топтастыру орыс ғалымы Н.И.Формановскаядан басталады. Н.И.Формановская сөйлеу этикеттері немесе қалып сөздердің тілдегі қызметін қарым-қатынас орнатушы не фатикалық; реттеуші не регулятивті; әсер етуші не императивті; шақырушы не апеллативті және эмоционалды-экспрессиялық деп бірнеше түрге

бөледі [3,64 б.]. Сондай-ақ Н.И.Формановская қалып сөздердің тілдегі атқаратын қызметін қарастырғанда мысалдар келтіре отырып, оның жалпы қарым-қатынастағы орны қандай, қандай жағдайда қарым-қатынасқа түсушілердің тілінде қалай қолданысқа түсетіндігіне де назар аударған жөн деп санайды [4,85 б.].

Қоштасу сөздері басқа қалып сөздерімен бірге түрік тілінде Д.Аксан, Хүрриет Гөкдайы, Емине Гюрсой Наскалы сынды зерттеушілер тарапынан қарастырылды [5;6;7;]. «Адамдар арасындағы қарым-қатынаста қоштасу адамдардың бір-бірінен айрылуын және үміттің кесілуін білдіреді» [7,18 б.] – дейді зерттеуші Емине Гюрсой Наскалы. Расымен де, тілдік коммуникацияда сұхбаттың соңына келгенін, сөйлеуші мен тыңдаушының ендігі әрекеті бір-бірінен ажырап екі жаққа кету екенін біз қоштасу қалып сөздерінен аңғарамыз. Сондай-ақ, қоштасу актісінде адамдар қалып сөздерден кейін немесе оларды қолданбастан, әртүрлі ым ишарамен, яғни қол бұлғау, қол қысысып құшақтасу арқылы да қоштасып жатады. Тілші ғалым Зүбайда Шадқам бейвербалды этикет формалары деп атайды [2,114 б.].

Қоштасу қалып сөздері адамдардың бір-бірінен ажырау, айырылу мағынасын береді. Кей жағдайларда қоштасу қайта оралмайтын ұзын жолдың басы іспетті көрінеді. Мәдениетімізде қоштасу қалып сөздері салт дәстүріміз, ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай отырып, бүгінгі күнге жетті. Алайда әр ұлттың, әр халықтың өзіндік қоштасу қалыбы болады. Қазақ тілі мен түрік тілі түркі тектес халықтар болғандықтан, қоштасу қалып сөздеріміздің жасалу формасы мен қолданыс аясы көп жағдайда ұқсас келеді. Тек бейвербалды, яғни қоштасу кезіндегі ым ишараларда кейбір айырмашылықтар жоқ емес. Мәселен, қазақ салт-дәстүрінде қоштасарда адамдар қол алысып, бір рет құшақтасып, тиісті қалып сөздердің бірін тілге келтірсе, түрік салтында орта жастағы адамдар қол алысып, үш рет құшақтасып, үш рет сүйіседі. Ер адамдар, маңдайларының бұрыштарын үш рет түйістіреді. Бұл сәтте де жағдайға қарай қоштасу қалып сөздерінің бірі қолданысқа түседі. Сондай-ақ, жасы кіші адамдар жасы үлкен адамдармен қоштасқанда олардың оң қолын алып ерніне апарып сүйеді де, жоғары көтеріп маңдайына тигізеді. Мұндай жағдайда «Hakkiniz helal olsun» (Сіз үшін жасағанымды адал деп біліңіз) мағынасындағы қалып сөздің қолданылуы орынды болып табылады.

Қазақ және түрік тілдерінде кездесетін қоштасу қалып сөздері сан алуан болып келеді. Тілші А.Қобланова қазақ тілінде кездесетін қоштасу қалып сөздерін қолданылу орны, типі, стильдік қызметі мен жолдың алыс-жақындығына қарай төрт топқа бөліп қарастырады [1,76 б.]. Түрік тіліндегі қалып сөздерді жан-жақты зерттеп, монографиялық еңбек жарыққа шығарған Хюриет Гөкдайы қалып сөздердің ішіндегі қоштасу үлгілерін мағынасына қарай қайта кездесуді меңзейтін және ешқашан кездеспеуді білдіретін қалып сөздер деген екі үлкен топқа бөледі [6]. Біз өз зерттеуімізде екі тілде де кеңінен орын алатын қоштасу қалып сөздерін мағынасы мен қолданылу орнына қарай: а) көп кешікпей кездесуді мақсат ететін қалып сөздер, ә) адамдардың бір-бірімен ендігері кездеспейтін жағдайда айтылатын қоштасу түрлері, б) сапарға шығарып салуда қолданылатын қалып сөздер, в) түннің тыныштығын тілеу үшін қолданылатын қалып сөздер және г) қоштасуға дайындық қалып сөздері деген бес топта қарастыруға тырыстық.

Көп кешікпей кездесуді мақсат ететін қалып сөздерге қазақ тілінде **Ал жақсы! Ал жақсы, әзірге! Аман бол / +ыңыз! Сау бол /+ыңыз! Сау тұр /+ыңыз! Сау саламатта бол / +ыңыз! Кездескенше! Келесі кездескенше! Көріскенше! Көріскенше күн жақсы!** тәрізді қалып сөздерді жатқызуға болады. Бұл топтағы қалып сөздер қолданылу орнына қарай ресми және бейресми жағдаяттарда әр түрлі қолданыс табады. Мәселен, **Ал жақсы! Ал жақсы, әзірге! Аман бол / +ыңыз! Сау бол /+ыңыз! Кездескенше! Көріскенше!** қалып сөздерін ресми емес, күнделікті өмірде кездесіп қоштасып жататын адамдар қолданысқа түсіреді. Ал **Сау бол /+ыңыз! Сау тұр /+ыңыз! Сау саламатта бол / +ыңыз! Келесі кездескенше! Көріскенше күн жақсы!** тәрізді қалып сөздер ресми ортада және

радио, теледидар жүргізушілерінің тілінде жиі кездеседі. Түрік тілінде бұл топқа **Hoşça kal / +ın! (Қош бол)** мағынасындағы бұл қалып сөз көп мағыналы, күнделікті қоштасу үшін де, енді ешқашан кездеспеу жағдайында да айтыла береді, **Esen kal / + ın! (Аман бол)** мағынасын береді, **Görüşürüz! (Кездесерміз)** мағынасында, **Görüşmek üzere! (Кездескенше)** мағынасында, **Kendine iyi bak! (Өзіңді күт)** мағынасында, **İyi günler! (Күніңіз қайырлы өтсін)** мәніндегі көп мағыналы қалып сөз, сәлемдесуде де қолданылады, **İyi akşamlar! (Кешіңіз қайырлы өтсін)** мағынасында, көп мағыналы сөз, сәлемдесуде де қолданылады, **İyi geceler! (Түнің қайырын тілеу)** мәніндегі көп мағыналы сөз, жалпы кешкі мезгілде қоштасуда да қолданылатын қалып сөздерді жатқызуға болады.

Адамдардың бір-бірімен енді кездеспейтін жағдайларында айтылатын қоштасу қалып сөздеріне **Қош сау бол / +ыңыз! Қош! Қош аман бол / +ыңыз! Қайда жүрсең де аман бол! Қарызыңды кеш! тәрізді** қоштасуларды жатқызамыз. Түрік тілінде бұл топқа **Hoşça kal / +ın, Elveda** (екеуі де *қош бол* мәнінде) қалып сөздері орынды болып табылады.

Қазақ тілінде сапарға шығарып салуда **Ақ жол! Ақ жол болсын! Жолың /+ыңыз болсын! Сәт сапар! Жайлы жүріп, жақсы жет /+іңіз! Жолың болсын, жеңіл барып, ауыр қайт! Қайырлы сапар! Әлей болсын! Амандық болсын! Оралымың тез болсын! Жортқанда жолың болсын! Жолыңнан жарылқасын! Жолдасың қыдыр болсын! Ораздының жолын берсін! Қырық шілтен шылауында жүрсін! Алдыңнан ақ күн тусын, артыңнан ай тусын!** тәрізді қалып сөздер кеңінен қолданысқа түседі. Бұл қоштасу үлгілері көп жағдайда жаратушыдан жолаушының жолын ашық, діттеген жеріне аман-сау, бақытты жетуін тілеу мағынасын береді. Қазақ халқының ұғымында ұзақ жол, алыс сапардың иесі болған, олар жолаушыны үнемі қорғап жүреді. Сол себепті бұл қасиетті тұлғаларға сиынып жүру керек деген түсінік болған. Осындай наным-сенім нәтижесінде Ғайып ерен, Қырық шілтен, Баба түкті шашты Әзиз, Оразды тәрізді қиял ғажайып пірлерге сиынып, жолаушыға жәрдемші болуын тілеу ежелден қалыптасқан дәстүр. Бауырлас түрік тілінде **Sağhacıkla kal /+ın!** (Мен оралғанша сау тұр мағынасында), **İyi yolculuklar!** (Жолың болсын мағынасында), **Hayırlı yolculuklar!** (Жолыңның қайырын берсін мағынасында), **Eyvallah!** (Тәуекел), **Haydi eyvallah!** (Нар тәуекел мағынасында), **Her şey gönlünce olsun!** (Сапарың ойдағыдай өтсін мағынасында), **Selamette git / kal!** (Саулықта жолығайық мағынасында), **Sağ salim git / dön!** (Саулықта жолығайық мағынасында), **Allaha ısmarladık!** (Бір Аллаға тапсырдық мағынасында), **Allaha emanet ol!** (Аллаға аманат еттім мағынасында) сынды қалып сөздер қоштасу сәтінде қолданысқа түседі.

Адам баласы бір-бірімен алыс жолға шығарда, екі жаққа айрыларда, бір-бірінен алыстағанда қоштасады. Түн ұйқыға жатарда да адамдар бір-бірінен алыстайды. Сол себепті түннен аман-есен ояну үшін бір-бірінен тілек тілейді. Түннің тыныштығын тілеу үшін қолданылатын қалып сөздерге **Жайлы жатып, жақсы тұр /+ыңыз! Түн бейқұтты болсын! Ақ күн тусын! Қайырлы түн! Құдай түннің тыныштығын берсін!** қатарындағы қоштасу түрлерін жатқызамыз. Түрік тілінде әдетте ұйқыға жатарда адамдар бір-біріне **İyi geceler!** (Түнің жақсы болсын мағынасында), **Hayırlı geceler!** (қайырлы түн мағынасында), **Tatlı rüyalar!** (Түсің жақсы болсын деген мағынада), **Güzel uykular!** (Тыныш ұйқы тілеймін деген мағынада) деп тілек тілейді. Түрік мәдениетінде ұйқыға жатар алдында отбасы мүшелерінің бәрі бір-біріне түннің тыныштығын тілеп шығады. Ол түрік ұлтының дәстүріне айналған. Яғни, «Таңға дейін аман-есен болайық» деген қоштасу іспеттес.

Қоштасу қалып сөздері қалыпты қарым-қатынасқа, уақыт ыңғайына, тыңдаушы пен сөйлеушінің жасына, олардың қалалық немесе ауылдық жерде тұруына т.б. тікелей байланысты болады. Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынаста қоштасу қалып сөздері бірден айтыла салмайды. Олай болатын болса, адамдар арасындағы екі жақты байланыс мағынасыз жерінде үзілер еді. Сондықтан да адамдар қоштасу сәтіне таяғанда алдымен, «**Уақыт болып қалыпты-ау**», «**Уақытыңызды алмайын**», «**Амал жоқ, қайтатын уақыт таяп**

қалды», «Осымен болайық», «Дәм бұйырса тағы келемін / +міз», «Сәтін салса, тағы кездесерміз» тәрізді қалып сөздерін қолданады. Бұларды қоштасуға дайын қалып сөздері деп атаймыз. Түрік тілінде болса, қоштасудың бұл сәтінде, «**Haydi kalkalım**» (Қане тұрайық), «**Saat geç oldu**» (Сағат кеш болды), «**Kalkalım artık**» (Қайтайық енді) қалып сөздер де тілде көрініс табады.

Қорытынды. Қазақ және түрік тілдеріндегі қоштасу қалып сөздері әмбебап сипатымен ерекшеленеді. Қоштасу сөздері әлеуметтік қоғамның барлық қабаттарында қолданыла отырып, адамдар арасындағы қатынастың алыс-жақындығы қандай деңгейде екендігін білдіруде маңызды роль атқарады. Қатынастың алыс-жақындығы дегенімізде, адамдар бір-бірімен ертесі күнге дейін, түннен таңға дейін, бірнеше күн, не бірнеше айдан соң кездесуге дейін немесе мүлдем кездеспес үшін қоштасады. Әр түрлі коммуникативтік мәдениет өкілдері болғанымен, қазақ және түрік халықтарының қоштасу этикетінде ортақ жайттар аз емес деуге болады. Қоштасуда қолданылатын ортақ қалып сөздермен бірге айырмашылықтардың да болуы дүниенің тілдік бейнесінің этнос танымындағы спецификалық ерекшеліктерін көрсетеді, әрі бұл қалып сөздер тұлғааралық коммуникациядағы доминант ретінде танылады. Яғни бір ұлтты екінші ұлттан ажырату белгісі деуге болады. Қазақ және түрік тілінде де орын алып, жазылуы, мағынасы ұқсас қалып сөздер екі тілдің туыстығын білдіреді. Ал бір-біріне мүлде ұқсамайтын, тек сәтті аударма арқылы ғана ұғынылатын қалып сөздер екі тілдің бір-бірінен қаншалықты алыстағанының белгісі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. - 120 б.
- 2 Шадқам З. Мәдениет аралық қарым-қатынас: (Сөйлеу этикеті). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 155 б.
- 3 Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистические и методические аспекты. – Москва: 2-ое издание, 1987. - 126 с.
- 4 Формановская Н.И. Обращение // РЯШ. 1994, №3. - С. 84-88.
- 5 Аксан Д. Түрікшенің күші, Кеңейтілген б. – Анкара: Басым, Билги баспасы, 1999. - 482 б.
- 6 Гөкдайы Х. Түрік тіліндегі қалып сөздер. – Ыстамбұл: Критер баспасы, 2011. - 304 б.
- 7 Гюрсой Наскалы Е. Веда. – Ыстамбұл: Тарихшы баспасы, 2011. – 297 б.

А.А. Касымова

Памуккале университеті, Денизли, Түркия

Лингвистико-культурный характер слов в казахском и турецком языковом этикете

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические единицы, то есть слова, выражающие этикет прощания на казахском и турецком языках. Кроме того, лингвистические единицы были сгруппированы в соответствии с различными особенностями. Сравнительный анализ показывает, что лингвистические единицы, которые представляют собой общий культурный смысл, определяют национальную картину мировой картины.

Ключевые слова: прощания, этикет, национальная культура, лингвистическая единица, сравнительное исследование

A.A. Kasymova

University of Pamukkale, Denizli, Turkey

Linguistic and cultural character of words in Kazakh and Turkish linguistic etiquette

Abstract. The article deals with linguistic units, that is, words expressing the etiquette of farewells in Kazakh and Turkish. In addition, linguistic units have been grouped according

to various characteristics. Comparative analysis shows that linguistic units, which represent a common cultural meaning, determine the national picture of the world picture.

Key words: farewells, etiquette, national culture, linguistic unit, comparative study

References

- 1 Qobylanova A. Qazaq so'z eti'keti. [The Kazakh word etiquette] (JAK-tın' baspa ortalıg'y, Almaty, 2001. 120 b.). [in Kazakh]
- 2 S'adqam Z. Ma'deni'et aralyq qarym-qatynas: (Soz eti'keti). [Intercultural Communication: (Speech Etiquette)] (Qazaq Universiteti, Almaty, 2011. 155 b.) [in Kazakh]
- 3 Formanovskai'a N.İ. Russki rec'evoi' etiket: li'ngvi'stic'eski'e i' Metodich'eski'e aspekty. [Russian speech etiquette: linguistic and methodical aspects.] 2-oe izdani'e, (Moskva, 1987. 126 b.) [in Russian]
- 4 Formanovskai'a N.İ. Obras'eni'e // RYAS'. [Appeal] 1994, №3.- 84-88 b.
- 5 Aksan D. Türkçenin Gücü, Genişletilmiş 6. [Turkish Power, Advanced 6.] (Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1999. - 482 b.). [in Turkey]
- 6 Gökdayı H. Türkçede Kalıp Sözcükler. [Turkish phrases] (Kriter Yayınları, İstanbul, 2011. 304 b.). [in Turkey]
- 7 Gürsoy Naskalı E. Veda. [Veda] (Tarihçi Basın Evi, İstanbul, 2011. 297 b.) [in Turkey]

Автор туралы мәлімет:

Касымова А.А. - Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің оқытушысы, Семей қ. Памуккале университетінің докторанты, Денизли, Турция

Kasymova A.A. - Teacher of Shakarim State University of Semey city, PhD student at Pamukkale University, Denizli, Turkey

GRNTI 16. 31. 51

R.U. Latanova, A.E. Zarkesheva, A.G. Khamitova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The ways of planning action research in teaching english for students in higher schools of Kazakhstan

Abstract. Action Research is a new approach to improve teaching process in collaboration with colleagues and students in education. This article reports on the experience of implementing this technique in practice in Kazakhstan after the internship in the Netherlands where it is widely used at universities. The practical use of this approach in a particular context is described in the given work.

Key words: Action Research, effectiveness, observation, approach, to implement, data collection, research process, stakeholders

Introduction. Action research is a new influence on Kazakhstan education that is why this paper presents the advantages of action research in teaching. Our daily life connects with action research in order to investigate, make analysis and evaluate our work. Nowadays, the term action research has become particularly popular in education, specifically in teaching foreign languages. In this paper, my colleagues and me are going together to investigate our work in teaching English for students of non-languages specialties and research our own practice.

The purpose of this paper is to study basic concept of action research, develop a model of action research process in teaching English, and determine the effectiveness and advantages of action research in teaching English for students of non-languages specialties.

The role of English in Kazakhstan. Within a historically short period after gaining independence in 1991, Kazakhstan has managed to take a strong position on the international scene. Kazakhstan became a member state of the United Nations and other international organizations. Since then, Kazakhstan has been actively involved in the activities of many UN organizations, such as UNESCO, UNICEF, ECOSOC, UNHCR, to name but a few. Kazakhstan also began to collaborate with a number of major international organizations, eg, the International Monetary Fund (IMF), the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). It was an initiator of the convening of the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA), the Asian analog of the OSCE. And it is actively involved in the integration processes within the framework of the Economic Cooperation Organization (ECO), the Collective Security Treaty Organization, the Central Asian Economic Union (CAPS), and the Shanghai Cooperation Organization (SCO). Kazakhstan became the first Asian country to chair the OSCE.

Thus, in view of the political and economic internationalization, the command of English became more and more important. For this, since Kazakhstan announced its independence, President Nursultan Nazarbayev has constantly been advocating a trilingual model: Each citizen of Kazakhstan should strive to gain fluency in English, Russian, and Kazakh. Accordingly, the national project 'Trinity of languages' determines Kazakh as the state language, Russian as an official language, and English as the language of international communication (Nazarbayev, 2007). At once, this trinity is understood as harmony rather than competition.

As a consequence, it is important to accompany as well as to support the implementation of that trinity by scientific explorations. That trinity needs to be related to the multicultural policy, which requires the knowledge of the native language and also stimulates the learning of other languages.

English in higher schools of Kazakhstan. The transformation into the new multilevel system of higher education in Kazakhstan has shaken all academic community to enter a modern curriculum, to create methodical workings, to publish teaching aids, to introduce new technology of education. A lot of new lexical units as a module, a syllabus, criteria of marks, flowing, intermediate and advanced control, students original work (SOW), credits were appeared in the term of teaching.

The multilevel system of education in Kazakhstan should correspond to the European standards and answer «L3» idea (Life Long Learning), which is a visiting card of Bologna transformation. Each level of education provides for studying foreign language according to the state educational standard of the Republic of Kazakhstan. The goal and task of teaching English in the higher institutions is the practical acquiring colloquial and professional ways of speaking for active using as in real and professional conversation (Passov, 2002).

The basic concept of action research in teaching English. Our study of action research bases on Lewin (1946), Masters (1995), Jean McNiff (2002), Kemmis (2004), Reason (2007). The main goal of the researching was to identify the meaning and concept of action research from different perspectives. K. Lewin described action research as "a comparative research on the conditions and effects of various forms of social action and research leading to social action." In other words, each research is done by action. Dewey (1986) completely describes the educational traditional action research in his book and gives real samples from his own experience. He always reminds about the process of action research in teaching (planning, action, reflection, and observation). The important aim of action research in teaching is to contribute the experience of teachers in problematic situation, follow the plan and targeted goals. It is concurrently collaborative work with students or colleagues. Gilmore (1986) notes, that action research requires the active collaboration of researcher (a teacher) and a client (a student). Scientifically, action research is a systematic inquiry of knowledge in educational practice to clearly understand the situation in which the practice is carried out.

Thus, action research is a practical approach that can be used in any social situation to generalize different ideas, improve, empower and develop critical research altitude in solving real problems. It is believed that action research develops powers of thoughts, discussions, decision and action by ordinary people who participate in research on “private troubles” that they have in common (Mills, 2000). In other words, action research refers to the unity of three parts: action, research, and participation. Freire (1970) tries to integrate three main aspects in this issue: participation, action and research. It makes orientation on methodology that enables teachers or researchers to work in partnership with stakeholders in a manner that leads to action for change. The studying the basic concept of action research prompts to develop our model of action research process in teaching English for students of non-languages specialties.

An action research model development in teaching English. Developing action research model in teaching English assists to investigate clearly our teaching experience and students’ learning. This model explains and directs teachers to use action research in practice. We draw on Freire’s the three main aspects of action research. The syllabus on English for students of non-languages specialties is the main credential in our study. According to it, we determine the group of students to participate in our experiment. Then we describe the following action and do research (Figure 1).

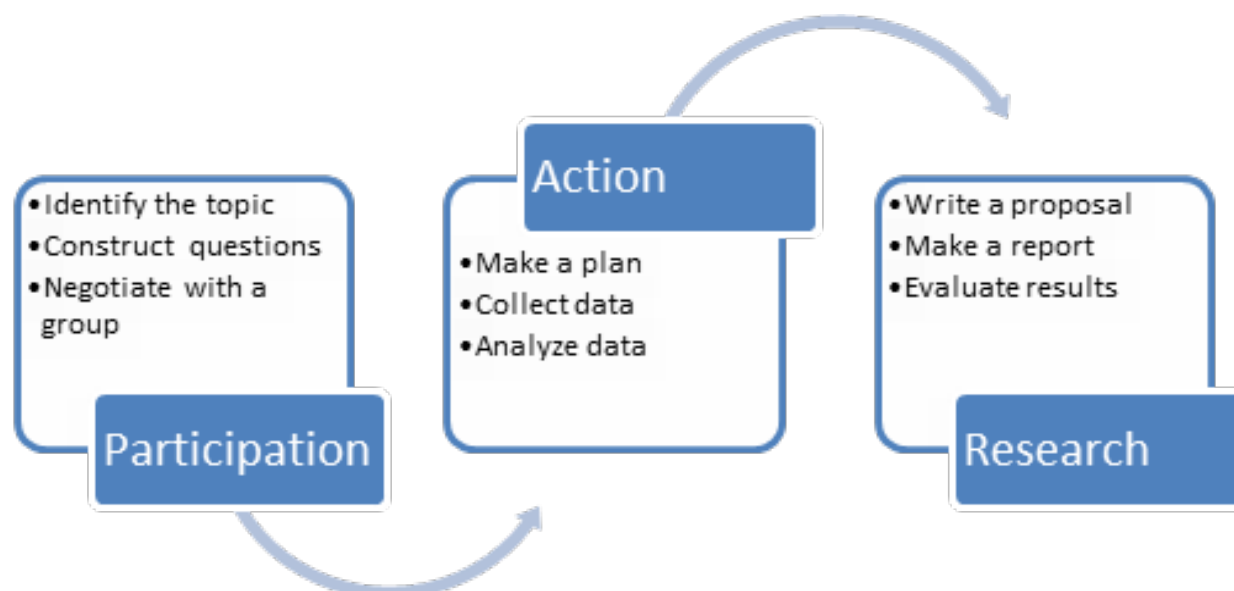

Figure 1 – Action research process in teaching English

Data of the study. Action Research is the process of systematically collecting research data about an ongoing system relative to some objective, goal, or need [1, p.138] to improve the educational process. There are two ways to conduct research in education: academic and action. They both explore topics of teaching, curriculum development, students’ behavior in the classroom and so on. This approach is not problem solving, it is a process that improves education through some changes. The purpose of the Action Research is that each participant identifies a problem in the professional practice which she/he would like to change. In order to change the situation we have to follow the Action Research step by step guidelines. The change question is being researched in a systematic way and we come up with one or more actions to take. After implementing these change actions we evaluate their effect and might decide for further steps to take.

Action Research provides a way to actively help teachers design and revise their materials: “Action Research is primarily concerned with change, being grounded in the idea that development and innovation are an essential part of professional practice” [2, p.214]. In Action Research teachers

design existing curriculum, explore relevant aspects of their teaching practices, and reflect with a group of teachers on what is needed for specific subject matter, a student or a student group.

Our research was carried out with students of different faculties as Philology, Economics, Technical and Architecture of L.N. Gumilyov Eurasian National University. To implement action research in our teaching practice, teachers use the cyclical process. The cycle begins with a series of planning actions on the problem of teaching English in multilevel groups. The English knowledge level of students is elementary and pre-intermediate.

The problem of action research is “How can we organize the teaching process to reach the goals grounded in the idea of equal learning outcome?” All students have their own role and responsibilities. 3 students were stakeholders, and other students were .

During the lesson, students asked different (exact questions) questions about their problems, tried to change our teaching activities. At the same time we had some conversations with other students about the same problems of their group mates, what they know about them. The experienced teachers, who know those students also as experts on action research, gave some advice. In our project 8 under-30 aged teachers, 9 after-30 colleagues, 32 students engaged in action research to design the context materials to improve the teaching and learning process.

Seventeen more and less experienced teachers participated in the project for fifteen months starting from September 2015. Each participant was interviewed prior to the onset of the research. Different ideas and designing materials from the teachers’ experience were collected and discussed. The teachers were trained to be each other’s critical friends and they became familiar with action research instruments such as asking critical questions. Also thirty two students were asked questions and challenged to give some reflection on the situation.

To determine how the research process developed first six months various data were collected, including interviews, meetings, and written reflections. Then researchers (the authors of the given article) processed all the information and feedback of all participants to find the ways to solve our problem.

During the research all the responsibilities and roles have to be clarified and discussed. Collecting empirical data, analyzing the data in collaboration with others and following the implications are interesting but difficult and time-consuming process [3, p. 42].

The first six months of our project the focus was on finding some changes in teaching and learning processes in designed materials to teach equally different English language level students and get the relevant outcome. Then we used the materials and approaches suggested by our stakeholders: 1. we gave these three students different individual tasks according their knowledge; 2. made them work in teams with high English language level students; 3. encouraged them with praising words. In some weeks they felt more confident in expressing their ideas and assumptions in doing the assignments. In May 2016 we got their feedback where they shared their impressions on the learning process, the changes in their behavior and mainly in their desire to learn more. We noticed that they became more confident and were not frightened to speak English, their level increased.

Our decision was to continue the creation of practical models that can serve to demonstrate this activity in our institution and disseminate the results of our research.

Discussion. This study concludes in determining the effectiveness and advantages of action research in teaching English. The aim of this research was to develop students’ ability to construct questions on given topic concerning their specialty, make a plan, collect data, analyze data and evaluate the results of researching. Before beginning data collection of our research, students were introduced with the syllabus and series of topics. Students had time to choose to select a research topic and construct research questions. The choice of a research topic was negotiated between each of the students and us. Our role was to direct students to steps of researching, and evaluates their results of the action research.

Conclusion. From a cognitive point of view teaching approaches should be concentrated on a student, it means that we teachers have to take into consideration some psychological and physiological factors we often forget to do, because some of our students are shy and modest and sometimes it's difficult to speak English in a new environment or when they do an assignment they feel scare to get a bad mark or even some of the students have problems with memory. The environment should be supportive and safe, tests or assignments should have clear written instructions and assessment feedback has to be detailed. It will help students to increase their abilities and their own learning strategies and it's out of the question that Action Research could help students to encourage them to explore their assumptions.

References

- 1 Dewey, J. (1986, September). Experience and education. In *The Educational Forum* (Vol. 50, No. 3, pp. 241-252). Taylor & Francis Group.
- 2 Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed* (MB Ramos, Trans.). New York: Continuum, 2007.
- 3 Gilmore, T., Krantz, J., & Ramirez, R. (1986). Action based modes of inquiry and the host-researcher relationship. *Consultation: An International Journal*.
- 4 Kemmis, S., McTaggart, R., & Retallick, J. (2004). *The action research planner*.
- 5 Lewin, K. (1946). Action research and minority problems. *Journal of social issues*, 2(4), 34-46.
- 6 Masters, J. (1995). The history of action research. *Action research electronic reader*, 22, 2005.
- 7 Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- 8 Reason & Bradbury, 2007, "Handbook of Action Research", 2nd Edition, London: Sage
- 9 The methods of learning foreign languages // The modern tends in the methods of learning foreign languages. *Education aid* / E. I. Passov, O. V. Zakharova. - Voronezh: Interlingva, 2002. - 40

Р.У. Латанова, А.Е. Заркешева, А.Г. Хамитова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Пути внедрения «Action Research» в обучении английскому языку студентов высших учебных заведений в Казахстане

Аннотация. Action Research – это новый подход для улучшения учебного процесса в сотрудничестве с коллегами и студентами в образовании. Данная статья повествует об опыте внедрения этого метода на практике в Казахстане после прохождения стажировки в Нидерландах, где это широко используется в университетах. Практическое применение этого подхода в конкретном контексте описано в данной работе.

Ключевые слова: исследование в действии, эффективность, наблюдение, подход, процесс исследования, заинтересованные стороны

Р.У. Латанова, А.Е. Заркешева, А.Г. Хамитова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстандық жоғары оқу орындарының студенттеріне ағылшын тілін үйретуде «Action Research» әдісін енгізу жолы

Abstract. Action Research – білім беру жолында әріптестер мен студенттердің арасындағы ынтымақтастықты дамыта отырып, оқу үдерісін жетілдерудің жаңа жолы. Бұл мақалада осы әдісті кеңінен қолданатын Нидерланды университеттерінің бірінде өткен тағылымдамадан соң, Қазақстанда оны енгізу тәжірибесі жайында сөз болады. Осы жұмыста бұл әдістің іс жүзінде нақты қолданылуы суреттеледі.

Түйін сөздер: әрекет үстінде зерттеу, тиімділік, бақылау, әдіс-тәсіл, зерттеу үдерісі, мүделлі тараптар

Сведения об авторах:

Латанова Р.У. – старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан.

Заркешева А.Е. – старший преподаватель кафедры иностранных языков Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан.

Хамитова А.Г. – старший преподаватель кафедры иностранных языков, магистр пед. наук Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан.

Latanova R.U. - Senior Lecturer of the Department of Theory and Practice of Foreign Languages of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Zarkesheva A.E. - Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages of the Eurasian National University. L.N. Gumilev. Astana, Kazakhstan

Khamitova A.G. - Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages, Master of Education Sciences of the Eurasian National University. L.N. Gumilev. Astana, Kazakhstan

FTAMP 16.21.37

Л.К. Мейрамбекова¹, Ш.Б. Сейтова², А.М. Есенгалиева³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей, Қазақстан

(E-mail: ¹lmeyrambekova@mail.ru, ²seitovashinar@mail.ru, ^{1,3}esengalieva_am@enu.kz)

Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусындағы вокализм жүйесінде салыстырмалы сипаттамасы

Аңдатпа. Татар, башқұрт, қарайым, қарашай-балқар, қырым татары, қырымшақ, ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдері тәрізді қыпшақ тобы тілдерін құрайтын қазіргі түркі тілдерінің лексикалық қорындағы, грамматикалық құрылысындағы, морфологиялық құрылымындағы өзіндік ерекшеліктер мен ортақтықтардың қыр-сырын танытатын лингвистикалық құнды дереккөздердің бірі – осы тілдердің моносиллабтық өзегі. Демек, етістік моносиллабтардың құрылым-құрылысын салыстыра зерттеу қыпшақ тілдерінің әрқайсысында ішкі-сыртқы факторлардың ықпалымен пайда болған тарихи өзгерістердің табиғатын зерделеуге, «атақыпшақ» тектілін жаңғыртуға мол мүмкіндіктер тудырады. Мақалада қазақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобына енетін басқа түркі тілдеріндегі бір буынды түбір етістіктердің салыстырмалы сипаттамасы жасалып, ортақ бір буынды түбір етістіктердің фонологиялық құрылымының типтік модельдері айқындалады, сонымен қатар анлаут, инлаут, ауслауттағы дыбыстық сәйкестіктердің сараланып, нақты тілдік деректермен дәйектеледі.

Түйін сөздер: Етістік, фонологиялық құрылысы, қыпшақ тобы тілдері, вокализм жүйесі.

Кіріспе. Базистік лексиканың ең маңызды бөлігін құрайтын етістіктердің моносиллабтық корпусын «қыпшақтық» контексте зерттеу «жалпытүркілік баба тілдің» тарихи дамуының қыпшақтық кезеңіне тән тілдік белгілерді айқындауға, «жалпытүркілік баба тіл» сарқыншақтарының (реликт) қазіргі қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, құмық, қарайым тілдерінің әр қайсысында сақталып қалу деңгейін анықтауға, соның негізінде біртұтас қыпшақтық ататілдің дербес тілдерге тарамдалған кезеңдеріндегі тілдік белгілерді саралауға мүмкіндік береді.

Мақсаты. Етістік моносиллабтардың құрылым-құрылысын салыстыра зерттеу, өз кезегінде, қыпшақ тілдерінің әрқайсысында ішкі-сыртқы факторлар ықпалымен пайда болған тарихи өзгерістердің табиғатын зерделеу.

Түркі тілдерінің базистік лексикасын құрайтын бір буынды түбірлер мен түбір-негіздердің қыпшақтық бөлігінің тілімізде сақталу деңгейін анықтау; қазақ тіліндегі етістік моносиллабтардың тұлғалық деривациясының қыпшақтық шегін айқындау.

Нәтижелері мен талқылау. Қазақ тіліндегі түбір морфемалар жүйесінің құрылымдық типтерін құрайтын **V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC** модельдерінің бәрі де қазіргі қыпшақ тобы тілдеріне тән болғанымен, қолданыс жиілігі, мағыналық дербестігі, қазақ және қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі нұсқаларымен тұлғалық сәйкестігі әртүрлі. Қазақ және қыпшақ тобы тілдерінің морфологиялық жүйесіндегі түбір негіздердің дыбыстық құрылымында бірдейлікпен қатар, азды-көпті айырмашылықтар да кездеседі. Айырмашылықтар бастапқы, ілкі түбір етістіктердің құрылымына емес, дыбыстық сәйкестіктерге қатысты көрінеді

Туыс тілдер арасында орын алатын дыбыс сәйкестіктері «түбірлес сөздердің фонологиялық нұсқаларын түзумен қатар, олардың бастапқы жалпытүркілік мағыналарының ыдырап, нақтылануына алып келеді. Осы құбылыстың нәтижесінде бір сөздің әртүрлі мағына білдіретін, әртүрлі синтаксистік қызмет атқаратын бірнеше фоно-морфологиялық нұсқалары қалыптасады. Көп функционалдығы – олардың құрамындағы архиформалар мен архисемалардың полисемиялық, полиформалық табиғатымен ұштасып жатқан құбылыс. Бірінші буындағы фоно-морфологиялық заңдылықтар екінші буында да өзіндік ерекшеліктерімен, өзіндік сипатымен қайталанып, байланысты тұтас лексемалық жүйенің көп функционалдық сапасы туындайды. Дыбыс сәйкестіктерінің қайсысы болсын адамзат тілінің қалыптасуымен ұласып жатқан тарихи лингво-эволюциялық құбылыстар қатарынан орын алады» [1, 420 б.].

Ө.Қайдар: «Қазақ тілінде бір құрамды **V** тұлғалы моносиллабтардың саны аз мөлшерде айқындалған (тоғыз дауысты фонемалар, олардың тек төртеуі ғана фонемалық маңыздылығы бар; оларға: **а – 8** түрлі одайғайлық мағына, **ә – 11** түрлі одағайлық мағына, **е – 6** одағайлық мағына арқалануда; толыққанды емес етістік ретінде беріліп, жалпытүркілік **ер-/әр-/ір-** моносиллабынан таратылады және тек туынды формада ғана қолданылады (ем, ең, еді, екен және т.б.), көмекші етістік қызметін атқарады. Қазақ тілінде **а, ә, е, о** дауыстылары арқылы жасалған **V** тұлғалы түбірлер (негізінен, одағайлар) 30-ға жуық семантикалық мәнде жұмсалатынын, басқа түркі тілдерінде де **V** құрылымды түбір-негіздер қолданылатынын көрсете отырып, «Қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда бір буынды түбір-негіздердің бұл типінің көне ескерткіштер тілінде біршама кеңірек таралуы олардың қалыптасуының ежелгі кездерден басталатынын айғақтайды. Түркі тілдері дамуының ең көне кезеңдерінен көрініс беретін **V** типті түбірлер бір буынды түбір-негіздердің **VC, VCC** тәрізді жаңа типтерін және екі буынды негіздерді тудыра отырып, жалғамалы құрылымның элементтерін қабылдаған» деген ой айтады [2, 41 б.].

V тұлғалы моносиллабтардың көне түркі тілінде сирек кездесуіне әрі қазақ және қазіргі қыпшақ тілдерінде де дербес лексема түрінде қолданылмауына орай Н.А.Баскаков оларды бастапқы түбір бола алмайтын, фонетикалық, семантикалық тұрғыдан ұзақ даму жолынан өткен, екі-үш құрамды түбірлерден ықшамдалған тұлға ретінде қарастырады: «Түркі тілдеріндегі **(C)V(C)** негізгі, біршама толық құрамды **(C)VC < CVC** түбір морфемаларынан генетикалық жолмен қалыптасқан кейінгі құрылым екені анық» [3, 208 б.].

Ескерткіштер тілінде айқын бедерленген **V** құрылымды моносиллабтарды туынды тұлға ретінде қарастыруды тілдік деректер толық қуаттай алмайды. Ж.Түймебаев, М.Қ.Ескеева «Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VII-IX ғғ.)» атты еңбектерінде «дауысты дыбыстан тұратын бір буынды **V** моделі көне түркі жазба ескерткіштері тілінде бес-алты сөзде: «**бол, болу**» Тал. III, ДТС, 86; «**ойлау**» ДТС, 375; **и** «**ұйқы, ұйықтау**» ДТС, 603; **и** «**белгілі бір іс-әрекетті істей білу**» ДТС, 603; **и** «**өсу, ұлғаю**» Эл. 1, ДТС, 74 және **і** «**жібер, жіберу**» ДТС, 83 қамтиды» – дейді [4, 360 б.].

Түркі тілдері дамуының бастапқы кезеңінің, яғни ескерткіштер тілінде көрініс тапқан дауысты дыбыстан тұратын бір құрамды **V** моделді **е, ө, и** және **і** – бұлардың бар-

лығы етістік сөз табына жатып, VII-IX ғасырларда дербес мағыналы сөз түрінде қолданылса да, қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде қыпшақ тобы тілдерінде аталған тұлғалар дербес лексема түрінде қолданылмайды. V моделді *ө, и, і* негізінен одағай мәнде жұмсалыады, тек *е*- түбір етістік тұрпатын сақтап, көмекші мәнде қолданылады.

Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусындағы вокализм жүйесінде қазақ тілін қазіргі қыпшақ тобы тілдерімен салыстыра қарастырғанда, мынадай негізгі фонетикалық өзгешеліктерді аңғаруға болады: *а~ә~е* сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут, инлаут позицияларында VCC, CVCC типтік модельдерінде көрініс береді.

а~ә~е сәйкестігі VCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позицияда: қазақ тіліндегі – «айт» VCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде – «әйт», «ейт» нұсқаларында кездеседі.

а~ә~е сәйкестігі анлаут позицияда: «а»: қаз., ноғ., ққал., құм. айт-/ajt-; «ә»:~ тат., баш. әйт-/ajt-; «е»:~ қар. ейт-/ejt- (ЭСТЯ I, 111 б.).

а~ә~е сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі – «шанш» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде – «шанш», «чанч», «сәнс», «чәнч», «сенч» нұсқаларында кездеседі.

а~ә~е сәйкестігі инлаут позицияда: «а»: қаз. шанш-/šanš-; ноғ., ққал. шанып-/šanır-; құм. чанч-/çañç-; «ә»:~ тат. чәнч-/čänç-; баш. сәнс-/säns-; «е»:~ қар. сенч-/senç- (206-207 б.).

а фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут, инлаут позицияларда VC, VCC, CVC, CVCC типтік модельдерінде көрініс береді.

а фонемасы VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі – «аз», «ақ», «ал», «ас», «ат», «аш» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде өзгермейді.

а фонемасы анлаут позициясында:

- қаз., қар., ноғ., ққалп., тат. аз-/az-; башқ. аз-/aδ- (ЭСТЯ I, 93 б.);
- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. ақ-/aq- (ЭСТЯ I, 118б.);
- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. ал-/al- (ЭСТЯ I, 127 б.);
- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. ат-/at- (ЭСТЯ I, 199 б.);
- қаз., ққалп., ноғ., құм. аш-/aš- қар., тат., башқ. ас-/as- (ЭСТЯ I, 212-213 б.);
- қаз., ноғ., ққалп. аш-/aš-; башқ. ас-/as-; тат., қар., құм. ач-/ač- (ЭСТЯ I, 209 б.).

а фонемасы VCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі – «арт» VCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобында өзгермейді.

а фонемасы анлаут позициясында:

- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. арт-/art- (ЭСТЯ I, 180 б.).

а фонемасы CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі – «бар», «бас», «бат» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде өзгермейді. *А* фонема инлаут позициясында:

- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. бар-/bar- (ЭСТЯ II, 64-65 б.);
- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. бас-/bas- (ЭСТЯ II, 74-75 б.);
- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. бат-/bat- (ЭСТЯ II, 78-79 б.).

а фонемасы CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «қайт» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде өзгермейді.

а фонемасы инлаут позициясында:

- қаз., ноғ., ққал., тат., башқ., қар., құм. қайт-/qait- (ЭСТЯ V, 208 б.).

е~и сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут, инлаут және ауслаут позицияларда V, CV, VC, CVC типтік модельдерінде көрініс береді.

е~и сәйкестігі V тұлғалы бір буынды түбір етістігінің анлаут позициясында: е: кар., кум., каз., ног., ккал. е-; ≈ и: тат., баш. и- (ЭСТЯ I, 218 б.).

е~и сәйкестігі CV тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «же» CV тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «йе» нұсқасында кездеседі.

е~и сәйкестігі ауслаут позициясында:

«е»: қаз., ққалп. же-/že-; ног., тат., башқ. йе-/je-; ≈ «и»: құм., қар. йи-/ji- (ЭСТЯ I, 333 б.).

е~и сәйкестігі VC тұлғалы анлаут позициясында: «е»: кар., кум., каз., ног., ккал. ≈ «и»: тат., баш.: қазақ тіліндегі «ез», «ес» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктер қыпшақ тобы тілдерінде «из», «иш», «ис» нұсқаларында кездеседі.

е~и сәйкестігі анлаут позициясында:

«е»: қаз., түрк., қар., құм., ног., ққалп., тат. ез-/ez-; ≈ «и»: башқ. из-/id- (ЭСТЯ I, 235 б.).

«е»: қаз., ққалп., ног. ес-/es-; қар., құм. еш-/eš-; «и»: тат., башқ. иш-/iš- (ЭСТЯ I, 396 б.).

е~и сәйкестігі CVC тұлғалы инлаут позициясында: «е»: кар., кум., каз., ног., ккал. ≈ и: тат., баш.: мәселен, қазақ тіліндегі «без», «кел», «кеш» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «биз», «кил», «кич» нұсқаларында кездеседі.

е~и сәйкестігі инлаут позициясында:

«е»: қаз., ног., ққалп., қар., құм. без-/bez-; ≈ «и»: тат. биз-/biz-; башқ. биз-/bid- (ЭСТЯ II, 103-104 б.);

«е»: қаз., ног., ққалп., қар., құм. кел-/kel-; ≈ «и»: тат., башқ. кил-/kil- (ЭСТЯ III, 14 б.);

«е»: қаз., ног., ққал. кеш-/keš-; құм., қар. кеч-/keç-; ≈ «и»: тат., башқ. кич-/kiç- (ЭСТЯ, 32 б.);

е фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

о~у сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларда VC, CVC, CVCC типтік модельдерінде көрініс береді.

о~у сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «оз», «оң», «ой», «ор» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «уз», «ун», «уй», «ур» нұсқаларында кездеседі.

о~у сәйкестігі анлаут позициясында:

«о»: қаз., ног., ққал., құм., қар. оз-/oz-; ≈ «у»: тат. уз-/uz-; башқ. уз-/ud- (ЭСТЯ I, 425 б.);

«о»: қаз., ног., ққал., құм., қар. о:й-/o:j-; ≈ «у»: тат.; башқ. уй-/uj- (ЭСТЯ I, 425 б.);

«о»: қаз., ног., ққал., құм., қар. оң-/oŋ-; ≈ «у»: тат.; башқ. уң-/uŋ- (ЭСТЯ I, 457б.);

«о»: қаз., ног., ққал., құм., қар. ор-/or-; ≈ «у»: тат.; башқ. ур-/ur- (ЭСТЯ I, 468 б.).

о~у сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «соз» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «суз» нұсқасында кездеседі.

о~у сәйкестігі инлаут позициясында:

«соз»: қаз., ног., ққал.; құм., қар. соз-/soz-; ≈ «у»: тат. суз-/suz-; башқ. хуз-/huz- (ЭСТЯ VII, 302 б.).

о~у сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «қорқ» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «қурқ» нұсқасында кездеседі.

о~у сәйкестігі инлаут позициясында:

«о»: қаз., ног., ққал., құм., қар. қорқ-/qork-; ≈ «у»: тат., башқ. қурқ-/qurk- (ЭСТЯ VI, 78 б.).

о фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

ө~ү сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларында VC, CVC және CVCC типтік модельдерінде көрініс береді.

ө~ү сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «өл», «өр», «өт», «өш» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «үл», «үр», «үт», «үч» нұсқаларында кездеседі.

ө~ү сәйкестігі анлаут позициясында:

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. өл-/öl-; ≈ «ү»: тат.; башқ. үл-/ül- (ЭСТЯ I, 525-526 б.);

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. өр-/ör-; ≈ «ү»: тат.; башқ. үр-/ür- (ЭСТЯ I, 544 б.);

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. өт-/öt-; ≈ «ү»: тат.; башқ. үт-/üt- (ЭСТЯ I, 554 б.);

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. өш-/öš-; ≈ «ү»: тат.; башқ. үч-/uč- (ЭСТЯ I, 559 б.).

ө~ү сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «бөл» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобында «бүл» нұсқасында.

ө~ү сәйкестігі инлаут позициясында:

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. бөл-/böl-; ≈ «ү»: тат.; башқ. бүл-/bül- (ЭСТЯ II, 215 б.). **ө~ү**

сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «бөрт» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «бүрт» нұсқасында.

ө~ү сәйкестігі инлаут позициясында:

«ө»: қаз., ноғ., қкал., құм., қар. бөрт-/bört-; ≈ «ү»: тат.; башқ. бүрт-/bürt- (ЭСТЯ II, 224 б.).

ө фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

ұ~у сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларында VC және CVC типтік модельдерінде көрініс береді.

ұ~у сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «ұр», «ұт», «ұш» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «ур», «үр», «ут», «уш» нұсқаларында кездеседі.

ұ~у сәйкестігі анлаут позициясында:

«ұ»: қаз., тат., башқ. ұт-/üt-; ≈ «у»: ноғ., қкал., құм., қар. ут-/ut- (ЭСТЯ I, 609 б.);

«ұ»: қаз. ұш-/üş-; тат. ўч-/ўč-; башқ. ўс-/üs-; ≈ «у»: құм. уч-/uč-; ноғ., қкал., қар. уш-/uš- (ЭСТЯ I, 612 б.).

ұ~у сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «бұр» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «бур» нұсқасында кездеседі.

ұ~у сәйкестігі инлаут позициясында:

«ұ»: қаз., тат., башқ. бұр-/bür-; ≈ «у»: ноғ., қкал., құм., қар. бур-/bur- (ЭСТЯ II, 264-265 б.).

ұ фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

ұ~у сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларында VC және CVCC типтік модельдерінде көрініс береді.

ұ~у сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «үз», «үр» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «уй», «уз», «ур» нұсқаларында кездеседі.

ұ~у сәйкестігі анлаут позициясында:

«ү»: қаз., ноғ., қкал., тат., башқ. үз-/üz-; ≈ «у»: құм., қар. уз-/uz- (ЭСТЯ I, 621-622 б.);

«ү»: қаз., ноғ., қкал., тат., башқ. үр-/ür-; ≈ «у»: құм., қар. ур-/ur- (ЭСТЯ I, 635 б.).

ұ~у сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «сұрт» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «сурт» нұсқасында кездеседі.

ұ~у сәйкестігі инлаут позициясында:

«ү»: қаз., ноғ., қкал., тат. сұрт-/sürt-; башқ. хұрт-; ≈ «у»: сурт-/surt- құм., қар. (391-392 б.).

ү фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

ы~и сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: ы~и сәйкестігі қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларында VC типтік модельде көрініс береді.

ы~и сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «ыс» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «иш» нұсқасында кездеседі. ы~и сәйкестігі анлаут позициясында: «ы»: қаз., ноғ., ққал. ыс-/is-; ≈ «и»: тат., башқ., құм., қар. иш-/îš- (ЭСТЯ I, 667 б.). ы фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – инлаут позициясында CVC, CVCC типтік модельдерде көрініс береді. ы фонемасы CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «қыс» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «қыс» нұсқасында кездеседі. Ы фонемасы инлаут позициясында: «ы»: қаз., ноғ., ққал. тат., құм., қар. қыс-/kis-; башқ. қыс- (ЭСТЯ VI, 247б.)

- ы фонемасы CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «қырқ» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «қырқ» нұсқасында кездеседі.

- ы фонемасы инлаут позициясында: «ы»: қаз., ноғ., ққал. тат., құм., қар.; башқ. қырқ-/qırq- (ЭСТЯ VI, 237 б.) і~и сәйкестігінің түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және инлаут позицияларында VC және CVC типтік модельде көрініс береді. і~и сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «іл», «иш» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «ил», «иш» нұсқаларында кездеседі.

і~и сәйкестігі анлаут позициясында: «і»: қаз., тат., башқ. іл-/il-; ≈ «и»: ноғ., ққал., құм., қар. ил-/il- (ЭСТЯ I, 343б.) «і»: қаз., ноғ., ққал. иш-/îš-; тат. îç-/îč-; баш. îc-/îs-; ≈ «и»: құм., қар. ич-/iç- (ЭСТЯ I, 391 б.). і~и сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің инлаут позициясында: қазақ тіліндегі «біл», «біт» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «бил», «бит» нұсқаларында кездеседі.

і~и сәйкестігі анлаут позициясында: «і»: қаз., тат., башқ. біл-/bil-; ≈ «и»: ноғ., ққал., құм., қар. бил-/bil- (ЭСТЯ II, 137-138 б.). і фонемасының түбір етістіктердің вокализм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

Қорытынды. Қазақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобын құрайтын басқа да түркі тілдеріне ортақ бір буынды түбір етістіктердің фонологиялық құрылымының арқауын V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC типтік модельдері құрайды. Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусының вокализм жүйесіндегі анлаут (а~ә~е VCC; е~и V, VC; о~у VC; ө~ү VC; ұ~у VC; ү~у VC; ы~и VC; і~и VC), инлаут (а~ә~е CVCC; е~и CVC; о~у CVC; о~у CVCC; ө~ү CVC; ө~ү CVCC; ұ~у CVC; ү~у CVCC; і~и CVC), аулаут позицияларда (е~и CV), дауысты дыбыстық сәйкестіктер V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC типтік модельдерінде орын алады. Сонымен қатар, туыс тілдер арасында орын алатын дыбыс сәйкестіктері «түбірлес сөздердің» фонологиялық нұсқаларын түзумен қатар, олардың бастапқы жалпытүркілік мағыналарының ыдырап, нақтылануына алып келеді. Осы құбылыстың нәтижесінде бір сөздің әртүрлі мағына білдіретін, әртүрлі синтаксистік қызмет атқаратын бірнеше фоно-морфологиялық нұсқалары қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Баскаков Н.А. Предисловие // В.Котвич Исследования по алтайским языкам. – Москва: Издательство Академии наук СССР. 1962. – с. 17.
- 2 Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.

3 Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 208 с.

4 Түймебаев Ж.Қ., Ескеева М.Қ. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (VII-IX ғғ.). – Астана: Арыс, 2013. – 360 б.

Л.К. Мейрамбекова¹, Ш.Б. Сейтова², А.М. Есенгалиева³

^{1,3}*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, Семипалатинск, Казахстан*

Сравнительно-сопоставительная характеристика односложных глаголов в системе вокализма языков кипчакской группы

Аннотация. Одним из лингвистических источников языка, морфологической структуры современного лингвистического фонда современных тюркских языков, который состоит из татарских, башкирских, караимских, карачаево-балкарских, крымских татар, крымчакского, ногайского, казахского, каракалпакского языков является моносиллабное ядро этих языков. Таким образом, сравнительное изучение структуры моносиллабических глаголов создает широкие возможности для изучения природы исторических изменений, возникших под влиянием внутренних и внешних элементов кипчакского языка и возрождения «атакипчакского» рода. В статье описываются относительное описание корневых глаголов казахского языка и других тюркских языках современной кипчакской группы, а также анализируются конкретными языковыми данными типичные модели фонологической структуры, звуковые соответствия в позициях анлаут, инлаут и ауслаут общих корневых глаголов.

Ключевые слова: Моносиллабические глаголы, фонологическая структура, кипчакская группа языков, вокализм.

L.K. Meirambekova¹, Sh. B. Seitova², A.M. Esengalieva³

^{1,3}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Innovative Humanitarian Law University of Kazakhstan, Semipalatinsk, Kazakhstan*

Comparative characteristic of monosyllabic verbs in the vocalism system of the languages of the Kipchak group

Abstract. Monosyllabic base of the Tatar, Bashkurt, Karaiym, Karashai-Bulgarian, Kyrymshak, Nogai, Kazakh and Karakalpak languages, which are the basis of modern Turkic languages, is one of the linguistic sources that reveal the differences and similarities in the morphological and grammatical structures and the lexical composition of these languages. A comparative analysis of the structure of monosyllabic verbs to reveal the nature of historical changes occurred under the influence of extralinguistic factors in each of Kipchak languages defines current importance of the study. The relation of monosyllabic verbs in Kazakh and Nogai, Karakalpak, Tatar, Bashkurt, Kumyk and Karaiym languages, belonging to Kipchak group has been analyzed. Besides, common features of these verbal monosyllabic words belonging to Kipchak group languages in phonological structure has been thoroughly considered. While analyzing monosyllabic verbs, attention was paid to spot the most productive model among V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC types. The relative description of the root verbs of the Kazakh language and other Turkic languages of the modern Kipchak group is described, as well as typical phonological structure models, sound correspondences in the positions of anlaut, inlaut and auslaut of common root verbs are analyzed by specific linguistic data in the given article.

Key words: monosyllabic verbs, phonological structure, Kipchak group languages, vocalism.

References

1 Baskakov N.A. Predislovie // Kotvich V. Issledovaniya po altaiskim yazykam. [Foreword // V.Kotvich Studies in the Altaic languages]. (Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva, 1962. s. 17).

- 2 Kaidarov A.T. Struktura odnoslzhnyh kornei I osnov v kazahskom yazyke [Structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language] (Nauka, Alma-Ata, 1986, 328 s.)
- 3 Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tuyrkskih yazykov [Historical-typological phonology of Turkic languages]. (Nauka, Moskva, 1988. s. 7 208).
- 4 Tuimebaev Zh.Q., Yeskeyeva M.Q. Kone turki zhazba eskertkishteri tilinin morfologiyalyq zhuiesi (VII-IX gg.). [Morphological system of ancient Turkic inscriptions (VII-XIX centuries)]. (Arys, Astana, 2013. 360 p.)

Қысқартулар:

башқ. - башқұрт тілі	V - Vowel – дауысты
каз. - қазақ тілі	C - Consonant – дауыссыз
қар. - қарайым тілі	A - ауыспалы мағына
ққалп. - қарақалпақ тілі	құм. - құмық тілі
ноғ.- ноғай тілі	тат. - татар тілі

ЭСТЯ I-III Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, I том, 1974. - с. 767; II том, 1978. - с. 349; III том, 1980. – с. 395.

ЭСТЯ IV-VII Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. Этимологический словарь тюркских языков. Тома IV-VII.

Общетюркские и межатюркские основы на буквы Ж, Ж, Й, К, Қ, Л, М, Н, П, С. – Москва: Языки русской литературы, 1989, 1997, 2000, 2003. – с. 292, 368, 261, 474.

Авторлар туралы мәлімет:

Мейрамбекова Л.К. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Сейтова Ш.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей, Қазақстан.

Есенғалиева А.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Meirambekova L.K. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.

Seiitova Sh. B. – Doctor of Philological sciences, professor, Kazakh humanitarian- juridical innovation university, Semey, Kazakhstan.

Esengalieva A.M. – Candidate of pedagogical sciences, associate professor of foreign language department, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Satpayev str. 2

FTAMP 16. 31. 02.

Н.Қ. Матбек¹, Р.К. Садықова²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: nursulumatbek@gmail.com¹, roza.sadikova@mail.ru²)

Ноғай әдеби тілінің қалыптасуы

Аңдатпа. Мақалада Ресей Федерациясында, ТМД-ының кейбір аймақтарында және шетелде мекендейтін байырғы түркі халықтарының бірі – ноғайлардың әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы, тарихи кезеңдердегі мәртебесі қарастырылады. Ресейдегі түркі халықтарының тілдеріне қолданылып отырған сая-

сат, қазіргі ноғай әдеби тілінің қолданылу ауқымы мен аясы, қоғамдық-әлеуметтік қызметі, дамуының негізі талданады. Ноғай тілі әліпбиінің қалыптасуы, фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері, зерттеушілері жайлы айтылады. Ноғай тілінің қазақ және қарақалпақ тілдерімен туыстық тамырының тереңде екендігі, үш халықтың әдебиетінің түп тамырларының да бір, ежелгі ақындардың да үш халыққа ортақ екендігі сөз етіледі. Ноғай тілінің бүгінгі жағдайы, оқытылу деңгейі, қоғамдық-саяси өмірдегі мәртебесі және болашағы зерделенеді. Ноғай тілі ақпараттық кеңістіктен ығысып, тұрмыстық саладан да шеттетілуінің себептері аталады. Ноғай тіліндегі ұлтаралық, кеңестік (орыс тілі арқылы енген), сондай-ақ орыс тілінен енген сөздер біршама. Бұл сөздер ноғай лексикасының барлық салаларында кездесетіндігімен ерекшеленеді. Орыс тілі арқылы енген сөздердің жалпы үлесі араб-парсы тілдерінен енген сөздермен салыстырғанда, айтарлықтай жоғары. Ауыл халқымен салыстырғанда, қала тұрғындары сөзінде олардың жиірек кездесетіндігі байқалады. Ақ ноғай диалектісінде орыс тілінен енген сөздердің үлесі басым болса, ноғай диалектісі мен қараноғай диалектісінде олардың мөлшері біршама төмен.

Түйін сөздер: әдеби тіл, тарихи кезең, даму, ноғай тілі, түрік халықтары, ноғай тілінің фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері.

Кіріспе. Ноғай тілі – Ресей Федерациясының Астрахан облысын, Дағыстан Республикасын, Қарашай-Черкес Республикасын, Ставрополь өлкесін, Түмен облысын, Шешен Республикасын мекендейтін Еуразияның байырғы халықтарының бірі – ноғайлардың ана тілі. ТМД елдерінде, атап айтқанда, Қазақстанда, Украинада (Қырым Автономиялық Республикасы) бірнеше мың ноғай өмір сүреді. Ноғайлар ТМД мен РФ-дан өзге шетелдерде, мысалы: Румынияда (Добруджа, 30 мыңға жуық), Болгарияда (5 мыңға жуық), Түркияда (2 млн-ға жуық) өмір сүреді. Сондай-ақ, ноғайлар Польша, Литва және Еуропаның бірқатар елдерінде де аз емес. Түркия мен Румынияда XVIII-XIX ғасырларда қоныс аударған ноғайлардың ұрпақтары өмір сүруде, олар, негізінен, қоршаған түркі тектес тұрғындардың, яғни түріктер мен румын татарларының этникалық ұқсастығын қабылдағанымен, өздерінің ноғайлық тегін ұмытпаған. Ноғайлардың ұрпақтары қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, татар, әсіресе башқұрттар мен қырым татарлары арасына сіңісіп кеткен. Соңғы онжылдықта ірі ноғай диаспоралары Ресейдің біршама аймағында – Мәскеуде, Санкт-Петербургте, Ямало-Ненецк автономиялық округінде, Ханты-Мансий автономиялық округінде пайда болды.

Ноғай Ордасында (XIV-XVIII ғғ.) ноғай тілі дипломатиялық келіссөздер жүргізілген мемлекеттік тіл деңгейінде болғанын тарихи құжаттар дәлелдейді. XIX ғасырдың 80-жылдарына дейін ноғай тілі Солтүстік Кавказда ұлтаралық қарым-қатынас тілі қызметін атқарған. XVIII ғасырдың соңында Ресейдің аймақтағы белсенді саясатының нәтижесінде Ноғай мемлекеті ыдырады. Ноғай этносының таралу аймағы тарыла бастады. Кеңес Одағы кезінде ноғайларға өз мемлекеттілігіне және автономиялық мәртебе алуларына рұқсат етілмеді. Ноғай халқының елеулі бөлігі 1957 жылы әкімшілікті түрде Дағыстан, Шешен-Ингуш және Ставрополь өлкесі аймағына бөлініп кеткен Ноғай даласында орналасқан.

Зерттелуі. Ғалымдар ресейлік ноғайларды бірнеше этнографиялық топқа: қараноғай, ақсай-сулақ, ащықұлақ, кубань, құм және астрахан ноғайлары деп бөледі [1, 4 б.]. Ноғай тілі түркі тілдері жүйесіне жатады. Ноғай тілі жазуы көне түркі, ұйғыр-найман жазуымен байланысты. XVIII ғасырдан 1928 жылға дейін ноғай әліпбиі араб графикасына, 1928 жылдан латын, 1938 жылдан орыс графикасына негізделген. 1928 жылы жалпыодақтық латындастыру жобасы аясында латыншаға негізделген ноғай әліпбиі жасалды. Оның авторы Ащықұлақ орта мектебінің мұғалімі Абдулхамид Шершенбиевич Джанибеков болды. 1929 жылы бұл алфавитпен алғашқы ноғай әліппесі жарық көрді. 1930 жылдардың аяғында КСРО-да жазуды кириллшеге ауыстыру үдерісі басталды.

Негізгі бөлім: Қазіргі ноғай әліпбиі 33 орыс алфавитінің әріптерінен және 4 арнайы әріптен тұрады. Содан бері ноғай әліпбиі төмендегідей нұсқада қолданылып келеді: А а, Аь аь, Б б, В в, Г г, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Л л, М м, Н н, Нь нь, О о, Оь оь, П п, Р р, С с, Т т, У у, Уь уь, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я. Жазушы Иса Капаев өзінің «Бессмертная степь» атты тарихи эссесінде: «Кириллица – ноғай

тілі үшін аса қолайлы алфавит емес. Барлығы латын алфавитінің артықшылығын атап көрсетеді. ...Балалар мектепте ана тілін үйрену барысында «В» әрпі кездесетін сөздерді дұрыс оқуда зор қиындыққа кезігуде. Жасы үлкен жұртшылыққа да қатысты. Мысалы, «авыл» деп жазылады, «ауыл» деп оқылады, «сав» деп жазылады, «сау» деп оқылады, «саавле»-деп жазылады, «сәуле» деп оқылады т.б. Түріктер қазіргі ноғай әдебиеті басылымдарына қызығушылық білдірсе, олар кітаптарды таңғала оқиды. Өз бетінше, түсіндірмесіз, ноғай тілін оқу мүмкін емес. Қазіргі ноғай тілін ұғудан ежелгі шумерлердің тілі түсініктірек болар. Қазіргі түрколог-ғалымдар осы мәселемен айналысуда...» -деп атап көрсетті [2, 60 б.].

Ноғай тілі туралы ғылыми-зерттеулер XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жарық көре бастады. Оларға мына еңбектерді жатқызамыз: М.Османов «Ноғай және құмық мәтіндері» (араб әрпімен жарыққа шыққан) (1883); профессор П.А. Фалев «Ақ-көбек туралы ноғай ертегісі» (Ресей Ғылым академиясы жанындағы Антропология және этнография мұражайының жинағы, Петроград, 1918); осы автордың «Ноғай эпосындағы араб новелласы» (Симферополь, 1915) мен «Ставрополь губерниясындағы ноғай халқы ауыз әдебиеті шығармаларының жазбалары» (Орыс археология қоғамы Шығыс бөлімшесінің жазбалары, 1916) және «Түркі әдебиеті мен тілін зерттеуге кіріспе» (Ташкент, 1922) еңбектері.

Ноғайтанудағы біршама жетістіктерге қарамастан, ноғай тілі – түркі тілдерінің ішіндегі аз зерттелген тілдердің бірі. Ноғай тілін зерттеуге ғалымдар Н.А.Баскаков [3], С.А.Калмыкова [4] елеулі үлес қосты. Н.А.Баскаков ноғай тілінің үш диалектісін көрсетеді: **ноғай** (Ставрополь өлкесі), **қараноғай** (Дағыстан) және **ақноғай** (Қарашай-Черкес) [3, 4 б.]. Бұл диалектілердің өзара айырмашылықтары да, ұқсастықтары да бар. Ақноғай диалектісіне қарағанда Ноғай диалектісі мен Қараноғай диалектісі арасындағы ұқсастық көбірек.

Қазіргі ноғай әдеби тілі қазақ тілінен фонетикасымен (жеңілдетілген және солтүстік-кавказдық тілдерге тән ерекшелігімен), лексикасымен – парсы, араб және солтүстік-кавказ тілдері мен орыс тілдерінен енген сөздерінің көптігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар қазақ тілінде жойылған кейбір ноғай-қыпшақ тілдеріне тән ерекшеліктерді сақтап қалған. Ноғай мен қазақтың түпкілікті ажырауына, салыстырмалы түрде алғанда, аса көп уақыт өте қоймаған, ол жоңғар-қалмақ шапқыншылығы кезеңіне сай келеді.

Ноғай тілі сөздік қорында, түркі тілі жүйесіне жататын байырғы сөздерден басқа, өзге тілдерден енген көптеген сөздер кездеседі. Біріншіден, ислам дінімен бірге келген араб-парсы, екіншіден, ұлтаралық-кеңестік, сондай-ақ орыс тілінен енген сөздердің үлесі көп. Сонымен бірге көршілес және түркітүбірлес сөздердің де жекелеген ноғай тілі диалектілеріне ықпалы байқалады. Мәселен, ақноғай диалектісіне – қарашай, черкес, ал қараноғай диалектісіне құмық тілінің әсері елеулі деңгейде.

Араб-парсы лексикасының диалектілер шегіндегі ықпалы да түрліше. Ноғайдың өз диалектісі мен қара ноғай диалектісінде араб пен парсы сөздері жиі кездессе, ақ ноғай диалектісінде олардың үлесі біршама төмен. Араб, парсы тілдерінен енген сөздерді мағынасы бойынша келесідей топтарға бөлуге болады: 1) дінге, ғибадат етуге байланысты араб сөздері (Алла, Құран, абыз, адал, арам т.б.); 2) алғашқыда дінге қатысты енгенімен, кейіннен басқаша мағынаға ие болған араб сөздері (ақиқат, сабыр, әділ, жауап, адам, хат т.б. көптеген сөздер). Парсы тілінен енген сөздер: Құдай, жан, алмұрт, заһар, гүл т.б. Сонымен бірге парсы тілінен «һәм», «әр» секілді шылаулар да енген. Жалпы, ноғай тіліне енген араб-парсы сөздері үлесі 4-5%-ды құрайды.

Ноғай тіліндегі ұлтаралық, кеңестік (орыс тілі арқылы енген), сондай-ақ орыс тілінен енген сөздер біршама. Бұл сөздер ноғай лексикасының барлық салаларында кездесетіндігімен ерекшеленеді. Орыс тілі арқылы енген сөздердің жалпы үлесі араб-парсы тілдерінен енген сөздермен салыстырғанда, айтарлықтай жоғары. Ауыл халқымен салыстырғанда, қала тұрғындары сөзінде олардың жиірек кездесетіндігі байқалады. Ақ ноғай диалектісінде орыс тілінен енген сөздердің үлесі басым болса, ноғай диалектісі мен қараноғай диалектісінде олардың мөлшері біршама төмен.

Ноғай тілі диалектілерінің арасындағы лексикалық айырмашылықтарды келесідей топтарға бөлуге болады: 1) кейбір ұғымдар мен сөздердің бір диалектіде кездесіп, басқаларында кездеспеуі. Бұл топтағы сөздерге, негізінен, өсімдіктер, жануарлар мен жәндіктердің аттары жатады; 2) бір ұғымға түрлі диалектілерде әр түрлі сөздердің сәйкес келуі; 3) бір сөзге түрлі диалектілерде әртүрлі ұғымдардың сәйкес келуі; 4) сөздердің грамматикасындағы айырмашылықтар; 5) сөздердің фонетикасындағы ерекшеліктер. Қазіргі зерттеушілер ноғай тілінің екі диалектісін: қара ноғай және кубань диалектілерін көрсетуде [5, 492 б.]. Ноғай әдеби тілі қараноғай диалектісі мен ноғай говору негізінде қалыптасқан.

Ноғай тілі түркі тілдерінің солтүстік-батыс (қыпшақ) тобының қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері бойынша ноғай тіліне ең жақыны – қазақ, қарақалпақ, қырым-татарларының солтүстік-далалық диалектісі мен өзбек тілінің кейбір диалектілері болып табылады.

Ноғай тілінің қазақ және қарақалпақ тілдерімен туыстық тамыры тереңде – оларға жалпы фольклордың көне түрлері: мақал-мәтелдер, сондай-ақ батырлар жыры мен өлеңдер ортақ. Бұл үш халықтың әдебиетінің түп тамырлары да бір, ежелгі ақындар да үш халыққа да ортақ. Ноғайдың мәдени мұраларында музыкалы-поэтикалық өнер басты орын алады.

Ноғай тіліндегі алғашқы әдеби ескерткіштер XIV ғасырға, ноғай мемлекетінің қалыптасу дәуіріне, жатады. XX ғасырға дейінгі ноғай әдебиетінің ерекше белгісі – поэзиялық шығармалар: өлеңдер, поэмалар, монологтер, одалар, элегиялар. Ноғайлардың халық ауыз әдебиеті мұралары өте бай. Танымал эпостық шығармаларға «Копланлы батыр», «Орак», «Мамай», «Эр Косай», «Эр Шобан», «Эр Кокше», «Камбар», «Эр Саин», «Возийгит», «Кыз-Йибек», «Козы Корпеш-Баян-Сылу», «Тахир-Зухра», «Эдиге», «Шора батыр», «Эр Таргын», «Адил Солтан» т.б. жатқызуға болады. Ортағасырлық ноғай ақындары Асан Кайғылы (XIV ғ.), Шал-Кийиз Тилеңшиулы (XV ғ.), Казы-Тувған Суйинишулы, Досмамбет Азавлы (XVII ғ.) шығармалары ұлттық поэзия классиктері саналады, музыка мәдениетінде Коркут-Ата (VIII-IX ғ.), Кет-Буга Найманлы (XIII ғ.) туындылары белгілі.

Ноғай кеңестік әдебиетінің қалыптасуы А.Ш. Джанибеков және М.К. Курманалиевтердің ағартушылық қызметімен байланысты. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары олар ноғай фольклорын жинауды жалғастырды, жазуды латын графикасына көшірумен айналысты. Сонымен қатар олар ноғай әдеби тілін қалыптастырды. Зеид Кайбалиев, Басир Абдуллин тағы басқа жазушылардың шығармашылығы олардың қызметімен тығыз байланысты болды. Ноғай жазуын шығарған, тұңғыш ноғай әліппесі мен грамматикасының авторы, этнограф-ғалым Абдулхамид Джанибеков (1879-1955). Ноғай тілінде жазған ақындар мен жазушылар: Абдулжалилов Фазиль Апасович (1913-1974), Джанибеков Абдулхамид Шершенбиевич (1879-1955), Капаев Суюн Има-малиевич (1927-2001), Капаев Иса Суюнович (1949), Кумратова Келдихан (1944), Темирбулатова Кадрия Оразбаевна (1949-1979) [6].

Дағыстанда тұратын ноғайлардың басым көпшілігі өздерінің ана тілі – ноғай тілін біледі. Сонымен қатар олардың арасында құмық тілі де кең тараған. 1136 ноғайлық құмық тілін ана тілі деп есептейді, олар бірнеше ғасыр бойы құмықтармен көрші өмір сүреді.

Дағыстанда ноғай тілін оқыту деңгейі өте төмен. Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде мүлде қамтылмаған, балабақшалар тек орыс тілінде жұмыс істейді. Бастауыш мектептік білім беру тек қана орыс тілінде жүзеге асырылады, жалпы білім беретін мектептің бірінші сыныбынан барлық пәндер орысша оқытылады. Ноғай тілі мектепте тек пән ретінде оқытылады, оны оқытуға бөлінген сағат саны мейлінше қысқартылуда. Бүгінгі таңда ана тіліне аптасына 2 сағат қана, ал әдебиет сабағына 1 сағат бөлінген [7].

1950-жылдардың соңында Ставрополь өлкесі мен Шешен-Ингушетия басшылығы ноғай мектептерін жапты, ноғай тілінде газет шығару тоқтатылды.

1980-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында ноғай қоғамдық ұйымдар өкілдері ана тілін оқып үйрену мәселесін көтерді, олардың арасында «Бирлик» ұйымы өте бел-

сенділік танытты. Осы ұйымның арқасында кеңес заманында ноғай тілін оқыту қысқартылған аудандарда қайтадан қолға алынды.

Ноғай тілі оқытушыларын дайындау үшін қоғамдық ұйымдар 1992 жылы Дағыстанның Ноғай ауданының орталығы – Терекли-Мектеб ауылында Хасавюрт педагогикалық колледжі филиалын ашуға қол жеткізді. Бұл филиал 21 жыл бойы ноғай тілі оқытушыларын Дағыстан мемлекетіне ғана емес, Ставрополь өлкесі, Шешен Республикасы және Астрахань облысына да дайындады. Сондай-ақ, ноғай тілі мұғалімдерін өз бетінше дайындаған Қарашай-Черкесияға да дайындады. Өкінішке орай, 2013 жылы филиалға оқушы жиналмағандықтан жабылды. Мұндай жағдай ана тілін үйренушілер мен оқытушылар үшін нашар ықпал етуде. Дағыстан Республикасы астанасы – Махачқалада Дағыстан мемлекеттік университеті филиалы факультетінде ноғай тілі бөлімі бар. Бірақ ең азы 50 адам қабылдаудың орнына бір ғана студент білім алуда. Сондықтан бөлімді жабу немесе құмық филологиясы бөліміне қосу қаупі бар.

Ноғай тілі бүгінде Дағыстан Республикасының ақпарат кеңістігінде қолға алынған. Ноғай тілінде әдебиеттің сапасы заманауи талапқа сай болмаса да басылуда. Ноғай тіліндегі республикалық газет «Шьол тавысы» («Голос степи»), балалар журналы «Лашын» («Соколенок») шығады. Республикалық мемлекеттік телеарнада ұлттық канал жұмыс істейді, радиохабар таратылады. Әйтсе де хабар тарату уақыты мардымсыз, мәселен, радио хабарларына аптасына 20 минут ғана бөлінген. Бұдан басқа Терекли-Мектеб ауылында ноғай тілінде пьеса қоятын Ноғай мемлекеттік драма театры ашылады деп күтілуде.

Қарашай-Черкесияда республикалық газет «Ноғай давысы» («Голос ногайцев») шығарылады, радио және телехабарлар таратылады. Черкескіде бірнеше жылдан бері «Половецкая луна» атты қоғамдық-саяси және көркем-әдеби ноғай журналы жарық көруде. Дағыстандағыдай ноғай тілі ақпараттық кеңістіктен ығыстырылуда, соңғы уақыттарда республикадан тыс жерлерге еңбек көші-қонының артуына байланысты тұрмыстық саладан да шеттелуде.

Ноғай тілін, тарихын, этнографиясын, мәдениетін зерттеудің орталығы – Черкесск пен Махачқала қалалары. Екі орталықтың (Черкесск, Махачқаланың) болуы ноғай әдеби тілінің дамуына кедергі келтіруде. Ноғай әдеби тілінің негізін қалаушы Абдулхамид Шаршембиевич Джанибеков, Астрахан ноғайларының өкілі, әдеби тілдің негізіне Дағыстан мен Шешенстан территориясына тараған қараноғай диалектісін алған. Бүгінгі күні әдеби норманың екі нұсқасы бар деп есептеледі: Дағыстанда – қараноғай диалектісі негізіндегі және Қарашай-Черкесияда кубань диалектісі негізіндегі әдеби тіл. Сондықтан оқушыларға ноғай тіліндегі әдеби норма қайсысы екендігін ажырату қиынға соғуда.

Дағыстанда және Қарашай-Черкесияда әдебиет мардымсыз жарық көруде. Қазіргі ноғай-орыс сөздігінің қажеттілігі айқын сезілуде. 15 мың сөз қамтылған соңғы басылым 1963 жылы жарық көрген. Сол кезеңнен бері бұл сөздік библиографиялық сирек кітапқа айналған және моральдық жағынан ескірген. Черкесск филологтері 40 мың сөзден тұратын сөздікті баспаға дайындағанымен, осы уақытқа дейін жарық көрмеген. Ол тек ноғайларға ғана емес, түркі тілдерін зерттеумен айналысып жүрген кәсіби филологтерге де өте қажет еңбек болар еді. Тілдік ассимиляция үдерісінің күшеюі – ноғайлар үшін өте алаңдатарлық жағдай. Жүз-мыңдаған ноғайдан 97438 адам ана тілін біледі, ал 3804-і орыс тіліне көшкен. Бұл ноғайлардың Орал мен Сібірдің мұнайлы аудандарына көшіп-қонуы да ықпал етуде. Ол аймақтарда әрбір оныншы ноғай мекен етеді, олардың отбасындағы балалар сөзсіз орыс тіліне көшуде. Ноғайлардың өз арасында ноғай тілінде сөйлеспеуі, олардың өзара басқа тілдерде қарым-қатынас жасасуы сол тілдерге артықшылық беруде. Бұл қазіргі уақытта ноғай тілінің тұрмыстық салада ғана қолданылуына себеп болуда.

Қорытынды. Ноғай тіліне мемлекеттік мәртебе берілген республика-лардың өзінде іс жүзінде қоғамдық-саяси өмірде елеусіз тіл болып отыр. Тіпті ноғайлар тығыз орналасқан

елді мекендердің өзінде ноғай тілінде ілінген жазулар кездеспейді. Ресми іс-шаралар орыс тілінде өткізіледі. Ноғай тіліндегі ресми республикалық газет, радио, телехабарлар тұрғындардың негізгі бөлігінің назарын аударуға қауқарсыз, хабар тарату уақыты да жеткіліксіз. Бастауыш сыныптарда білім беруде ноғай тілінің оқытылмауы тілдік ассимиляция үдерісіне ықпал етеді. Осылайша, ноғай тілінің болашағы бұлыңғыр, таяу болашақта тіпті тұрмыстық тіл болудан да қалу қаупі де жоғары.

Ноғай этносының территориялық бытыраңқылығы ноғай мәдениетінің дамуына қиындық келтіруде. Ноғай мәселесі Солтүстік Кавказдың күрделі этноәлеуметтік проблемаларының бірі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ярлыкапов А.А. Ногайцы / Живописная Россия, 2007. – №3.
- 2 Капаев И.С. Бессмертная степь. Исторические эссе. – Астана: Аударма, 2008. – 520 с.
- 3 Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь / Н.А. Баскаков; Отв. ред. проф. Н.К. Дмитриев; Институт языка и письменности АН СССР. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1940. – с. 272.
- 4 Калмыкова С.А. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР / Отв. ред. д-р филол. наук Н.А. Баскаков; Институт языкознания АН СССР. – Москва: Наука, 1972. – с. 125.
- 5 Ибрагимов М.-Р.А., Аджиев А.М., Кильдасов Р.Б. Ногайцы // Народы Дагестана /отв. ред. С.А. Арутюнов и др., - Москва: Наука, 2002. -с. 147.
- 6 ru.wikipedia.org/wiki/ Ногайский язык – Википедия.
- 7 Бекмуратова Г. Ана тили (Родной язык на ногайском языке) //Шоьл тавысы (Газета «Голос степи») 1 августа 2013г. №31.

Н.К. Матбек¹, Р.К. Садыкова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Алматы, Казахстан

²Казахский государственный женский педагогический университет. Алматы, Казахстан

Формирование ногайского литературного языка

Аннотация. В статье рассматриваются история формирования и развития, а также статус литературного языка по историческим периодам развития одной из коренной нации тюркских народностей – ногаев, проживающих в Российской Федерации и в некоторых странах СНГ. Анализируется политика по развитию языков тюркских народностей, применяемая в России, сфера использования, общественно-социальные функции и основы развития литературного ногайского языка. Приведены материалы о формировании алфавита, фонетических и лексических особенностях ногайского языка и об его исследователях. Сказана мысль о близости происхождения ногайского, казакского и каракалпакского языков и об общности древних поэтов для этих трех народов. Анализируется современное состояние ногайского языка, уровень преподавания, его статус в общественно-политической жизни и перспективы развития. Указаны причины смещения ногайского языка с информационного и повседневного пространств.

Ключевые слова: литературный язык, исторический период, развитие, ногайский язык, тюркские народы, фонетические и лексические особенности ногайского языка

N.K. Matbek¹, R.K. Sadykova²

¹Al-Farabi Kazakh National University. ²Kazakh State Women's Pedagogical University. Almaty

Formation of Nogai literary language

Abstract. Article considered Russia Federation, CIS and abroad indigenous Turkic peoples living in some regions the scope of the history of the rise of one of the nogailiterary, historical periods status.

Turkic languages of the peoples of Russia, the existing policy, the scope of the Nogai range of language and literature, social service, the basis for the development of the analysis. The formation of the Nogai language alphabet, phonetic and lexical features, say researchers. Nogai language Kazakh and Karakalpak languages is rooted in kinship, one of three vessels of the base of the literature of the population, is that the ancient poets of the three nations. Nogai language current status, level of training, social and political life and the future status is considered. Squeezed out of the Nogai language information space, the domestic industry exclusion reasons.

Keywords: literary language, historical period, development, Nogai language, Turkic peoples, phonetic and lexical features of the Nogai language

References

- 1 Yarlykapov A.A. Nogaytsy / Picturesque Russia, [Nogai people / Picturesque Russia] 2007. - №3. [in Russian]
- 2 Капаев I.S. The immortal steppe. Historical essays [The immortal steppe. Historical essays] (Astana, Audarma, 2008. p. 520) [in Russian]
- 3 Baskakov N.A. Nogai language and its dialects: Grammar, texts and vocabulary / N.A. Baskakov; Otv. Ed. prof. N.K. Dmitriev; Institute of Language and Writing of the USSR Academy of Sciences [Nogai language and its dialects: Grammar, texts and dictionary / N.A. Baskakov; Otv. Ed. prof. N. Dmitriev; Institute of Language and Writing of the USSR Academy of Sciences.] . (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1940. p. 272). [in Russian]
- 4 Kalmykova S.A. Alphabet of the Nogai language // Issues of improving the alphabets of the Turkic languages of the USSR / Otv. Ed. Dr. Philol. Sciences of NA Baskakov; Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences. [Alphabet of the Nogai language // Questions on the perfection of the alphabets of the Turkic languages of the USSR / Otv. Ed. Dr. Philol. N.A. Baskakov; Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences.] (Nauka, Moscow, 1972, p. 118-125). [in Russian]
- 5 Ibragimov M-R.A., Adzhiev A.M., Kildasov R.B. Nogai people // The peoples of Dagestan / otv. Ed. SA Arutyunov et al., [Nogai people // The peoples of Dagestan / otv. Ed. S.A. Arutyunov et al.] (Nauka, Moscow, 2002. c. 147) [in Russian]
- 6 en.wikipedia.org/wiki/ Nogai language - Wikipedia. [Nogai language - Wikipedia.]
- 7 Bekmuratova G. Mother tongue (Native language in Nogai language) // SholTavysy (Newspaper «Voice of the steppe») [Anita (Mother tongue in Nogai language) // Shol Tavysy (Newspaper «Voice of the steppe»)]. August 1, 2013 №31. [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Матбек Н.Қ. - филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Садықова Р.К. - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Matbek N.K. - Candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sadykova R.K. - Candidate of Philology, Kazakh State Women's Pedagogical University, , Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ17.09.91

Т.Е. Мурзагалиева¹, Г.А. Шарипова²¹Владимирский государственный университет им. А.Г. и Н.Г.Столетовых, Владимир, Россия²Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: gulbanu_enu@mail.ru)

Русский универсум коранической поэтологии

Аннотация. В предлагаемой статье определяются и рассматриваются образцы русской поэзии середины XIX – начала XX веков, которые восходят к «Подражаниям Корану» А.С. Пушкина. В процессе анализа художественных текстов актуализируются тема пророка и его откровения, хронотоп пути героя и окружающая его действительность. В подобном подходе оказываются существенными такие структурно-смысловые особенности русской коранической поэзии, как мотивы творения трехчастная картина мира, элементы солнечной мифологии, танатологический пейзаж, умиротворяющая символика воды, а также архетип рая, что являет метафору гедонистического блаженства и пустыня ночи, что конструирует ситуацию явления ангелов и мн. др.

Утверждается актуальность литературоведческой проблемы, вынесенной в заглавие статьи. Моделируются аспекты последующих исследований на материале произведений XX века.

Ключевые слова: А.С. Пушкин, Я.П. Полонский, И.А. Бунин, К.Д. Бальмонт, Творец, Коран, духовно-биографический, коллизии, символ, демиургический, хронотоп пути.

Введение. В предлагаемой статье «Подражания Корану» А.С. Пушкина прочитываются не только как художественный труд «во славу Корана», о чем писал сам поэт [1, 106 стр.], но и труд – созвучный по изображению коранической эсхатологии и космогонии творениям Я.П. Полонского, К.Д. Бальмонта, И.А. Бунина. Также затрагиваются другие особенности исламского универсума культуры, отразившиеся в произведениях литературы.

Постановка задачи. Исследователи установили, что Пушкин дал вольную обработку основных положений 33 сур Корана. За небольшим исключением они составляют ранние – мекканские – откровения Мухаммада, прошедшего испытания высокой степенью сакрального, прямого, слова Всевышнего. Вознося хвалу Творцу всего видимого и невидимого, углубляясь в раздумья о быстротечности жизни и вечности неба, проповедник новой религии мучительно переживал раздражительное неприятие соплеменников-традиционалистов. Об этом повествуют самые композиционно сложные третьи и четвертое «Подражания» Пушкина, которые художественно структурируют содержание почти двух десятков глав Корана и являют высокую степень образно-смысловой мотивации духовно-биографического пути пророка.

Начало третьего стихотворения проявляет кораническое [2]: «Он нахмурился и отвернулся от того, что подошел к нему слепой» [Сура 80:1-2]. Имеется в виду образ Мухаммада раннего периода проповеднической деятельности, о чем следует у Пушкина:

Смутясь, нахмурился пророк,
Слепца послышав приближенье:
Бежит да не дерзнет порок
Ему являть недоуменье [1, 189 б.].

В центре внимания трагически серьезного лирического героя не столько образ пророка, сколько образ духовно незрячего человека, который поэтом назван непосредственно «слепец», другой раз – «порок», к таким же, как он, относимы следующие далее в стихотворении эпитеты: «строптивые», «нечестивые». Его, «слепца», называний у Пушкина больше, нежели самого пророка – одинокого странствующего духа. Подобное прослеживается и в стихотворении Полонского «Из Корана» (1844), в котором ряд «слепцов», что «ощупью» «в потемках бродят», эпитет – но расширен: «строптивые», «малодушные», «коварно-злые», «непослушные». По сути – это пушкинский пафос, возженный идеей поэта-пророка. Кораническое стихотворение

Полонского создает тему присутствия невидимого, но предостерегающего «Я» Господа и тему богонеоставленности Мухаммада, чаявшего снять пелену с глаз нечестивых соплеменников:

Скажи строптивым, малодушным,
Коварно-злым и непослушным,
Что в неразумении своем
Меня слепцы лишь не находят
И не идут прямым путем,
А ощупью в потемках бродят [3, 41 б.].

И, наконец, поэтически воссозданное эмоциональное состояние пророка у Пушкина и императивный накал стихотворения Полонского «расшифровывают» драматические коллизии тринадцати – мирных – лет проповеднической деятельности избранника Аллаха, которые были связаны с гонениями в его родном городе Мекке и попыткой покушения на жизнь благочестивого искателя истины.

Методология и методы исследования. Пытаясь проникнуть в тайну Мухаммада и отбрасывая лживые нагромождения вокруг его имени, Т. Карлейль писал: «Он продолжал проповедовать тем, кто хотел слушать его, продолжал распространять свое учение среди пилигримов, приходивших в Мекку, приобретать то там, то здесь последователей. Беспрестанные споры, ненависть, явная и скрытая опасность сопровождали его повсюду» [4, 52 б.]. То есть, до вынужденного бегства из родного города Мухаммад возвещал ниспосланную ему Книгу, глагол Аллаха, «по-пушкински»: «не понуждая нечестивых».

И в недоумении мог спросить: «Почто кичится человек?» Затем в стихотворении Пушкина разворачивается свиток предначертанного свыше «недолгого века», что вьет нить жизни человека возвращением его, говоря словами Корана, «в низжайшее из низких» [2, Сура 95:5]. Поэтическая метафора «недолгий век» атрибутирует глубинный смысл исканий Мухаммада: во всем и над всеми существует единый Творец, человек должен подчиняться Ему за то, что ниспослано людям в этом мире. А это, по пушкинскому «Подражанию», «и плоды, и хлеб, и финик, и олива»; и благословенье земных трудов, садов и нив. То есть, составляющие посюсторонний мир повседневно-бытовая и великая действительности.

Поэтическое представление визуального и осязаемого проявления идеи высшего творения совпадает с контекстом коранического вероучения, изложенного в суре «Нахмурился», которая напоминает о чуде творения: Пусть же посмотрит человек на свою пищу, / как Мы пролили воду ливнем, / потом рассекли землю трещинами / и взрастили на ней зерна, / и виноград, и траву, / и маслины, и пальмы, / и сады густые, / и фрукты, и растения / на пользу вам и вашим животным [2, 80:24-32].

Мотив поклонения мощи Аллаха и гимнологическое приятие этих реалий, где переплелись и верхний мир, что дождем серебряным при звуках грома шумит, и мир подземный, что питает соками змееобразный корень, и рис, и терн, и виноград, и срединный мир, что в знойный день поит святою влагой и усталого верблюда и того, кто жаждет, – звучит из уст героя-пророка в стихотворении Полонского «Магомет перед омовением» (1844):
О благодатная, святая влага! / Со всех сторон, / С востока солнца до заката солнца, / Объемля мир, / Из облаков на жаждущие нивы / Не ты ль дождем / Серебряным, при звуках грома, / Шумишь – как дух, / Когда по воздуху, очам незримый, / Несется Он, / По сторонам разбрасывая складки / Своих одежд! [3, 40 б.].

Одухотворенный неоскудевающим источником всего живого, ниспосланного Свыше, лирический герой поэта повсюду зрит великий мир, в котором древний универсальный символ воды становится метафорой божественной милости и жизнестилы.

Результаты и их обсуждение. Вложенная во все сущее энергетика воды в финальной картине произведения имеет демиургическое начало: если даже «земля сторит и лопнет камень», то и тогда умиротворяющая стихия воды неизбывна: Лишь ты одна / Кипящими

зальешь волнами / Развалины / Пылающего мира, и густой, / Горячий дым Прокатится, гонимый ветром, / Из края в край / [3, 41 б.].

Благодатная фундаментальность образа-мотива воды, которая имеет глубокую укорененность в самых различных мифологиях и религиозных традициях, далее связана с ритуальными обертнами очищающей силы. И это, в согласии с мусульманской этикой обрядоведения, для лирического героя-пророка Полонского имеет ценностный смысл предмолитвенной практики омовения и целительства:

О, благодатная, святая влага!
Обмой меня –
И освежи меня, и напои
Того, кто жаждет! [там же].

Стихотворение И.А. Бунина «Ковсерь» (1903), названное поначалу «Мираж», преобразовывает действительность по-иному. В новом варианте загадочного заглавия имелся в виду коранический образ-топос, сведение о котором было вынесено в эпиграф: «Мы дали тебе Ковсерь» [5, 125]. Бунин предлагает символическое-аллегорическое толкование первого аята суры «Обильный» [2, 65:108:1]: «Поистине, Мы даровали тебе обильный! [Источник]». Относимая исследователями Корана к древнейшей в серии борьбы Мухаммада с врагами, эта сура напоминала последователям пророка о священном источнике Ковсере, который, по преданию мусульман, течет в раю – Джиннате. Как сакральная мифологема имеет значение блага и мотивирована образом «верха» блаженства для верующих.

Подобно произведению Полонского, в «Ковсере» Бунина нет пространственного разлада между небом и землей и использован образ-мотив воды. Но образно-метафорическая система стихотворения совершенно иная. Посюсторонний мир не отягощен ни физическим присутствием человека, ни его повседневностью. Более того, благодаря образу солнца, трансформированному в «адский огонь», – «здесь царство снов»:

На сотни верст безлюдны
Солончаков нагие берега.
Но воды в них – небесны изумрудны
И шелк песков белее, чем снега.
В шелках песков лишь сизые полыни
Растит Аллах для кочевых отар,
И небеса здесь несказанно сини,
И солнце в них – как адский огонь. Сакар [5, 125 с.].

Благодетельный и одновременно губительный образ солнца во всевластии своем объединяет воедино небо и землю, создавая как мотивы животворения, так и разрушения. Мифологизирование образа дневной звезды связано с эмблематикой красного цвета, несущего в контексте стихотворения негативный смысл. Отстраненный наблюдатель подвергает художественной кодировке безжизненные знаки его беспощадного движения – такие как сухая земля, которая выцветает белой солью (солончаки), и шелк песков, который транспонируется в снежный саван. Объединяющие проявления земного, зримого мира, в бунинской мифопоэтике коранического, таким образом, маркируют символику цвета и мотив зыбкости. Белый цвет выступает символом неумолимой смерти и уподобляется мотиву неустойчивости бытия. Существенное сходство синего и сизого насыщает цветовую гамму печального, и это не противоречит символической мифологии синего цвета, «прекрасного ничто», в созерцании которого находили темное, чувство холода, а также напоминание тени. Из бракосочетания земли и неба возникшие воды солончаков связаны в «Ковсере» не только с синим цветом, но и с изумрудом. Символизм последнего основан на весеннем зеленом цвете, атрибутирующем быстротечную потенцию засушливых областей Аравии и, вероятно, по этой причине священном для исламского мира. В некоторых мифологиях

названный камень ассоциировался не только с водой, дождем, но и с луной. По лунной метафоре возможно допустить, что изумрудность вод в поэтике бунинского стихотворения связана с рассудочным умозрительным знанием, а не с откровением, которое более корреспондирует с синим цветом.

Следуя кораническому мотиву ожидания «другого» мира, который, в отличие от мира земного, обещает идеал совершенной жизни, Бунин использует мифологему солнца как метафору грезы-мечты (в тексте «мираж») об уходе «за грань земли печальной»:

И в знойный час, когда мираж зеркальный
Сольет весь мир в один великий сон,
В безбрежный блеск, за грань земли печальной,
В сады Джиннат уносит душу он [5, 125 с.].

Освобождение от земного сна-яви обнаруживает на ассоциативном уровне образ человека, душа которого, преодолевая неопределенности завесу (в тексте «туман»), может оказаться на пути к откровению, к познанию истинной жизни. И это звучало в согласии с коранической этикой богоугодного кодекса жизни. Притягательную силу имеет картина благостного мира, завершаемая нравоописательным назиданием мотивов терпения и веры:

А там течет, там льется за туманом

Река всех рек, лазурная Ковсерь,
И всей земле, всем племенам и странам
Сулит покой. Терпи, молись – и верь [5, 125 с.].

Обозначив мифологемой солнца сквозное противостояние видимой и незримой реальностей, Бунин транспонирует концепцию коранического мотивом «реки всех рек», т.е. «Ковсеря». Локализованное в заглавии это слово являет таинственно-загадочное. Повторяемое в основном тексте стихотворения словосочетанием «лазурная Ковсерь» так же мало о чем говорит, хотя и выступает новым, топографическим, элементом сюжета. В форме целого высказывания эпиграфически варьируется в побочном тексте, но продолжает хранить тайну. Узнаванию бунинской энигматики способствует мусульманская мифология, углубившись в содержание которой можно обнаружить архетип райского пространства: сада благодати, где нет ни солнца, ни мороза и ждут уверовавших в слово пророка «реки из воды не портящейся и реки из молока, вкус которого не меняется, и реки из вина, приятного для пьющих, и реки из меда очищенного» [2, 47:16-17]. (Заметим, сакральная гидронимия – Ковсерь – являет метафору гедонистического блаженства. Иман Валерия Порохова в комментариях к «образной притче Рая» пишет, что здесь «следует чисто метафорическая символика, перечисление напитков для напоения духа, сердца, чувств и услащения жизни в целом» [6, 776 стр.]. Комментируя эти стихи коранической топографии, И.Ю. Крачковский в свое время отметил их как факт первых подробностей о райских реках [2, 609 б.]).

Возвращаясь к семантической структуре стихотворения Бунина, отметим, образ-мотив воды, как и в произведении Полонского («Магомет перед омовением»), происхождения божественно-небесного. Но если у Полонского названный мотив выполняет функцию архаического символа жизнотворящих сил на земле, то у Бунина – топографирует расположенный на восьми небесных сферах мусульманский рай, Джиннат (Джанна), и имеет кораническую символику потустороннего мира, благодать которой являет хроматическая метафора лазури.

Из сказанного следует: образ-мотив воды в произведении Бунина трансформируется в образ-топос и далее – в архетип райского пространства, реализуя тем самым мотив противостояния жизни земной и жизни вечной. По бунинскому лирическому герою, достижение последней возможно, но при условии соблюдения дидактической триады «терпение – молитва – вера», что сходно с императивной этикой ислама – покорности.

Сопоставительное прочтение коранических произведений Бунина (а их, судя по

первому тому собрания сочинений писателя, несколько десятков), позволяет выделить ряд параллелей, который связан с мотивом безлюдья. Став ключевым в рассмотренном выше «Ковсере», бунинский мотив безлюдья атрибутирует религиозно-сценную близость к «Подражаниям Корану» Пушкина: эмоционально-значимое пространство, вмещающее глубокий смысл биографического, мистического и символического пути героя – основателя ислама. Параллельное прочтение бунинских стихотворений и коранического текста выявляет события домединского периода жизни Мухаммада, когда окружающие не были способны понять учения одинокого искателя истины и подвергали его осуждению и гонениям. В стихотворении Бунина «Магомет в изгнании» (1906) устами лирического героя-пророка вводится мотив безлюдья, о чем он который «говорил тоскуя»:

Предан я пустыне и безлюдью,

Отрешен от всех, кого люблю я! [5, 193 с.].

История изгнанничества Мухаммада в поэтическом изложении Бунина опирается на кораническую суру «Джинны», т.е. на «другой текст», и позволяет обнаружить конкретные схождения биографического и мистического. В 619 году скончались жена Мухаммада Хадиджа, которая с полным доверием относилась к религиозным исканиям своего мужа, и дядя пророка, Абу-Талиб, который, хотя и отвергал новое учение, не лишал племянника своего покровительства. С их смертью обрывалась сердечная связь с родной Меккой, и значительно сужалось пространство духовно-родственного окружения героя. Жизнь его была в опасности. В поисках прибежища Мухаммад со своим приемным сыном Зейдом отправляется в город Таиф. Но и здесь проповедь ислама была безуспешной. Более того, враждебно настроенные слушатели подвергли пришельцев избиению. После постигшей неудачи, во время ночной молитвы, удрученный и трагически одинокий Мухаммад увидел несметное число джиннов, которые слушали его слово и, вместе с ним поклоняясь Аллаху [2, 72:1-19], убежденно произнесли: «Поистине, слышали мы Коран дивный!» [2, 72:1]. По мусульманской мифологии эти духи чаще всего олицетворяли зло и связаны с дьяволом. Но некоторые из них уверовали в Мухаммада. Так сильно и животворно было его слово, прораставшее во мраке пустынной ночи как свет из тьмы.

Таким образом, печальные признания странствующего и отверженного Бунинского пророка, звучащие «как источник, позабытый Богом», слышат «духи», которые пролетали «над пустыней в сумерки». Символическое предопределение места и времени пребывания героя пустыней и сумраком ночи конструирует ситуацию Откровения и имеет, что немало важно в контексте стихотворения, значение мистического пути. Душа проповедни, отъединенного от живых слушателей, находит участие лишь со стороны посланцев небесных сфер. Акцентуация своеобразного момента общения неперсонифицированных божеств и выломившегося из своей среды героя предельно лапидарна:

И сказали Духи: «Недостойно

Быть пророку слабым и усталым».

И пророк печально и спокойно

Отвечал: «Я жаловался скалам» [5, 194 с.].

Хронотоп пути героя, продолжающийся «в сумерках жизни», судя по стихотворению «К востоку» (1903-1906), был умоощен характерным для поэта Бунина образным рядом ориентальных реалий: «снежных гор чалмы», «зной пустыни», «мертвые холмы», «горькая полынь»:

Вот и скрылись, позабылись снежных гор чалмы.

Зной пустыни, путь к Востоку, мертвые холмы.

Каменистый, красно-серый, мутный океан

На восток уходит, в знойный, в голубой туман.

И все жарче, шире веет из степей теплынь,

И все суше, слаще пахнет горькая полынь.

И холмы все безнадежней. Глина, роговик...

День тут светел, бесконечен, вечер синь и дик [5, 187 с.].

Характеризуя состояние души лирического героя, «пустынные» образы вместе с типично бунинской палитрой цвета (белый, красно-серый, голубой, синий) не только сопровождают героя-странника, но и суггестируют тему безлюдья и его вселенской тоски в безмолвии ночи. Смысловой доминантой момента становится почти inferнальная природная стихия пустыни: здесь «холмы все безнадежней», «звезды сумрачно горят», и «где-то между скал, /Как дитя, как джинн пустыни, плачется шакал» [5, 187 с.]. В восточной традиции шакал – зловонное существо, несущее разрушение или зло. Но в контексте поэтического сравнения с дитя и джином, который, по Корану, нередко считается родственным Аллаху [2, 37:158], жалоба-плач шакала символизирует мотив забвения и богооставленности всего и вся в пустыне одиночества.

Семантическим развитием образов природной стихии является и дневной хронотоп пути в Мекку, изображенный в стихотворении «Щебечут пестрокрылые чекканки» (1907). Лирический регистр дорожных переживаний героя при виде птиц, щебечущих на «глиняных могильных бугорках», возможно, связан с представлением о птицах как человеческих душах и воплощенных существах мотива бессмертия:

Щебечут пестрокрылые чекканки
На глиняных могильных бугорках [5, 212 с.].

Однако возникаемые далее образы-топосы древних стоянок, перигелийный зной, царство песков и отсутствие вещно-человеческой наполненности дороги в Мекку создают символическую модель пути-повествования о безлюдье в мире людей, о хрупкости человеческой жизни пред ликом Вечности:

Дорога в Мекку. Древние стоянки
В пустыне, в зное, на песках [5, 212 с.].

Доминирующее начало разрушительной энергетики солнца и песка, организующей художественный текст двух этих произведений («К востоку», «Щебечут пестрокрылые чекканки»), создает образ-концепт танатологического пейзажа. Его объемлющее значение подчеркнуто лапидарно – «Кругом погост». Метафора погоста в соединении с метафорой знойной пустыни являет в художественном пространстве стихотворения знак темпорального времени – исторического, психологического, время исчерпанности пути праведных, т.е. не похожее на древний путь паломничества и покаянного очищения:

Где вы, хаджи? Где ваши дромадеры?
Вдали слюдой блестят солончаки.
Кругом погост. Бугры рогаты, серы,
Как голых седел арчаки [5, 213 с.].

Повторяющийся мотив утраты духовности в хронотопе физических и духовных скитаний бунинского героя аллюзивно связан с переживаниями пушкинского героя о «слепце», который далеко не полагает достойного величия в осознании своей ничтожности пред Тем, кто «с неба дни его хранит». Более того, как показывает Пушкин (четвертое «Подражание Корану», «безумной гордостью обильный» человек представляет свои творящие силы богоравными:

Я также, рек он, жизнь дарую,
Я также смертью наказую:
С тобою, Боже, равен я [1, 190 с.].

Категорическим приглашением к со-Творению разгневанный у Пушкина Господь повелевает нечестивому человеку, дабы смирить его гордыню:

Подъемлю солнце Я с востока;
С заката подыми его! [1, 190 с.].

Что бы ни мнил о себе человек – не «на все подъята длань» его, и Божественность нерукотворима. Со-бытие возможно, но – если с Богом в душе и в жизни-созидании. Образ пушкинского «слепца» отражает глубинный смысл поэтического текста: в третьем «Подражании» он символизирует детскость человека, в четвертом – «гордость обильную», сравнимую с молодостью, скажем, базаровского нигилизма. И только в зрелости приходит осознание того, что природа – храм, а не мастерская. Такова изначальная – по велению Свыше – Со-творенность человека, не позволяющая ему солнце подъять с заката (с Запада. Ср.: мысль древних – «свет с Востока» и открытие нового времени – «закат Европы»). Апокалиптическое видение судьбы «нечестивых» Пушкин раскрывает в третьем стихотворении по кораническому сюжету: «А когда затрубят в трубу, то это – в день тот день тяжелый. Для неверных нелегкий» [2, 74:8-10]:

Но дважды ангел вострубит,
На землю гром небесный грянет:
И брат от брата побежит,
И сын от матери отпрянет [1, 190 с.].

Тогда, как предрекает поэт, «обезображенные страхом», «все пред Бога притекут» И в этой апокалипсической картине Страшного суда, где сплелись мифология и теология, ритмы поэзии и души, доминируют мотивы наказания «нечестивых», которые «падут, покрыты пламенем и прахом».

Картина того «дня тяжелого» более развернута, например, в суре «Весть» [2:17-30], которую можно атрибутировать по Переводу смыслов Корана Иман В. Пороховой [6]:

Поистине, День разделения
уж назначен –
Тот День,
Когда раздастся трубный глас
И толпами пойдете вы;
Вратами распахнутся небеса,
Исчезнут горы, словно в мираже.
Поистине, засадою предстанет Ад,
Обителью предназначенья
для неверных.
И пребывать им там навечно,
И не вкушать им там ни влаги,
ни прохлады,
Помимо питья из жидкости кипящей
И темного питья из нечистот,
Что станет им достойным воздаяньем, –
Ведь на расплату (за свои грехи)
Они надежд не возлагали
И, сея ложь, отвергли все знаменья
Наши.
Мы же все сочли и записали.
Вкусите же (награду за свои грехи) –
И никакого усиления удач и благ
Мы (в жизни этой) вам не предоставим,
Помимо возрастания (в Аду) всех наказаний.

Сравним в переводе И.Ю. Крачковского: «Поистине – день разделения есть некий срок, тот день, когда подуют в трубу, и придете вы толпами. И небо откроется и станет вратами, и сдвинутся горы и станут миражем. Поистине, геена – есть засада, для престу-

пивших – место возврата, в котором они пробудут века, не вкушая там ни прохлады, ни питья, кроме кипятку и гною, воздаяние соответственное. Ведь они не надеялись на расчет и считали ложью Наши знамения лживо. И каждую вещь Мы сочли, записав. Вкусите же, Мы не прибавим вам ничего, кроме наказания!» [2, 78:17-30].

Подобные кораническим смысловые и образные ассоциации возникают в незаконченной драматической поэме «Магомет» Полонского, который воссоздает описанный в священной Книге миф кары небесной, предрекая адские муки тем, кто сам являлся вместилищем зла:

Пророк, напomini маловерным,
Что я приду нелицемерным
Судом судить, и будет течь
Река огня в тот день, и будут
Их на цепях железных жечь [4, 41с.].

С описанными картинами Страшного дня, безусловно, сходно изображение вселенской катастрофы в стихотворении Бунина «Судный день» (1912), которая случится в день встречи людей со своим Владыкой и Творцом. Мрачный символ возмездия соединяет, казалось бы, несоединимое в уподоблении земной тверди коже (оболочке):

Щит загудит и Ты восстанешь, Боже,
И тень падет Твоя на судный дол,
И будет твердь подобна красной коже,
Повергнутой кожевником в рассол [5, 273 с.].

Возможна проекция поэтического образа «Судного дня» на коранический интертекст – стих суры «Всемиловитый» в переводе Иман Валерии Пороховой [6, 55:37]:

Расколется небесный свод
И примет алый цвет,
Подобный цвету лепестков цветка иль (закосневшей кожи).

Как в кораническом стихе, так и в бунинском тексте визуально-хроматическая символика того «дня» проецирует сходную inferнальную деталь «кожа» («красная», «закосневшая»). Иной мотив судьбы связан с образами «блаженных», которые погибли в сражениях за новую веру. «Подражание» шестое Пушкина утверждает, что «теперь они вошли в Эдем и потонули в наслаждение». Пушкинскую тему рая «топографирует» стихотворение К.Д. Бальмонта «Оттуда» (1900), написанное в согласии с кораническим обещанием «садов», которые ждут «реками омовенны» [2, 2:25] всех праведников:

Я обещаю вам сады,
Где поселитесь вы навеки,
Где свежесть утренней звезды,
Где спят нешепчущие реки.
Я призываю вас в страну,
Где нет печали, ни заката,
Я посвящу вас в тишину,
Откуда к бурям нет возврата [7, 96-97 с.].

Погружая благочестивых в райские пределы, Бальмонт, как и Пушкин, связывает свои поэтические манифестации сада – Эдема – с идеей созидательного приятия Слова пророка и его обещанием райской жизни: «Обещал Аллах верующим мужчинам и женщинам сады, где внизу текут реки, – для вечного пребывания там, – и благие жилища в садах вечности. А благоволение Аллаха – больше; это – великая удача!» [2, 9:73(72)]. Поэтически постигаемая Бальмонтом картина блаженной «тишины» и «нешепчущих рек» предсказана одной из аллегорий ада и рая в суре «Падающие» [2, 56:11-56], где свет воздаяния праведникам противопоставит мраку адского бытия грешников. Кроме того, кораническое произведение Бальмонта дополняет изображенные в стихотворении Полонского «Магомет перед

омовением» пространственные ориентиры земного бытия, предполагающие вертикаль духовного восхождения: «Идите все на зов звезды» (Ср.: с лестницей Иакова). И увидится тогда, по словам поэта, в садах «с неомраченными цветами» «то, одно», «что никогда вам не изменит» [7, 97 с.].

Заключение. Однако в мире, утопающем в грехах, не каждому дано уверовать в мысль о восходящей лестнице пророка – таков сквозной мотив содержание Н.С. Гумилева притч-пьес «Дитя Аллаха». Гумилевское изображение отсутствия в мире людей идеала духовного восхождения прямо противоположно ориентирам стихотворения Бальмонта «Оттуда». Еще более разительно звучит романтическая убежденность Гумилева в том, что сад «с неомраченными цветами» возможен на земле. Истолкование художественного мира сказки-пьесы поэта – это уже новая тема.

Пока же необходимо отметить, что такие явления исламского универсума культуры, как мотив судьбы и идея созидательного приятия учения героя-пророка, повторяемые после пушкинских «Подражаний Корану» в поэтических манифестациях русской литературы, относимы к ее лучшим ориентальным концептам. Став единицей коллективного – коранического – знания, они актуализируют метафизические концепты «душа», «вера», «благодетель», «покорность» и отсылают к духовным ценностям мира невидимого, сокровенного. Пример своеобразного осмысления такого рода культурного концепта и его отвержения можно обнаружить в рассказе Габита Мусрепова «Легенда о Ер-Каптагае». Герой казахского писателя не понимает языка священного Писания мусульман, однако, слушая кораническое песнопение, чувствует необыкновенную силу таинственной Книги, способной преобразить не только душу, но и жизнь человека. Но это уже также новая тема...

Список литературы

- 1 Пушкин А.С. Полн. собр. соч. в 10 т. - Ленинград: Наука, 1979. Т.1. - с. 193.
- 2 Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. - Баку: Язычы, 1990. - с. 744.
- 3 Полонский Я.П. Собр. соч. в 2 т. Т.1.-Москва: Художественная литература, -1986. - с. 41.
- 4 Карлейль Томас. Теперь и прежде / Сост., подг. тексты и примеч. Р.К. Медведевой. - Москва: Республика, 1994. - с. 415. (Библиотека этической мысли).
- 5 Бунин И.А. Собр. соч. в 6 т. Т.1. Стихотворения; Переводы / Ред. кол. Ю. Бондарев, О. Михайлов, В. Рынкевич. - Москва: Художественная литература, 1987. - с. 687.
- 6 Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. 7-е изд. - Москва: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. - с. 800.
- 7 Бальмонт К.Д. Избранное: Стихотворения. Переводы. Статьи / Сост., вступ. ст. и коммент. Д.Г. Макагоненко. - Москва: Правда, 1991. - с. 608.

Т.Е. Мырзағалиева¹, Г.А. Шәріпова²

¹А.Г. және Н.Г. Столетов атындағы Владимир мемлекеттік университеті, Владимир, Ресей

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Құран поэтологиясындағы орыс универсиумы.

Андатпа. Ұсынылған мақалада XIX ғасыр ортасы мен XX ғасыр басындағы орыс поэзиясының А.С. Пушкиннің «Құранға еліктеу» шығармасы сияқты үлгілері анықталып қарастырылады. Талдау барысында пайғамбар мен оның аян тақырыбы, батыр жолының хронотопы мен қоршаған ортасы өзекті тақырыпқа айналады. Аталған пайымдауда орыс құран поэзиясының құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері: шығарма мотивтері, үш бөліктен тұратын әлем көрінісі, солярлық мифология элементтері, танатологиялық пейзаж, тыныштықты білдіретін су рәміздері, гедонистикалық ләззат метафорасында көрініс табатын жұмбақ архетипі, періште құбылыстары жағдайын қалыптастыратын түн шөлі және т.б. ерекшеліктері маңызды тақырыпқа айналады.

Мақала тақырыбына арқау болған мән-мағына - әдебиеттану мәселесінде өзекті болуына, болашақта арнайы зерттеулер мен зерделеу аспектілері ретінде қарастырылады деп сенеміз.

Түйін сөздер: А.С. Пушкин, Я.П. Полонский, И.А. Бунин, К.Д. Бальмонт, Жаратушы-күдірет, Құран, жанның биографиялық әлемі, коллизии, символ, демиургиялық, архетип, хронотопиялық тіршілік жолы.

T.A. Murzagaliyeva¹, G.A. Sharipova²

¹*Vladimir State University named after A.G. and N.G. Stoletov, Vladimir, Russia*

²*L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Russian Universum of Quranic Poetology

Abstract. The proposed article defines and considers samples of Russian poetry of the middle and the beginning of the 20th centuries, going back to the “Imitations of the Koran” by A.S. Pushkin. In the process of analysis, the topic of the prophet and his revelations, the chronotope of the hero’s way and the reality surrounding him, are actualized. In this interpretation, the structural and semantic features of Russian Quranic poetry are relevant: the motifs of creation, the three-part picture of the world, the elements of solar mythology, the tanatological landscape, the calming symbolism of water, the archetype of paradise, which is the metaphor of hedonistic bliss, the desert of the night, constructing the situation of the phenomenon of angels,

The urgency of the literary criticism problem, which was taken into the title of the article, is affirmed. The aspects of subsequent research are modeled.

Key words: A.S. Pushkin, Ya.P. Polonsky, I.A. Bunin, K.D. Balmont, the Creator, the Koran, the spiritual-biographical, collisions, the symbol, the demiurgic, the archetype, the chronotope of the path.

References

- 1 Pushkin A.S. Poln. sobr. soch. v 10 t. [Full. collect. op. in 10 tons]. (Nauka, Leningrad, 1979. T.I. s. 193). [in Russian]
- 2 Koran. Perevod i kommentarii I.Yu. Krachkovskogo. [Koran. Translation and comments I.Yu. Krachkovsky]. (Baku, Yazychy, 1990. s. 744). [in Russian]
- 3 Polonskiy Ya.P. Sobr. soch. v 2 t. T.I. [Coll. op. in 2 tons of T.1]. - Moskva: Hudozh., 1986. -s. 41.
- 4 Karleyl Tomas. Teper i prezhdde / Sost., podg. teksty i primech. R.K. Medvedevoy. [Now and before / Comp., Prep. texts and notes. R.K. Medvedev’s]. (Respublika, Moskva, 1994. s. 415). (B-ka eticheskoy mysli). [in Russian]
- 5 Bunin I.A. Sobr. soch. v 6 t. T.1. Stihotvoreniya; Perevody / Red kol. Yu. Bondarev, O. Mihaylov, V. Rynkevich. [Coll. op. in 6 tons. T.1. Poems; Translations / Red count. Yu. Bondarev, O. Mikhailov, V. Rynkevich]. (Hudozh. lit., Moskva, 1987. s. 687). [in Russian]
- 6 Koran. Perevod smyslov i kommentarii Iman Valerii Porokhovoy. 7-e izd. [Koran. Translation of meanings and comments by Iman Valerii Porokhovoy]. -(RIPOL KLASSIK, Moskva, 2002. s. 800).
- 7 Balmont K.D. Izbrannoe: Stihotvoreniya. Perevody. Stati / Sost., vstup. st. i komment. D.G. Makagonenko. [Balmont K.D. Selected: Poems. Translations. Articles / Comp., Intro. Art. and comments. D.G. Makagonenko.]. (Pravda, Moskva, 1991, s. 608). [in Russian]

Сведения об авторах:

Мурзагалиева Т.Е. - кандидат филологических наук, Владимирский государственный университет им. А.Г. и Н.Г.Столетовых, Владимир, Россия

Шарипова Г.А. - кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Murzagaliyeva T.E. - Candidate of Philological Sciences, Vladimir State University named after A.G. and N.G. Stoletov, Vladimir, Russia

Sharipova G.A. - Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

MPHTI 16. 21. 21

M.B. Nurtazina, Z.Zh. Amrina*L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana, Kazakhstan*(E-mail: ¹maral0204@mail.ru, ²zauresh_76@mail.ru)**Polycultural World: a competent approach in professional Linguistic for education**

Abstract. The paper discusses the current questions of revision priorities and transition to the planning results on the language of competencies, on the methods of diagnosis and assessment of intercultural competence (ICC) in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. It is justified that the competence is a dynamic combination of knowledge, skills, abilities and personal qualities which students must demonstrate after completion of the educational program. The issues of ICC development by means of learning environment based on the methods of diagnosis and evaluation is stated in detail that promotes active learning process of students, flexibility and the ability to self-directed learning, and this, in turn, will help them with future employment in a competitive labor market. The novelty of the presented research lies in the view of the competence approach as a dynamic, self-sufficient entity. The author presents the results of practical implementation of the competence model of students in vocational education.

Keywords: intercultural competence, language training, methods of diagnosis and evaluation, information technology.

Introduction: The Problem Statement. It is known that the study of any language is the study of the corresponding national culture [1, p.11-12; 2, p. 428; 3, p.159-160]. On this platform the idea of multiculturalism in the Council of Europe educational documents regulating language policy is based. In this context, competence is a dynamic set of knowledge, skills, abilities, abilities and personal qualities that a student must demonstrate after completing the educational program as V. Karasik [4, - p. 28-31] mentions in his famous work.

Before the teachers of Kazakh, Russian and English languages of Kazakhstani universities in the light of the Bologna Convention, the task of reconsidering priorities and transition to planning the results of education in the language of competences, on methods for their diagnosis and evaluation is actualized, which contributes to an active process of students' knowledge, flexibility and self-learning skills, and this, in turn, will help them with further employment in conditions of severe competition in the labor market [2; - p. 6].

The question arises about the need to understand the problem of the innovative potential of applying a competence approach to education, as evidenced by the work of modern scientists [5; 7; 9; 11; 12], since just such an aspect 1) helps to project the whole process of education to its final results in terms of representing the totality of knowledge, skills and habits; 2) contributes to the creation of the results of education as a norm of its quality, in accordance with the State Standard of Labor, «a competence model of a specialist that ensures his mobility in a changing society» [1, p. 3]; 3) promote the focus of standards and curricula on learning outcomes that become comparable and transparent.

In this case, the results of education, expressed in the language of competence, as S.G. Ter-Minasova said [10, p. 24], is a way to expand academic and professional recognition and mobility, to increase the comparability and compatibility of diplomas and qualifications. In the context of the multi-ethnic and multicultural educational society of the Republic of Kazakhstan, the implementation of the competence approach is a complementary factor in maintaining a single educational, vocational-qualification and cultural-value space [8, p. 287], since it is connected with the processes of globalization, which are manifested in the future not only in the processes of integration to changing conditions, but also in the expansion of the information space, the development of new computer information technologies, and the expansion of business and personal contacts.

That is why the competence approach gives the process of specialist training a practical-oriented character, positively influences the development of innovative processes in the field of vocational education, allows the development of a more accurate system of measuring the level of professional competence of a specialist as M. Nurtazina [8, p. 286] has identified.

2 Purpose and objectives of the study. The main goal of the research is to present the issues of the development of intercultural competence through the means of the educational environment, based on the methods of their diagnosis and evaluation.

The objectives of the paper are: 1) to discuss topical issues of reviewing priorities and moving to planning the results of education in the language of competences, on methods for diagnosing and assessing intercultural competence; 2) to substantiate the thesis, competence is a dynamic set of knowledge, skills, abilities, abilities and personal qualities that the student is required to demonstrate after completing part or all of the educational program; 3) to outline the issues of the development of intercultural competence, which are based on methods of diagnosis and evaluation, which contributes to an active process of students' knowledge, flexibility and ability to learn independently, and this in turn will help them with further employment in conditions of severe competition in the labor market.

3 Methodology of work

3.1 Methodology for considering the interrelationship of communicative, linguistic and intercultural competences (CC, LC and ICC)

First of all, it is necessary to systematize some theoretical and methodological issues of the formation of CC, LC and ICC. It is known, for example, that there are so-called «indicators of cultural diversity» [10; 2; 4; 5]; in this context the knowledge contributes to understanding of social and cultural differences in intercultural interaction, revealing the most typical mistakes in different situations of communication.

Thus, knowledge of history, geographic location, socialization conditions, educational practices and confessional affiliation will contribute to an understanding of the styles of behavior, decision-making methods, interpersonal and group relationships. L.V. Tsurikova [13] stated that it is essential to know that multicultural education serves as a mechanism for the formation of the ICC, it helps to eliminate difficulties in understanding another culture, builds respect for it, allows for the consideration of all possible socio-cultural factors in the ICC process and meets the focus of modern students on entering the world's multicultural social space.

In connection with the intensification of intercultural and various professional contacts in the Republic of Kazakhstan, the need of our community for language specialists, who speak three languages: Kazakh, Russian and English, is growing. Successful implementation of intercultural and professional interaction presupposes mastering and professionally significant concepts of designated cultures that determine the specificity of linguistic, cultural, social and business behavior determined by the influence of various historical traditions and customs, lifestyle, etc.

It is known that the cognitive readiness of communicants contributes to the formation of the context of linguistic, sociolinguistic, cultural and intercultural communication and readiness for an effective intercultural, which leads to international professional cooperation. The nature of interpersonal communication is determined taking into account the cognitive aspect communicative intentions of communicants and strategies for their achievement (cooperation, rivalry, cooperation, conflict).

The defining level for the mastery of the language and the subsequent basis for decision-making in the professional sphere is the ICC as an integrative quality of the individual. For a long time in our country, the ICC concerned most of its lexical-stylistic aspect, which was completely unrelated to the processing in the mind and analysis of the cognitive aspects of the organization of professional communication in Russian.

Therefore, the training of students of the CC, LC and ICC must be based on a holistic concept that includes the development of cultural standards for business language communication, the ability to differentiate the language in varying situations of business communication, the formula of business etiquette (especially if there are no parallel correspondences), an understanding of the national mentality etc.

For an adequate intercultural understanding and effective interaction, a proportional relationship between the levels of the CC, LC and ICC is necessary. In the case of asymmetry between the above competences, the probability of misunderstanding is great, since from a professional who speaks the language, they wait for the appropriate level of the ICC and refer to it as having sufficient volume of social, social and cultural information.

3.2 Peculiarity of intercultural competence. The ICC can be considered in three aspects:

1) as the ability to form a different linguistic and cultural identity, which implies knowledge of the language, values, norms, patterns of behavior of another communicative community. With this approach, mastering the maximum amount of information and adequate knowledge of another culture is the main goal of mastering the ICC; such a task can be set for achieving acculturation, up to the complete rejection of the native cultural identity;

2) as the ability to achieve success in dealing with representatives of another cultural community, even with insufficient knowledge of the basic elements of the culture of its partners. It is with this option that the ICC is most often faced in the practice of intercultural communication, for example, in multicultural and multilingual Kazakhstan;

3) as the ability of members of some cultural community to achieve understanding in the process of interaction with representatives of another culture using different strategies to prevent conflicts between «one's own» and «another's» and create «a new intercultural communicative community» in the course of interaction.

3.2.1 The Cognitive Aspect of the ICC Review. It is known that even the most elementary differences in sociolinguistic models contribute to misunderstanding and can have quite serious consequences. Thus, grammatical or phonetic errors in speech indicate that a person does not speak the foreign language well enough, while socio-pragmatic errors can cause different feelings and emotions in the speaker and the listener (indignation, surprise, indignation, mistrust, rejection).

This is important to consider when teaching Russian as a foreign language. The cognitive approach in linguistics makes it possible to emphasize the unity and interpenetration of such aspects of the linguistic system as the internal structure and functioning in living communication, to represent the linguistic system as a complex, multifaceted mechanism that makes possible both the generation of speech and its perception and understanding, once again prove that the language, in its fact of existence, is both communicative and cognitive, and linguistic data provides the most obvious and natural access to cognitive processes and furs to the lowlands.

3.2.2 Social and Cultural Aspect of the ICC Review. Social and cultural parameters of multilingual education include not only linguistic, linguistic, cultural, social and cultural competence, but also national linguistic j and cultural competence, for the development of which is characterized by the use of various cultural phenomena in geographical, historical, economic, value, social, aesthetic perspectives. Knowledge of the social and cultural background is very significant, because without it it is very difficult to form ICC.

It is known that the study of culture and language involves the mastery of general educational information and, most importantly, ensures the development of the individual, supporting the motivation of students. The use of non-traditional forms of conducting classes contributes to the formation of socio-cultural competence.

3.2.3 Sociolinguistic Aspect of the ICC Review. Sociolinguistic competence is manifested «in the ability to select language forms, use them and transform them according to the context» [10, 45], for which it is necessary to recognize them and adequately use them in a communicative act; it is necessary to learn consciously and tolerantly to perceive an «alien» mentality; know the nationally-marked forms of communication, different models of speech and behavioral cliches; to develop skills and abilities to correlate linguistic means with certain situations and norms of speech behavior, which the native speakers adhere to.

Many researchers in the field of intercultural communication [see, for example, 7; 9; 11; 6] note that the absence of sociolinguistic competence is most clearly seen in communicative situations

of speech etiquette, which is explained by the fact that the rules of speech etiquette are directly related to the «laws of situational application» of linguistic units established in different linguistic and cultures [6, p. 288].

3.2.4 The Linguistic and Cultural Aspect of the ICC Review. The linguistic-cultural aspect of the ICC examination presupposes knowledge of such lexical units that are «filled» with the national cultural component of semantics, and the ability to apply them adequately in situations of intercultural communication and use background knowledge (in the terminology of L.V. Tsurikova, «frame presupposition» [10, p. 4] in the form of verbal and non-verbal components to achieve mutual understanding in intercultural communication situations. So, for successful communication, it is necessary to master the historical and cultural background for involving students in and which includes information about the culture of society in the process of its historical development, a social and cultural background, an ethnic and cultural background, including information about everyday life, traditions, holidays, a semiotic background containing information about symbols, designations, and features of a foreign-language environment [14, p. 81], a behavioral culture that includes the identification of features of relationships in society, norms, values, conversational formulas, body language.

4 Parameters for the formation of intercultural competence. In order to master the ICC students, and then the future specialist, who is determined to enter the globalized multicultural space, it is necessary to have an idea of the basic theories of intercultural communication, explaining the difference in the behavior, way of life, business or corporate cultures of representatives of different national communities.

4.1 Methods, models and paradigms of teaching the Russian and English language in the perspective of the competence approach. In the scientific literature it has been repeatedly noted [15; 16; 17] that the training of the ICC is a complex educational process, in the implementation of which it is necessary to direct all efforts to increase the understanding of fragments of the world picture by different ethnic groups a) by including authentic materials (texts, poems, songs, video materials, etc.) in the process learning the language; b) by using active forms of learning (problem assignments, role-playing games of a social and cultural orientation), c) by attracting students to various types of out-of-class work (cultural and regional quizzes and competitions, correspondence with a foreign friend, etc.), collectively aimed at solving specific tasks of acculturation.

In order to achieve an authentic model of behavior at the linguistic and non-linguistic levels, it is necessary to simulate (which is achieved through the training of video films or the actualization of this factor in the process of artistic communication), and also M. Nurtazina [2, p. 429] proposed that «purposefully organizing training, constructing situations that stimulate the manifestation of patterns characteristic of that or other linguistic and culture, typical intonational patterns, as well as the use of certain speech patterns and clichés that play the role of frames» [2, p. 430]. We share the opinion of C. Jonsson [5, p. 89-92] that «frames of communicative behavior can be the same in different linguistic and cultures, because there are universal values, but scripts and scenarios are completely different» [5, p. 93].

4.2 From work experience. The Laboratory of Applied Linguistics and Intercultural Communication was established at the L.N. Gumilyov University, where special classes on teaching Russian language in the form of cross-cultural trainings aimed at developing skills of intercultural communication and competence, tolerance, prevention and overcoming xenophobia and its separate forms for students different faculties.

This creates the prerequisites for the formation of the following skills and skills: a) to orient oneself in the phenomena of a different way of life, consciousness and system of feelings, a hierarchy of value orientations; b) to perceive and understand the facts of a different culture, to compare them with their own world view and cultural experience, to find differences and commonalities between them; c) engage with them in a dialogue, critically comprehend them and thereby enrich their own picture of the world.

As direct components of the formation of the ICC, we use the following methods and techniques in Russian and English language classes: 1) linguistic cultural and cultural comments on authentic training courses; 2) methodological development with parallel texts that give ideas about Kazakh-Russian-English intercultural differences, for example, a) in the behavioral sphere (greetings, non-verbal means of communication, norms of behavior in everyday life, nationally specific customs and habits, business etiquette; business protocol), b) in the speech sphere (basic standards of business correspondence, culture of speech, negotiation (including telephone), possible topics of conversation, taboo topics, «secular conversation», c) in the sphere of attitudes and perceptions (interpersonal relations with the environment (ecological consciousness), stereotypes, the perception of the social roles of men and women, issues of emancipation [see about it: 2, p. 432].

Actively integrating and adapting information technologies to the educational process, Russian and English language teachers develop and include in the content of classes electronic presentations, show virtual demonstrations, illustrate lectures and practical exercises with visual materials contained in various electronic encyclopedias; use active teaching methods (trainings, role games, discussions, round tables, case studies, etc.) and other interactive technologies.

The project method that fosters the actualization of existing knowledge, generates new ideas and promotes the acquisition of new creative skills and skills among students is quite actively introduced into the educational process. The use of video lessons that help to create real and imagined communication situations using different methods of work creates an atmosphere and the effect of synergistic cooperation between the teacher and the student.

In the laboratory, we created samples of sounding and writing texts and video; these materials contain a large number of culturally marked units (proverbs, sayings, phraseological expressions, idioms, etc.), so all the training assignments are directly aimed at the formation of the ICC.

When teaching the language, the game simulation is often used, which is realized in various training exercises and methods: role games, imaginary situations, scenarios, various educational games, as they cause physical and emotional activity of the trainees, stimulate their imagination and improvisation. Such a technique facilitates the activation of students' understanding and the ability to vary the form of their statements, choose certain verbal or non-verbal means of communication, a model of behavior according to the situation of intercultural communication.

In addition, when studying a specific culture, we focus on the specific and unique forms of non-verbal behavior in the Russian and English classes, taking into account ethical aspects, when we identify the similarities between cultures in different parameters, and then establish differences (through various empirical studies: tests, methods developed by us, analysis of documentary data, questionnaires and focus-interviews that have been conducted repeatedly) between cultures using language means of expression for achievement the reliability, validity and reproducibility. Thus, the results of the research reflect the real state of affairs.

5 Conclusion. Prospects for further scientific research. So, communicative, language and cross-cultural competences are such ability which allows the linguistic personality to go beyond its own culture and acquire the qualities of a mediator of cultures, without losing its own cultural identity. For the formation of all these competencies, knowledge is needed in such areas of culture in which the «conflict of cultures» is most likely.

Therefore, the knowledge of techniques, methods and models of teaching the Russian language in the perspective of the competence approach allows you to predict possible communicative failures and even avoid them. In addition, the development of students' comparative thinking in the aspect of orientation in the phenomena of a different way of life, how they can recognize and perceive them, and compare them with their own culture; interpretative ability of active communication from the point of view of cultural determinants of native and other culture to clarify misunderstanding in intercultural communication promotes active involvement of trainees in successful communicative activity in the social and cultural context of Eurasian space as Kazakhstan.

Meanwhile, the use of various methods of studying the development of intercultural competence among students facilitates conducting classes on intercultural communication in such a way that they are interesting, diverse, productive, stimulate the motivation and initiative of students, realize their creative potential, deepen theoretical knowledge, learn to tolerate and master intercultural competence.

References

1. Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob obrazovanii» (s izm. i dop.) [Law of the Republic of Kazakhstan on Education]. Sbornik Zakonov po obrazovaniyu v Respublike Kazakhstan (Ministry of education and Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, 2012). [in Russian]
2. Nurtazina M.B., Kadeyeva V.I. Innovatsionniy potentsial razlichnykh metodov i modeley formirovaniya mezhkulturnoy kompetentsii studentov [Innovative potential of various methods and models for formation of intercultural competence of students]. Pervyy Mezhdunarodnyy forum v Yaponii po rusistike, kulture, pedagogike (Kyoto University, Kioto, Japan, 2014. - Pp. 427-434. [in Russian].
3. van Driel, J. H., Bulte, A.M.W.&Verloop, N. (2007). The relationships between teachers' general beliefs about teaching and learning and their domain specific curricular beliefs. *Learning & Instruction*, 17, -p.. 156-171.
4. Karasik V.I. Yazykovyie klyuchi [Language Keys] (Gnozis, Moscow, 2009). [in Russian].
5. Jonsson, C. Translanguaging and multilingual literacies: Diary-based case studies of adolescents in an international school. *International Journal of the Sociology of Language*, (224), -Pp. 85–117.
6. Kashkin V.B. Osnovy teorii kommunikatsii: kratkiy kurs [Basic theory of communication: a short course] (East-West, Moscow, Harvest, Minsk, 2007). [in Russian].
7. Arnaut, K., Blommaert, J., Rampton, B., & Spotti, M. (Eds.). *Language and superdiversity*. - London: Routledge, 2016. – Pp. 345.
8. Nurtazina Maral. Vzaimosvyaz yazykovoy, kommunikativnoy i mezhkulturnoy kompetentsiy: metody i modeli obucheniya russkomu yazyku // *Jezyk Rosyjskiprzedmiot nauczania w szkole wyzszej* / Maral Nurtazina. – Wydawnictwo Uniwersytetu Maru Curie-Sklodowskiej, Lublin, 2013.–P. 299.
9. Thompson, A.S. (2013). The interface of language aptitude and multilingualism: Reconsidering the bilingual / multilingual dichotomy. *The Modern Language Journal*. 97(3), -P. 685–701.
10. Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya [Language and intercultural communication] (Moscow State University, Moscow, 2004). [in Russian].
11. Bigelow, M., & Ennser-Kananen, J. (Eds.). *The Routledge handbook of educational linguistics*. - New York: Routledge, 2015. – P. 211.
12. Furmanova V.P. Mezhkulturnaya kommunikatsiya: yazyk, kultura, mentalnost [Intercultural communication: Language. Culture. Mentality] (Moldovskiy State University, Moldova, 2005).
13. Tsurikova L.V. Problema estestvennosti diskursa v mezhkulturnoy kommunikatsii [The problem of the naturalness of discourse in intercultural communication] (Vorontzhskiy State University, Voronezh, 2002). [in Russian].
14. Hofstede G. *Cultures and Organisations: Software of the Mind*: 3 edition / G. Hofstede. – Maastricht: McGraw-Hill, 2010. – P. 576.
15. Bartholomé T., & Bromme, R. Coherence formation when learning from texts and pictures: What kind of support for whom? *Journal of Educational Psychology*, 2009. - Pp. 101, 282-293.
16. Darquennes J. (2015). Language conflict research: A state of the art. *International Journal of the Sociology of Language*, (235), - P. 32.
17. Nagai Y., & Lister, R. (2003). What is our culture? What is our language? Dialogue towards maintenance of indigenous culture and language in Papua New Guinea. *Language and Education*, 17(2), - P. 87–104.

М.Б. Нуртазина, З.Ж. Амрина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Polycultural World: Компетентный подход в профессиональной лингвистике
для образования**

Аннотация. В статье обсуждаются актуальные проблемы пересмотра приоритетов и перехода к планированию результатов образования на языке компетенций, на методах диагностики и оценки межкультурной компетенции (МКК). Обосновывается, что компетенция есть динамичная совокупность знаний, умений, навыков, способностей и личностных качеств, которую студент обязан продемонстрировать после завершения части или всей образовательной программы. Подробно излагаются вопросы развития МКК средствами образовательной среды, основанные на методах их диагностики и оценки, что способствует активному процессу познания студентов, гибкости и умению к самостоятельному обучению, а это, в свою очередь, поможет им при дальнейшем трудоустройстве в условиях жесткой конкуренции на рынке труда. Новизна представленного исследования заключается в ракурсе рассмотрения вопроса компетентностного подхода как динамической, самодостаточной сущности. Представлены результаты реализации модели компетентности студентов в профессиональном образовании.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, обучение языку, методы диагностики и оценки, информационные технологии.

М.Б. Нұртазина, З.Ж. Амрина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Білім берудегі «Polycultural World» жүйесін қамтамасыз етуге арналған
кәсіби лингвистика**

Андатпа. Бұл мақалада басымдықтарды қайта қараудың өзекті мәселелері және құзыреттілік тілінде білім нәтижелерін жоспарлауға көшу, мәдениетаралық құзыреттілікті (МК) диагностикалау және бағалау әдістері туралы баяндалады. Құзыреттілік білім берудің, дағдылардың, қабілеттерінің, қабілеттерінің және жеке қасиеттерінің динамикалық жиынтығы болып табылады, студент білім беру бағдарламасының бір бөлігін немесе аяқталғаннан кейін орындауға міндетті. Білім беру ортасы жағдайында мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту мәселелері студенттердің білімін, икемділігін және өз бетінше білім алуға деген белсенді процесіне ықпал ететін диагностика мен бағалау әдістеріне негізделген, бұл өз кезегінде еңбек нарығындағы ауыр бәсекелестік жағдайында жұмысқа орналасуға көмектеседі. Ұсынылған зерттеулердің нәтижесі құзыреттілік тәсілінің мәселесін динамикалық әрі өзін-өзі қамтамасыз ететін тұлға ретінде қарастырады. Студенттердің кәсіптік білім беру саласындағы құзыреттілік моделін іске асыру нәтижелері ұсынылады.

Түйін сөздер: мәдениетаралық құзыреттілік, тіл үйрету, диагностикалық және бағалау әдістері, ақпараттық технологиялар.

Авторлар туралы ақпарат:

Нұртазина М.Б. - филология ғылымдарының докторы, профессор, Жоғары кәсіби білім берудің еңбек сіңірген қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан.

Амрина З.Ж. - Қазақ құндылықтарды зерттеу орталығының бас сарапшысы, Қазақстан Республикасы Дін істері министрлігінің «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы ЖШС, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының магистрі.

Nurtazina M.B. – Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.

Amrina Z.Zh. – Chief Expert of the Center for the Study of Kazakh Values, LLC «Scientific Research Center» Youth of the Ministry of Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan, Master of the Department of Theoretical and Applied Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

ГРНТИ 16.01.33

E.S. Orazbayeva

JSC KAZGUU University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: orazbaeva.elmira@inbox.ru)

Analysis and translation of cancer terms

Abstract. Modern medical terminology is one of the most complex systems of terms. Its specific feature is the traditional use of the Latin language, specific abbreviations, and acronyms. In this article, we look at special translation methods of medical terms in oncology on the basis of a book written by Francisco Contreras, the doctor of medical sciences, an international expert in the treatment of cancer, the head of the Health Group of the Oasis of Hope clinic, and Daniel Kennedy, executive director of the Health Group of the clinic. The title of the book «Beating Cancer: 20 Natural, Spiritual, & Medical Remedies that can slow and even reverse cancer's progression». An analysis of methods for the translation of medical terms in oncology will be made, and also a frequency domain analysis of the most common used transformations in translation of medical terms in oncology.

Every year a large number of new terms appear in medical vocabulary, because medicine is closely connected with scientific and technological development. Further development of the language of medicine and its terminological subsystems is due to the introduction of new methods of instrumental patient examination, achievements in biology, chemistry, physics and other related sciences.

Key words: medical terminology, methods of translation, terms in oncology, medical translation

Introduction. Modern medical terminology is a system of systems, or a macro-thermosystem. The whole set of medical and paramedical terms, as noted, reaches several hundred thousand. According to Davies medical terminology is the study of words used to communicate facts and ideas particular to medicine; it is chiefly concerned with the present use and meaning of such words [1; 25]. Aliya B. Nasyrova describes medical terminology in her article “Medical Terms in Kazakh Language”, that it is directly connected with the history of the people, with the development of its material culture [2; 2821].

Methods of study. Medical terminology has its own specific features, such as

- Medical terminology has an extensive and rich history in Latin and Greek languages. In English, about 95% of the terms are based on classical languages.
- A large number of international terms, because Greco-Latin terms are the basis of medical terminology in all European languages. In the professional medicine language of any country in the world some special expressions are used only in Latin.
- There are two lexical systems, such as scientific vocabulary (classical terms) and colloquial vocabulary [3; 174].

Aims and objectives. According to H.K. Zhubanov, the founder of Kazakh Soviet linguistics, the term is a specific kind of certain verbal designations that convey certain concepts [4; 75]. Medical terms are divided according to the specific area or practice that they involve, such as cardiology, oncology, psychology, psychiatry. This article is devoted to the research of ways of translating medical terminology in such a special clinical discipline as oncology. Every year a large number of new terms appear in medical vocabulary, because medicine is closely connected with scientific and technological development. Further development of the language of medicine and its terminological subsystems is due to the introduction of new methods of instrumental patient examination, achievements in biology, chemistry, physics and other related sciences.

Medical translation is one of the most common. Depending on the type of translation, the consequences of a change of the meaning of the source can be different even causing of harm to human health and life. The translation of medical terms is problematic for two main reasons: the first reason is that some medical terms have complex structures and can give rise to various semantic, lexical and grammatical interpretations, through which the job of a translator is rendered very hard. The second reason emerges from a lack of clarity of, or because of ambiguity in, some

medical terms or expressions in the SL which, in turn, has a great effect on the translation process. Often such ambiguity derives from the fact that many English medical terms have Latin or other language origins. The problem of neologism and non-equivalence also affects the translation process [5; 60].

The problem of the quality of medical translation is very relevant. Nowadays, the creation of a qualified translation requires not only linguistic, but also domain knowledge in medicine from a translator. There are few such specialists, whereas the need for them is growing. Studies in the field of translation of medical terminology have a special theoretical and practical value in the period of rapid development of science and technology. In the conditions of scientific and technical development of the society, the study of the features of the translation of medical terminology from English into Russian is relevant for modern translation studies.

In this article, we consider the ways of translation of medical terms in oncology. Currently, there are many works devoted to translation transformations, despite the young age of translation theory or translation studies as a science. It is not surprising, because this aspect is one of the central, and the knowledge of its theoretical foundations is extremely important in the work of translator. In this study as a basis we took the qualification V.N. Komissarov:

1. Lexical transformations

a) formal (transliteration, calquing, transcription)

b) lexico-semantic substitute (generalization, concretization, modulation)

2. **Grammatical transformations.** Grammatical replacement (substitute), sentence fragmentation, sentence integration, word-for-word translation

3. Lexico-grammatical transformations

Antonymic Translation, compensation, descriptive translation[6; 159].

As a basis, we have the book «Beating Cancer: Twenty Natural, Spiritual, and Medical Remedies» written by Francisco Contreras and Daniel Kennedy. This book contains the opinions and ideas of the authors about the theme of oncology and ways to cure from it. The authors' book is based on the results of scientific research and practical activities to help people who suffer from cancer. Francisco Contreras is a doctor of medical sciences, an international expert in the field of cancer. He is the founder and head of the clinic «Oasis of Hope» (Mexico, Tijuana). The second author Daniel Kennedy is a spiritual mentor and an Executive Director of the clinic [7; 8].

According to this book, we found terms in oncology, which were translated by one of this translation transformation. We chose the most interesting examples from the book. Basically, these were lexical transformations, such as transcription, transliteration, calquing and lexico-semantic substitutions (concretization and modulation). Calquing is the most commonly used.

Term	Translation
Cancer patients	Больные онкологическими заболеваниями
Tumor	Опухоль
The National Institutes of Health	Национальный Институт Здоровья
On-Hodgkin's lymphoma	Неходжкинская лимфома
National Cancer Institute	Национальный Институт Рака
Breast cancer	Рак молочной железы
Genetic Liquid Paper	Генетическая замазка
Protein complex	Протеиновый комплекс
The Hayflick limit	Предел Хейфлика
Colorectal cancer	Колоректальный рака
Noninvasive malignant cells in the cervix	Неинвазивные, злокачественные клетки в шейке матки
Immortal cells	Бессмертные клетки

Human tumors	Человеческие новообразования
Malignancies	Опухолевидные образования
Cancer cells	Раковые клетки
Anticancer drug	Противоопухолевые препараты
Metabolic functions	Метаболические функции
Immune system	Иммунная система
Cancer of the uterus	Рак матки
Cancer of the ovaries	Рак яичников
Primary tumor	Первичная опухоль
Cancer of the small intestine	Рак тонкой кишки
American Cancer Society	Американское онкологическое общество
The white blood cells	Белые кровяные клетки
Abnormal telomerase genes	Атипичные гены теломераза
Immature dendritic cells	Незрелые дендритные клетки
Nonsteroidal anti-inflammatory drugs	Нестероидные противовоспалительные средства
Orthodox oncology	Традиционной онкологии
Chemotherapy detoxification	Детоксикация химиотерапии
Epithelial cancer	Эпителиальный рак

Table 1. calquing transformation of medical terms in oncology

According to V. N. Komissarov, calquing is a way of translating a lexical unit from the SL by replacing its components (morphemes or words) with their lexical correspondences in the TL [8; 89]. As you can see in table 1. there are 31 words and phrases that were translated from English into Russian by using calquing. Let us consider some of the terms. In some cases, we noted a change in the order of the elements, such as the Hayflick limit - предел Хейфлика, chemotherapy detoxification- детоксикация химиотерапии, abnormal telomerase genes- атипичные гены теломераза. Also, we can find one example where transcription and calquing can be used simultaneously, for instance, immune system - иммунная система. Calquing provides the brevity and simplicity of the equivalent, and also it ensures the internationality of the content of terms. Because of these factors calquing is the most common.

Results. Then we consider such a method of translation as transcription, where we found 5 during the analysis of the original book and its translation. Examples of transcription of terms are listed in Table 2.

Term	Translation
Mastectomies	Мастэктомия
Lumpectomies	Лампэктомия
Nucleotides	Нуклеотиды
Immune system	Иммунная система
Metabolism	Метаболизм

Table 2. Medical terms in oncology that have been translated by transcription

According to V. N. Komissarov transcription is representation of the pronunciation of the foreign word with the TL letters [9; 210]. Term is a special type of linguistic units which is usually subjected to transcription. Usually the sources of transcription are Greek, Latin or English units. In the course of our analysis, we can find 5 terms which were translated from English into Russian by transliteration. Examples of transliteration of terms are listed in Table 3.

Term	Translation
Oncologists	Онколог
Chemotherapy	Химиотерапия
Mammograms	Маммограмма
Non- Hodgkin's lymphoma	Неходжкинская лимфома
Carcinogenesis	Канцерогенез

Table 3. Transliteration transformation of medical terms in oncology

Transliteration is necessary when it is important to observe the lexical brevity of the notation corresponding to its familiarity in the original language and at the same time emphasize the specificity of a thing or concept if there is no exact correspondence in the target language. Especially realities which mean the naming of national cultural objects should be allocated. In the context of large-scale intercultural communication, such naming constitutes a very significant group, and the most common way to translate them in another language is transliteration.

A group of lexico-semantic transformations includes operations involving certain semantic changes. As a result, the meaning of a word or word combination in ST may be more specific, more general or somewhat modified as a way to discovering an appropriate equivalent in TL. So, the main types of such substitutions are concretization, generalization and modulation. Then we will consistently consider one of the types of lexico-semantic substitutions- Concretization which is used in 5 medical terms in oncology. Concretization is the choice of a more specific word in translation which gives a more detailed description of the idea than does the word in the ST [9; 210]. Example of transliteration of term is listed in Table 4.

Term	Translation
Cancer	Злокачественное новообразование
Carcinoma	Раковые новообразования
Malignancy	Злокачественное новообразование
Pancreatic cancer	Рак хвоста поджелудочной железы
Anticancer drugs	Противоопухолевые препараты

Conclusion. As we can see in table 4. we have some interesting examples with the word cancer. Everyone knows this terrible word cancer, but the word cancer does not always mean a malignant tumor. This term has such meanings as the constellation of Cancer, the disaster, star sign, evil. In this case, translators used the method of concretization depending on the context. The word combination “Pancreatic cancer” - рак хвоста поджелудочной железы, where the meaning of this word is “рак поджелудочной железы”. The pancreas has 4 anatomical parts: the head, neck, body and tail. But in this case translators gave the meaning to this type of cancer, perhaps because of the proposed context. Another word “Malignancy” means harmfulness, perniciousness, wickedness, and also cancer. But the translation of this word like рак, and only in medicine context we need to say злокачественное новообразование or малигнизация. Or the word “Carcinoma” which is translated not only like “раковая опухоль”, but “рак молочной железы”. During the analysis of lexico-semantic transformations we identified 4 types of translation transformations, such as calquing, concretization, transliteration, transcription.

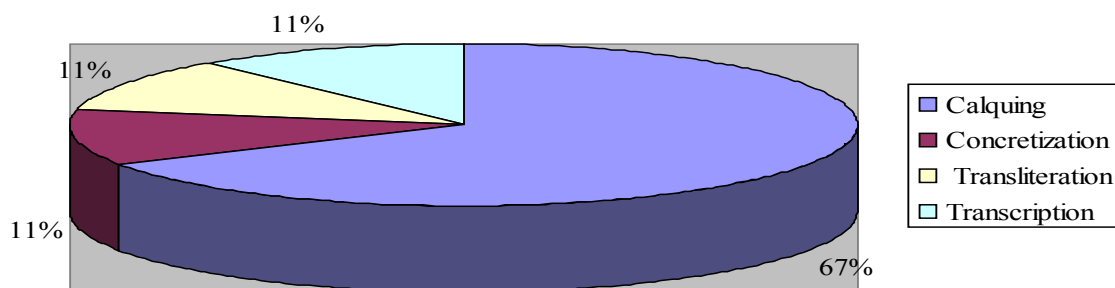

Diagram 1. Lexico-semantic transformations

According to the analysis we found that the most frequently used method of lexical-semantic transformations is calquing (31 terms) which means 67 %. Such lexico-semantic transformations as concretization, transliteration, transcription were applied in equal numbers – 11% (5 terms). Calquing is the most effective method. Calquing provides the brevity and simplicity of the equivalent, and also it ensures the internationality of the content of terms. Because of these factors calquing is the most common.

Another group of translating procedures comprises all types of transformations involving units of SL grammar. Word-for-word translation, partitioning, integration and grammatical replacement constitute grammatical transformations [9; 216]. According to the research we understand that word-for-word translation and grammatical replacement are the most common. Let's see Table 5.

Term	Translation
Tumor reduction	Уменьшилась опухоль
Chemotherapy detoxification	Детоксикация химиотерапии
Abnormal telomerase genes	Атипичные гены теломераза

Table 5. Grammatical replacement transformation of medical terms in oncology

Grammatical replacement (substitute) is the translator's refusal to use analogous grammatical units in T.T. He tries to render the meaning of SL units by changing the grammatical form of a word, the part of speech or the type of the sentence [9; 219]. As we can see, the word combination "Tumor reduction" where reduction is a noun, but in Russian language it is a verb (decline; decrease). In other word combinations "Chemotherapy detoxification" and "Abnormal telomerase genes" the word order was changed.

Word-for-word translation (or zero transformation) is preservation of the syntactic structure of the ST using the analogous TL grammatical forms.

Term	Translation
intricate molecular machinery	сложного молекулярного механизма
particular type of common hereditary colorectal cancer	конкретного типа обычного наследственного колоректального рака
in genetically unstable cells	в генетически нестабильных клетках
noninvasive malignant cells in the cervix	неинвазивные, злокачественные клетки в шейке матки
the regression of the primary tumor	случаях регресс первичной опухоли

Table 6. Word-for-word translation of medical terms in oncology

As you can see in Table 6 there are 5 word combinations of word-for-word translation. It is possible that the number of linguistic units and the order of their arrangement in the original and translation are fully consistent with the use of word-for-word translation.

According to the analysis of the grammatical transformations, we found two transformations, such as word-for-word translation and grammatical substitution.

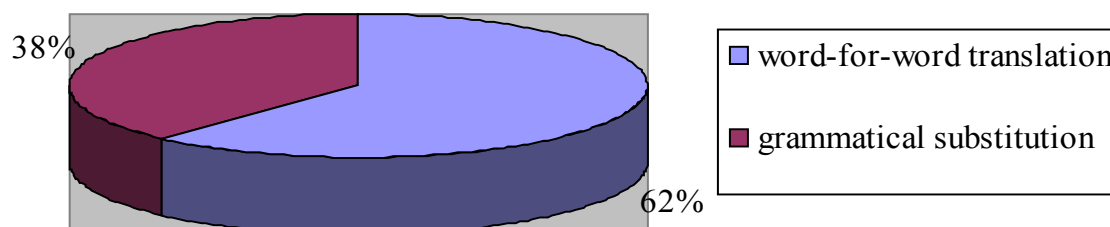

Diagram 2. Grammatical transformations

According to the analysis we found that the most frequently used method of grammatical transformations is word-for-word translation (5 terms) which means 62 % and grammatical substitution (3 terms) – 38%.

In conclusion, we would like to cite the ratio of the total number of translation transformations.

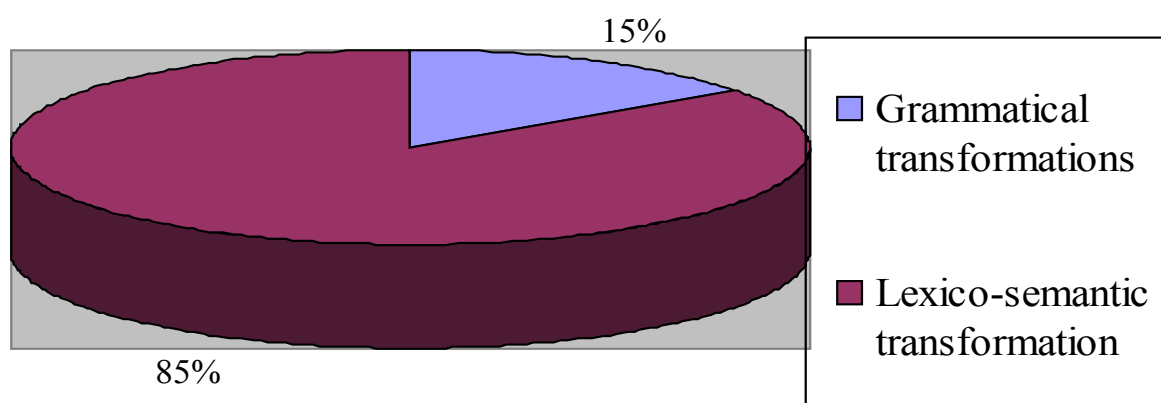

Diagram 3. Frequency domain analysis

In conclusion, according to Diagram 3, it was revealed that grammatical transformations (15%) are used less in comparison with lexico-semantic transformations (85%). It can be assumed that lexico-semantic transformations have linguistic and stylistic features of vocabulary from English into Russian.

Список литература

1. John Loveday. Davies' medical terminology: a guide to current usage. - The University of Michigan: Butterworth-Heinemann. - 1991. – с. 25.
- 2 Aliya B. Nasyrova. Medical Terms in Kazakh Language. // European Researcher – 2013. - Vol.(64), № 12-1. – с. 2821
- 3 Гущина Л. Н. Проблемы медицинской терминологии. // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. - 2005. - № 1 (9). - с. 174.

- 4 Өмірзақ Айтбайұлы. Основы казахской терминологии. - Алматы: Абзал-Ай. -2014. - с. 75.
5 Gharsa M. Argeg. The Problems of Translating Medical Terms from English into Arabic. - Durham university: Argeg, Garsa, Mousbah, 2015. – с. 60.
6 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - Москва: ЭТС, 2001. – с. 159.
7 Francisco Contreras. Daniel E. Kennedy. 20 Natural, Spiritual, & Medical Remedies that can slow—and even reverse—cancer’s progression. Florida: Siloam, A Strang Company. - 2017. – с. 8.
8 Комиссаров В.Н. Теория перевода. - Москва: ЧеРо, 1999. - с. 89.
9 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). - Москва: Высш. шк., 1990. - с. 211.

Э.С. Оразбаева

АҚ КазГЮУ университеті, Астана, Қазақстан

Онкологиялық терминдерді талдау және аудару

Андатпа. Қазіргі заманғы медициналық терминологиялар терминдердің ең күрделі жүйелерінің бірі. Оның ерекшелігі - латын тілін дәстүрлі ғасырлар бойы қолдану, және арнайы қысқартулардың болуы. Осы арнайы мақалада медицина ғылымдарының докторы, онкологиялық ауруларды емдеу жөніндегі халықаралық сарапшы және Надежда клиникасының Оазис тобының медицина тобының жетекшісі Франсиско Контрерас пен клиниканың денсаулық тобының атқарушы директоры Даниэль Кеннедидің «Онкологиялық ауруларды қалай жеңу керек: емдеудің 20 табиғи, рухани және медициналық жолдары» атты кітабынан алынды. Онкологиядағы медициналық терминдерді аудару үшін қолданылатын әдістерге және медициналық терминдерді онкологияға аударуда жиі пайдаланылатын өзгерістердің жиілікті талдауына талдау жасалады.

Түйін сөздер: медицина терминология, аударма әдістері, онкология, медициналық аударма

Э.С. Оразбаева

АО КазГЮУ университет, Астана, Казахстан

Анализ и перевод онкологических терминов

Аннотация. Современная медицинская терминология - одна из самых сложных систем терминов. Её специфическая особенность - это традиционное многовековое использование латинского языка, специфические сокращения, аббревиатуры. В данной статье мы рассматриваем способы перевода медицинских терминов в онкологии на материале книги доктора медицинских наук, международного эксперта в лечении онкологических заболеваний, а также главы Группы Здоровья клиники «Оазис Надежды» Франциско-Контрероса и Дэниела Кеннеди, исполнительного директора Группы Здоровья клиники. Название книги «Как победить рак: 20 природных, духовных и медицинских способов излечения». Будет проведен анализ используемых методов перевода медицинских терминов в онкологии, а также проведен частотный анализ наиболее часто используемых трансформаций при переводе медицинских терминов в онкологии.

Ключевые слова: медицинская терминология, способы перевода, термины в онкологии, медицинский перевод

References

- 1 John Loveday. Davies' medical terminology: a guide to current usage. The University of Michigan: Butterworth-Heinemann. 1991. P. 25.
- 2 Aliya B. Nasyrova. Medical Terms in Kazakh Language, European Researcher. 64 (12-1), 2821 (2013).
- 3 Gushchina L. N. Problemy medicinskoj terminografii [The problems of medical terminography], Zhurnal Grodnenskogo gosudarstvennogo medicinskogo universiteta [Journal of the Grodno State Medical University]. 1 (9), 174 (2005).
- 4 Omirzak Ajtbajuly. Osnovy kazahskoj terminologii [Basics of Kazakh terminology] (Abzal-Aj, Almaty, 2014, s. 75). [in Russian]

- 5 Gharsa M. Argeg. The Problems of Translating Medical Terms from English into Arabic. -Durham university: Argeg, Garsa, Mousbah, 2015. P. 60.
- 6 Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie [Sovereignty perevodovedenie] (EHTS, Moskva, 2001. P. 159). [in Russian]
- 7 Francisco Contreras, Daniel E. Kennedy. 20 Natural, Spiritual, & Medical Remedies that can slow—and even reverse—cancer’s progression (Siloam, A Strang Company, Florida, 2017. P. 8).
- 8 Komissarov V.N. Teoriya perevoda [Theory of translation] (CHeRo, Moskva, 1999. P. 89).
- 9 Komissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). [Theory of translation (linguistic aspect)] (Vyssh. shk., Moskva, 1990. P. 211). [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Оразбаева Э.С. - «ҚазГЮУ» университетінің «Аударма ісі» мамандығы, II курс магистрі.
Orazbayeva E.S. - JSC KazGUU University, 2-nd year master student.

FTAMP 16. 21. 21.

Г. Т. Өтелбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: o.gulbaira.t@mail.ru)

«Кемпірқосақ» баламасының туыс және шет тілдердегі ұқсастығы мен ерекшелігі

Аңдатпа. Қазақ тілінің сөздік қоры ерекше мағына беретін сөздер мен мифтік-танымдық атауларға бай. Тіліміздегі мұндай сөздердің этимологиясы, пайда болу тарихы ғылыми тұрғыдан біршама зерттелсе де, дереккөздердің, болжамдардың аздығынан және қолжетімсіздігінен қарапайым халықтың қабылдауына ауыр немесе екі ұшты ой туғызатын жайттар да аз емес. Қазір кез келген атаудың мағынасын түсінуге қызыққан оқырман интернет иірімдерінен мол дерек ала алады. Орта, арнайы, жоғары білім жүйесінде берілген тапсырмаға байланысты білім алушы дайын ақпаратты тікелей қабылдап, түпкі мағынаға бара бермейді.

Салыстырмалы түрде қазаққа жақын, туыс тілдер – ноғай, қарақалпақ, құмық, қарашай, өзбек, татар тілдері болса, бұлардағы “кемпірқосақ” нұсқаларын салыстырсақ, онда түпкі мағынаға жақын ой түйінделеді. Қорыта айтқанда, кемпірқосақтың тек-тамыры бізден тіпті бөлек тілдердегі баламасын қарастырсақ, олардың мағынасы да түркі тілдерімен өте ұқсас болып шығады.

Түйін сөздер: кемпірқосақ, der Regenbogen, Rainbow, arc en ciel, радуга, йәйғор, жез кемпирдинкөгөөнү, হাসан-হুসән, gökkuşağı, ebem kuşağı, reygamber kuşağı, әшекей, кемер, садақ, күмбез, белбеу, жебе, доға, көген

Кіріспе. Ұлт ұғымын, таным-түсінігін құрайтын атауларға байланысты материалдарды ұсынарда, жауапты ғылыми орындардан шыққан сөздіктерге, білікті мамандардың комментарийлеріне сілтеме жасау міндетті болуы тиіс.

Соңғы уақытта қазақтың «кемпірқосақ» сөзіне (этимологиясына, мифтік баянына, түрлі нұсқаларына) қызығушылық байқалады. Қазақ тіл білімінде де туыстас түркітілдес халықтар тілімен байланысы тереңдеп зерттелу жаңа ағымға түсе бастады.

Зерттелуі. Кеңес дәуірінің этнографы, археолог Б.А. Куфтин еңбегінде «кемпірқосақ» сөзіне қатысты мынадай аңыз келтіріледі: «Баяғыда бір мыстан кемпір болыпты-мыс. Оның қызыл, жасыл, сары, түрлі-түсті қойлары болған екен. Мыстан кемпір жаңбырдан соң қызыл, жасыл, сары қойларын қосақтап сауады екен» [1]. Зерттеуші осы аңызды халық аузынан (қайсыбір өңірден) жазып алғаны сөзсіз. Әрине, ғылым аңызды дерек көзі ретінде

қарамайды. Сондықтан, «...ғылымда бұл сияқты жорамалды «халықтық этимология» дейді. Оның дұрысынан бұрысы молырақ болатындықтан, таза тілдік деректерге сүйенген жөн» [2].

Сөз, сөз тіркесі, атаулар, терминдер туралы ойлар мен тұжырымдар тілдік зерттеулер арқылы зерделенеді. Ал егер мәліметтер ғылыми еңбектерге негіз бола алатын өзге де дереккөздерден алынса, онда оқырманға қалай түсіндіреміз?

Мәселен, «мифтік түсінік бойынша жаңбыр, найзағай Баба құдайдың Ана құдайменен немесе Көк тәңірінің Ұмай анамен қосылуынан пайда болады. Осы қосақтасудан соң жаңбыр төгіліп, әлем жаймашуақ нұрға бөленеді.

Матриархат пен патриархаттың үйлесімді кезеңінде кемпір ұғымында жағымсыз мән болмаған. Кейіннен бұл үйлесім бұзылып, патриархаттық идеология үстемдік құрған соң, ескі идеологияны санадан ығыстырумен байланысты кемпірдің мыстан кемпір, жалмауыз кемпір тәрізді жағымсыз мифтік образдары пайда болған» делінеді «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда [1]. Бұл – этнография ғылымның түсіндірмесі. Ал осы ғылым иелері «кемпірқосақтың» тілдік ғылыми негіздеріне табан тіресе, көп ұтар еді. Себебі, тілдік ақпаратта, күнделікті қолданыста, тілдік мазмұнда сан ғылымның түйіскен ақиқатын табуға болады.

Зерттеу мақсаты. Кейбір түркі тілдерінде «кемпірқосақтың» сол тілдегі баламасына қарапайым ғана түсініктеме беріледі. Башқұрттың тілші-ғалымы Г.Р. Абдуллина «Усечение производящей основы как регулярное морфонологическое явление в словообразовательной системе башкирского языка» атты мақаласында табиғат құбылысынан туындайтын осы аталымның түбірі мен қосымшасына қарай туатын сөзжасам тәсілін былайша зерделейді: «Известно, что при словосложении наблюдалась и в более ранние периоды истории развития башкирского языка: кузгалак 'щавель' < кузы колак досл. 'ухо овна\ ягненка', ярғанат 'летучая мышь' < яры канат досл. 'перепончатые крылья', умырзая 'первоцвет' < ғүмере зая досл. ' (его) жизнь (прожитая) зря', Оморзак антроп. 'Умурзак' < ғүмере озак досл. ' (его) жизнь долгая', беләзек 'браслет' < беләк йөзөгө досл. 'перстень для руки', йәйғор 'радуга' < йәй коро досл. 'время \пора\ лета'» [3, 8]. Демек, башқұрт тіліндегі «йәйғор» - көктем мен жаз маусымының арасында болатын табиғат құбылысының атауы.

Негізгі бөлім. Қазақ тілі заңдылығымен айтсақ, «жайғұр» болып шығады. Ағайын тілдің біртұтастығы да осында: «жай» деп бізде найзағайды атайды немесе «жай» - орын, тұрақ мағынасында. Сондай-ақ байырғы «-ғұр/ғыр» жұрнағы да бізде көптеп табылады.

Басқа түркі тілдерінде де кемпірқосақ туралы аңыздар аз кездеспесе керек. Мысалы, орысша-қырғызша сөздікте: «РАДУГА - жаа (асмандағы жаа; жез кемпирдинкөгөөнү; асанүсөн); отливать всеми цветами радуги нечәнтүрдүү болуп к^булжуп, кулпунуп туру» [4] деп қызық түсініктеме берген.

Егер осы сөздердің әрқайсына тоқталар болсақ, алуан түрлі мағынаға куә боламыз. Қырғыз тілшілерінің айтуынша, «асмандағы жаа» тіркесіндегі «жаа» – «дождь» яғни аспандағы жауын, ал «жез кемпирдин көгөөнү» тіркесіндегі «көгөөн» – «овцевязь», «жез кемпірдің көгені» деген мәнде «асанүсөн» – радуга. Осы баламаларды ұсынған қырғызша-орысша сөздікте «радуга - күндүн жебеси – стрела (күннің жебесі), көк желе – синий паук (өрмекші)» деген нұсқа да бар [5]. Қарап отырсақ, «күннің атқан жебесі», «көктегі өрмекші жібі» секілді ұғымдарды меңзейді.

Қырғыздың «Асан-Үсеніне» келсек, бұл - шығыс халықтарының көбісіне ортақ Хасан мен Хусейн мотивінен туындайды (екеуі – Мұхаммед пайғамбардың жиені, Фатима мен Әли шадиярдан туған, дін жолында Кербаланың шөлінде шейіт болған батыр тұлғалар саналады). Бір есте болатын факті: арғы тегі Шығыс Түркістан ұйғырлары да кемпірқосақты «хасән-хүсейін» дейді. Оған орысша-ұйғырша сөздіктегі келесі мысалдар дәлел: «О чѣм нам должна напоминать радуга? – Һасан-һүсәнни көргинимиздә, у немини есимизға салиду?», «А ты видел когда-нибудь радугу? – Сиз һасан-һүсәнни көрүп бакқанму?» [6].

Келесі қос тілді орысша-қырғызша сөздікте «радуга»-ны -«күндүн кулагы» [7] деп аударады. Бұл түсінік кемпіркосақтың доғалданған құлақ тәрізді формасына сай шықса керек. Ал «жез кемпирдин көгөөнү» – *мыстан кемпірдің көгені* мәнінде айтылған. Бұл нұсқа жоғарыда айтылған ана тіліміздегі кемпір туралы аңызға сай келеді. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «КӨГЕН. Қой, қозы-лақтарды мойындарынан тізбектеп, желі арқанға қатарлап байлайтын бұршақтар (бір ұшы ілмекті, бір ұшы түйілген бау жіптер) тізбегі. Қысқа жіптер тағылған, ұшы түйілген ұзын арқан» [8, 403] делінген.

Жоғарыдағы «арқан», «жіп», «бау» секілді мәндес сөздер қатарына кемпіркосақтың түрік тіліндегі «gökkuşağı» (радуга, разноцветная дугообразная полоса на небесном своде), «ebem kuşağı» (радуга), «peygamber kuşağı» [9] деген 3 нұсқасының да қатысы бар болып шығады. Осы жердегі «көкқұшағы» - аспан және құшақ дегеннен, «ебекұшағы» - кемпір (ебе – бірнеше түркі тілінде «кемпір») және құшақ дегеннен, «пайғамбар құшағы» - пайғамбар және құшақ дегеннен тұратыны түсінікті.

Түрікше-орысша онлайн-аудармашы «gökkuşağı – радуга» деп айқындайды. Бізше, бейнелі айтсақ, аспан құшағы. «Gök» – көк, аспан, «kuşak» – құшақ, белбеу. Бүгінгі Түркия түріктері «kuşak» деп спорт саласындағы «белбеу»-ді (пояс) атайды. Яғни каратэ секілді спорт санатын көрсетуде «қара белбеу», «сары белбеу» т.б. қолданады екен.

Ал «kuşak»-тың электрондық сөздіктегі «поколение» деген тәржімесіне келсек, мұны біздің кейінгі «буын» деген сөз-ұғымымызбен қатар аналогия жүргізуге болады. Әр заманның бейнелі сөзінен, мысалы, қырғыздың «күндүн кулагы» шықса, түрікте «аспан немесе көк ұрпағы» пайда болуы да мүмкін. Түрікше «kuşak» орыс тілінде – «слой», «зона», «полоса», «род» мағына беретіні көрсетілген [9]. Ең қызығы, түрік тілінен орыс тіліне кірме сөз ретінде енген «кушак» қазақшаға аударғанда «бау», «мата белбеу» мағынасына ие.

Енді кемпіркосақтың «gökkuşağı» нұсқасына синоним боп келетін «ebem kuşağı» сөзіне талдау жасасақ, сөздікте «ебе» - повитуха [9], яғни кіндік шеше, ана. Демек, ол «ана құшағы» немесе «кіндік шеше белбеуі» деген мағына береді.

Ал «peygamber kuşağı» баламасы туралы қызық деректерді кездестіреміз. Бұл тіркеске қатысты түрікше-орысша аудармалар қорында мынадай сөйлемдер сақталыпты. Мәселен, «peygamber kuşağı» - радуга [9]:

түрікше	орысша	қазақша
Yahya, kendisini önceden temsil eden İlya peygamberinyaptığı gibi, deve tüyünden bir kıyafet giyip, beline deriden bir kuşak bağlıyordu.	Иоанн носил одежду из верблюжьего волоса и кожаный пояс на бедрах, тем самым напоминая своего предвестника — пророка Илию.	Яхия түйе жүннен киім киіп, беліне былғары белбеу тақты және сол келбетімен өзінен бұрынғы Ілияс пайғамбарды еске түсірді
İlya peygamberin kendine has bir kıyafeti vardı. “Giysisi hayvan postundandı, belinde de deri kuşak vardı” diye tarif edildiğinde insanlar onun kim olduğunu hemen anlardı.	Пророк Илья так отличался от других своей одеждой, что люди могли легко определить, что речь идет о нем, услышав слова: «На нем была волосная одежда и кожаный пояс на бедрах».	«Оның үстінде жүннен тоқылған киім мен белінде былғары белбеу болған» деген сөзді естігенде жұрт әңгіме басқалардан оңай ажырататын киімімен ерекшеленетін Ілияс пайғамбар туралы екенін білетін

Sonradan, peygamber Hezekiel aracılığıyla onlara şunu hatırlatır: «Sana renk renk işlemeli esvap giydirdim, ve ayağına yunusbalığı derisinden çarık giydirdim, ve beline ince keten kuşak bağladım, ve sana ipekler giydirdim.»	«[Я] надел на тебя узорчатое платье, и обул тебя в сафьянные сандалии, и опоясал тебя виссоном, и покрыл тебя шелковым покрывалом»,— напоминает им позднее ... через пророка Иезекиля	«Мен саған өрнекті көйлек, шыныдан аяқ киім кигіздім және жеңіл белбеу тағып, үстіңе жібек жабу жаптым», - деп ... кейінірек Хезекиел пайғамбар арқылы олардың есіне салады.
---	---	--

Кестедегі мысалдарынан ұққанымыздай, түрік тіліндегі кемпіркосақтың «peygamber kuşağı» деген аудармасы «пайғамбар белбеуі» мағынасын береді.

Біраз ғылыми деректерге көз жүгірткен соң, «біріккен сөзден тұратын «кемпірқосақ» мағыналас қос сөз емес пе?» деген сұрақ туады. Сөздің екінші жартысындағы «қосақ» - түрікше «kuşak», белбеу десек, араб тілінде -«әшекей». «...Иран тіліндегі «күмбез» мағынасын беретін «кемер» араб тілінің «кузах» сөзінің алдында тұрып, тіркес құрып, сол күйінде («кемер кузах») қазақтарға ауысып, дыбыстық өзгерістерге ұшырай отырып, «кемпірқосақ» қалпына дейін жеткен.

Сөйтіп, «кемпірқосақ» сөзінің нағыз қазақша мағынасы - «әшекейлі күмбез». Бұл жерде сөздердің орын ауыстыруы да болған (кемер/ кемпір - күмбез, қосақ – әшекей/ әшекейлі)» [2] деген де тұжырым бар. Егер «кемпір» парсыша «кемер» мағынасындағы «күмбез» болса, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» еңбегіндегі «КЕМЕР: кемер белбеу – жағалы киімдердің сыртынан буынатын, өрнек-нақышпен бедерленген әсем, жалпақ, былғары белбеу» [8, 382] деген тұжырымнан не ой түйеміз?

Түркияның Анталия өңірінде табиғаты тамаша «Кемер» деген жер бар. Туристер үшін қолайлы осы мекен атауының пайда болу тарихы да белбеуге байланысты: «Вплоть до 1910 года Кемер представлял собой небольшое поселение и носил название Эскикёй (тур. Eskiköy — букв. «старая деревня»). Из его истории сохранился лишь тот факт, что в древности посёлок назывался Идирос. На протяжении многих лет с гор на него обрушивались селевые потоки, образовывавшие многочисленные озёра и болота. Для предотвращения дальнейших разрушений и заболочивания в 1910 году государство при поддержке местных жителей начало строительство каменной стены, завершившееся в 1917 году. Сооружение протянулось вдоль горных склонов на 23 км. и выглядело как стена, опоясывающая горы, поэтому поселение получило новое название — Кемер, что в переводе с турецкого означает «пояс, ремень» [10]. Мұны қазақ тілінің сөздік қорындағы «кемер белдік», «кемер белбеу» тіркестерімен салыстыру артық емес. Осы ретте «кемерінен асу» тіркесін де ұмытпалық.

«Араб тіліндегі «қус кузах» тіркесінің алғашқы сыңары — «қустың» мағынасы — «иілген» немесе «доға сияқты» мағыналар береді» [2] немесе түсіндірме сөздіктегі «КЕМ-ПІРҚОСАҚ - жаңбырдың кейін күн сәулесінен пайда болатын доға тәріздес түрлі түсті, жарық жолақ» [8, 382] деген тұжырымдардан «доға» ұғымын алсақ, «иілген әшекей» тіркесін жасай аламыз.

Ал «... Иран тілінде әрбір иіліп жасалған зат атауының түбірі - кем, кеман - садақ; кемер:1) белбеу; 2) күмбез т. б. (В. Рад., Опыт..., II, 2, 1203, 1206) [2] дегендегі «садақ» қырғызша «радуга - күндүн жебеси» тәржімесін есімізге салады. Басқаша айтсақ, күннің жебесі – күннің сәулесі.

Салыстырмалы түрде қазаққа жақын әрі туыс тілдер – ноғай, қарақалпақ, құмық, қарашай, өзбек, татар тілдері болса, бұлардағы “кемпірқосақ” нұсқаларына қарап біраз ой түйе аламыз. Ноғай – “ямгыр”, қарақалпақ – “jamg’ir”, “jawin”, құмық – “энемжая”, “сол-

танжая”, “тенгрижая”, карашай – “тейри кғылыч”, өзбек – “камалак”, татар – “салават купере”. Түркінің оғыз бұтағы әзірбайжан – “göy qırşagı”, түркімен – «älemgoşag» дейді. Сібір түріктерінен саха (якут) – «кустук» деп айтады [11].

Осы мысалдардағы карашайдың «тәңірі қылышы», өзбектің «садағы/ жебесі» (камалак), саха-якуттың «садағы/ жебесі» (кустук), татардың «салауат көпірі» мифтік-образды аяда бір-бірінен көп алшақ жатқан жоқ.

Енді кемпірқосақтың тек-тамыры бізден тіпті бөлек тілдердегі баламасын қарастырсақ, олардың мағынасы да түркі тілдерімен өте ұқсас болып шығады. Мысалы, немісше «der Regenbogen» – біріккен сөз. Біріншісі «жаңбырды» білдірсе, сыңары түрлі мағынаны береді. «Bogen m Biegung-дуга, Waffe-лук, Bauw-арка, Brücke-мост, Geige-смычок, mit dem ~ schießen-стрелять из лука, den ~ überspannen-перегнуть палку» [12, 108 б.].

Ал ағылшын тіліне келсек, «Rainbow» – радуга, Rain– жаңбыр, bow – садақ, музыка аспабындағы ішек, лента-жіп» [13, 69 б.] мағыналарын білдіретін біріккен сөз.

Француз тілі де кемпірқосақты «аспан», «садақ», «доға», «күмбез», «шымылдық» т.б. сөздер мағынасында таратады. Ол баламалар «радуга» - «arc en ciel» дегенді сөзбе-сөз тәржімелеу кезінде байқаймыз: «arc [avk] дуга – доға, арка, свод-күмбез, лук-садақ», «en [ã] предлог в, на, с, по, за, из, к, при», ciel [sjel] – небеса-көк, небо-аспан, рай-жұмақ, балдахин-шымылдық» [14] т.б. Орыс тіліндегі «радуга» сөзінің түбірі «радушие» - қуанышты көңіл-күйді білдірсе, «радужный» құбылмалы, ауыспалы түстер мәнін анықтайды.

Жоғарыда көрсетілген сөздерді, тіркестерді қайта түзсек, кемпірқосақ сөзіне қатысты: йәйғор – жаз маусымы, кемер – белбеу, күмбез, доға, жебе, құшақ – белбеу, әшекей т.б. бір-бірімен байланыстағы қисынды ұғымдар шығады. Мұның бәрі түркі дүниесіндегі, түркі-араб, түркі-парсы ықпалдастығы тілдік байланыс қабаттарынан мағлұмат береді.

Бұл мысалдан жасайтын тұжырым: әр тіл өз «кемпірқосағына» көркем сипат, ерекше мазмұн береді. Осы ретте қазақ тілінде де шебер суреттелген, сөздің мән-мағынасын ашқан еңбектер бар. Көк әлем ұғымдарын зерттеуші, ғалым-физик Хасен Әбішев 1966 жылы жарық көрген «Аспан сыры» еңбегінде кемпірқосаққа қатысты былай деп жазады:

«... Әсіресе, күн ашылғанда балалар қуанышты. - Кемпірқосақ, байлан, кемпірқосақ, байлан! - деп шулайды олар. - Кемпірқосақ десе дегендей. Ана Құттыекен қосқан қосағын қараңдаршы, бір жағына қарата иіліп кетіпті мүлде. - Өзін де сол қой қосағына ұқсатып айтқан ғой. Қайтсын, бейшара кемпірлердің тең тартып қосуға қолының әлі келіңкіремейді ғой» [15, 239 б.].

Осы тұста біз «байлан», «иіліп», «қой қосағы» сөздер мен тіркестерге қарап, тілімізде «кемпірқосақ» мағынасына ілгеріде де жіті мән берілгенін аңғарамыз. Ал жоғарыда сөз болған «қойды көгендеу» тіркесі мен төрт түлік малды байлаудың алуан түрлі әдісін Х. Әбішев ғылыми тұрғыдан терең зерделей отырып: «... әр мал үшін бұл әртүрлі – түйені матау, атты арқандау (тұсау, шідерлеу), қозыны көгендеу, қойды қосақтау, құлынды желілеу» [15, 239] деп жазады. Осылайша кемпірқосақтың қызыл ала, сары ала жолағы араластыра қосқан қой қосағын бейнелейтінін анықтайды.

Қорытынды. Қазақ тіліндегі «кемпірқосақ» сөзінің түп-төркіні түркі халықтары (анадолы түркі, башқұрт, қырғыз т.б.), араб-парсы тілдерімен астасып, мағынасына қарай «әшекейлі күмбез», «күн жебесі», «әшекейлі доға» сияқты тіркестермен мазмұндалады екен. Сондықтан түзілген тіркестерге қоса қазақша «күннің белбеуі», «күннің алқасы», «әшекейлі белбеу» мағынасындағы сөздердің дыбыстық өзгерістерге ұшырап, «кемпірқосақ» аталуына негіз болған деп айта аламыз. Сонымен бірге жоғарыдағы мысалдардан табиғат құбылысы түр-түрпатын бейнелеуде әлем тілдеріне ортақ сипат бары да айқындалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 <http://el.kz/kz/news/archive/>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

- 3 Абдуллина Г.Р. Усечение производящей основы как регулярное морфонологическое явление в словообразовательной системе башкирского языка. // Вестник Томского государственного университета. Филология, 2014, № 2 (28). – с. 515.
- 4 Русско-киргизский словарь: 51000 слов / (ред. Юдахин К.). – Москва: Государственное издат. иностранных и национальных словарей, 1957. – с. 990.;
https://sahifa.tj/russko_kirgizskij.aspx
- 5 Киргизско-русский словарь (около 40 000 слов) Кыргызча-орусча сөздүк / сост. К.К. Юдахин. – Москва: Советская энциклопедия, 1965. – с. 976.;
https://sahifa.tj/kirgizsko_russkij.aspx
- 6 <https://ru.glosbe.com/ru/ug/радуга>
- 7 <http://www.translatos.com/uz/kg-ru>
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / (Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 9 Современный русско-турецкий, турецко-русский словарь (100 000 слов и словосочетаний). – Минск: СОЛ, 2000. – с. 768.; <https://ru.glosbe.com/tr/ru/kuşak>
- 10 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%80>
- 11 <https://ru.glosbe.com>
- 12 Wörterbuch, Deutsch-Russisch / von Edm und Daum u. Werner Schenk. -1.Aufl. – Leipzig: Verlag Enzyklopädie, 1987. S. 719.
- 13 English-Russian, Russian-English Dictionary. – Москва: Русский язык, 1987. – с. 1054.
- 14 Русско-французский словарь, французско-русский словарь / ред.: А.В. Акимова [и др.]. – Санкт-Петербург : Виктория, 2005. – с. 829.; <https://translate.yandex.kz/?lang=fr-ru>
- 15 Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Қазақстан, 1966. – 258 б.

Г. Т. Отелбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Аналогия и особенность эквивалента «Кемпірқосақ» у родственных и иностранных языков

Аннотация. Статья посвящена истории возникновения казахского слова «кемпірқосақ», то есть радуги. Автор рассматривает, сопоставляет, сравнивает значения слова в немецком, английском, французском и тюркских языках.

Ключевые слова: радуга, der Regenbogen, Rainbow, arc en ciel, йәйғор, жез кемпирдинкө-гөөнү, һасан-һүсән, gökkuşağı, ebem kuşağı, peygamber kuşağı, күмбез, белбеу, жебе, доға, көген.

G. T. Otelbay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The analogy and peculiarity of the «Кемпірқосақ» alternative in relatives and foreign languages

Abstract. The article is devoted to the history of the emergence of the Kazakh word «kempirqosaq», that is, the rainbow. The author considers, collates, compares the meanings of the word in German, English, French and Turkic languages.

Keywords: кемпірқосақ, der Regenbogen, Rainbow, arc en ciel, йәйғор, жез кемпирдинкө-гөөнү, һасан-һүсән, gökkuşağı, ebem kuşağı, peygamber kuşağı, күмбез, белбеу, жебе, доға, көген.

References

- 1 <http://el.kz/kz/news/archive/>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 3 Abdullina G.R. Usechenie proizvodiyashchej osnovy kak regulyarnoe morfonologicheskoe yavlenie v slovoobrazovatel'noj sisteme bashkirskogo yazyka [Truncation of the producing base as a regular

- morphological phenomenon in the word-formation system of the Bashkir language] // (Bulletin of Tomsk State University. Philology 2014, № 2 (28). S. 515). [in Russian]
- 4 Russko-kirgizskij slovar: 51000 slov [Russian-Kyrgyz dictionary] / (red. YUdahin K.). (Gosudarstvennoe izdat. inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva, 1957. S. 990).
https://sahifa.tj/russko_kirgizskij.aspx
- 5 Kirgizsko-russkij slovar' : okolo 40 000 slov [Kirgizsko-russkij slovar ' : okolo 40 000 slov / sost. K.K. YUdahin]. (Sovetskaya ehnciklopediya, Moskva, 1965. S. 976). https://sahifa.tj/kirgizsko_russkij.aspx
- 6 <https://ru.glosbe.com/ru/ug/raduga>
- 7 <http://www.translatos.com/uz/kg-ru>
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі\ ZHalpy redakciyasyn басқарған Т. ZHanұзақов. [Explanatory dictionary of the Kazakh language / (T. Zhanuzakov, who headed the general edition)] (Dajk-Press, Almaty, 2008. S. 968). [in Kazakh]
- 9 Sovremennyy russko-tureckij, turecko-russkij slovar [Modern Russian-Turkish, Turkish-Russian Dictionary]. (SOL, Minsk, 2000. S. 768). <https://ru.glosbe.com/tr/ru/kuşak>
- 10 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%80>
- 11 <https://ru.glosbe.com>
- 12 Wörterbuch, Deutsch-Russisch\ von Edm und Daum u. Werner Schenk. -1.Aufl. (Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1987. S. 719).
- 13 English-Russian, Russian-English Dictionary. (Russkij yazyk, Moskva, 1987. S. 1054).
- 14 Russko-francuzskij slovar, francuzsko-russkij slovar [Russian-French dictionary, French-Russian dictionary / (ed .: A.B. Akimova)]. (Viktoriya, Sankt-Peterburg, 2005. S. 829).
<https://translate.yandex.kz/?lang=fr-ru>
- 15 Әбішев Н. Аспан сыры. [The secret of heaven] (Kazakhstan, Almaty, 1966. S. 258). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Өтелбай Г.Т. - филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, филология факультетінің практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті,
Otelbay G.T. - Candidate of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, associate professor of the practical Kazakh language department of philology.

FTAMP 31. 08. 41

А.Т. Садықова, Б.Н. Қабдырашева

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау, Қазақстан.
(b.kabdyrasheva@asu.edu.kz)

I. Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі

Аңдатпа. Мақалада жазушы І.Есенберлиннің тарихи тақырыпты шынайы түрде ашып суреттеуі және осы жолда өмірде болған тұлғалардың портреттерін жасақтаудағы шеберлігі мен ізденістері, жазушының шеберлігі мен көркемдік аспектісі қарастырылады.

Қаламгер әрбір тарихи тұлғаның бейнесін сомдауда оқырманға анық жеткізу үшін том-том тарихты түгелдей ақтарып, тарихи құжаттар мен жылнамаларға, халық шежіресіне және өзімен бір заманда өмір сүрген тарихшылардың пікіріне сүйенген. Бұл жазушы шығармашылығында кездесетін тұлғалар бейнесінің барынша шынайылықпен суреттелгенін көрсетеді. Тарих пен көркем шығарманың арақатынасын ашу – ежелден назар аударылып келе жатқан ғылыми мәселе. Ол жөнінде алғаш тереңірек сөз қозғаған Аристотель «Поэтикасында»:Ақынның мақсаты – шынымен болғанды емес, не болуы мүмкін, мүмкіндіктен әлде кездейсоқтан ба, міне, осыны жеткізу. Тарихшы мен ақынды бір-бірінен өлең өлшемін қолданады, екіншісі қолданбайды деп ажыратпаймыз; осыған Геродоттың шығармаларын жатқызуға болар еді, сонда ғана олар өлшеулі, болмаса өлшеусіз тарих болған еді; айырмашылығы мынада: біріншісі өмірде болған оқиғаны айтса,

екіншісі болуы мүмкін болған оқиғаны айтады. Демек, Илияс Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар өмірдегі тарихи тұлғалардың көшірмесі емес, қазақ тарихына тікелей қатысты оқиғалардың кейіпкерлері. Мейлінше қаныққан образдар мен жинақталған бейнелік болмыс.

Түйін сөздер: трилогия, роман, тарихи тұлға, қазақ хандығы

Кіріспе. Жазушы шығармашылығы мен «Көшпенділер» трилогиясына жоғарғы баға берген қоғам қайраткерлері, әдебиетшілер өте көп. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Илияс Есенберлин – қазақ әдебиетінің ғана емес, қазақ халқы тарихының төрінен орын алатын дара тұлға. Олай деуіміздің бірнеше себептері бар. Қазақ хандығының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күресі тақырыбына қалам тартты. Қалам тартып қана қойған жоқ, өзінің эпикалық құлашы, халық өмірінің сан алуан қырын кең қамтуы, қазақ тарихының кемеңгер көсемдерінің қайталанбас бейнесін сомдауы жағынан өзге туындылардан оқ бойы алда тұрған талантты шығармасы - «Көшпенділер» тарихи трилогиясын дүниеге әкелді. Бүгінде дүниежүзінің көптеген халықтарының тіліне аудрылып, әлденеше рет басылған жазушының осы еңбегін хандық дәуірдегі қазақ өмірінің энциклопедиясы десек артық айтқандық бола қоймас» деген толғамды ойын сөзімізге тірек етуді жөн көрдік. Ия, сан ғасырлық тарихын тәуелсіздік жолындағы күреске арнаған көне қазақтың бүгінгі ұрпағына ата-бабасының қиян-кескі күресі, азапты тағдыры бұлдыр елестей болары анық.

Зерттелу нысаны. Әдебиет әлемінде тарихи дәуірлер мен оқиғаларды көркем бейнелеп елестеткен шығармалар шоғыры аз емес. Бұл ретте А. Толстойдың, М. Әуезовтің, М. Айбектің, В. Шишковтың, В. Янның, С. Рюродинның, Д. Демирчянның, Қ. Гамсахурдияның, Щ Рыбактың т. б. шығармаларын еске түсірсек те жеткілікті. Осы топтағы туындылардың молдығы және бірбірінен өзгешелігі соншалық — олардың өзі тарихи жанрдың түрлі тарамдарын құрайды. Мәселен, тарихи проза жанрының ішінен тарихи роман, тарихибиографиялық роман, тарихи революциялық роман, романхроника, тарихиұлттық роман деген сияқты салалар жіктеледі. Бұлардың бәріне ортақ ұқсас сипаттар да, материал мен авторлық идеяның аңғарына байланысты елеулі ерекшеліктері де болады. Шығарма талдағанда тарихи жанрдың өз ішіндегі айырмашылықтарды елемей, бір ғана өлшеммен жалпылама қарау шындықты ашуға көмектеспейді. Ол былай тұрсын, жанрдың жігін есептемей сөйлеу, үкім айту жаңсақтыққа соқтырады.

Зерттеу жұмысымның міндеттері. Таңдаған тақырыбымның өзекті екенін дәлелдеу. Оқу-тәрбие жүйесінде І. Есенберлиннің тарихи шығармаларын оқытудың, жеке тұлғаны Отанының патриоты етіп тәрбиелеудің тиімді жолдарын іздестіру. Тарихи шығармалардың тәрбиелік сипатын аша отырып, жеке тұлғаның бойында салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрыпты қадірлеу, адамгершілік, патриоттық сезімін ояту.

Илияс Есенберлиннің тарихи шығармаларын талдау және фольклор туындыларында қалыптасқан эпикалық бейнелерді төмендетіп алмай, оларға реалистік нақтылық пен тарихпен тікелей тамырластығы, даралық келбет дарыта білу.

Зерттеу жұмысымның практикалық маңыздылығы. Қазіргі таңда оқу-тәрбие жүйесі заман талабына сай өсіп, дамып, бой алуда. Демек, біздің іс-әрекетімізді еліміздің болашақ азаматтары барлық жақсы қасиеттерді бойларына сіңдіріп, ғылыми зерттеу жұмысымның әдісін пайдалансақ, үлкен жетістіктерге қол созамыз.

Негізгі бөлім. «Көшпенділер» трилогиясы - партиялық идеологияның қылышынан қан тамып тұрған уақытта дүниеге келген шығарма болғанына қарамастан, асқан шеберлікпен шынайылыққа негізделіп жазылды. Жазушы қаламынан қағазға түскен барлық тарихи романдарды оқып отырғанда кездескен әрбір тұлғаны көз алдына елестетпеу мүмкін емес. «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы «Алмас қылыштан» бастап алсақ, Шыңғыстың үрім бұтағын түгендеп отырған оқырманға кездесетін алғашқы кейіпкер — Әбілхайыр. Дешті Қыпшақтың қаһарлы ханы романда сынайы суреттелгені соншалық,

оқыған адам оны не жақтап аларын, не даттарын білмей әбігерге түсері анық. Зерттеуші ғалым Р.Бердібаев «Бүкіл Дешті Қыпшақты билеген Әбілхайыр бір жағынан, айлакер, ақылды, арынды ел басшысы болса, екінші жағынан өз мақсаты жолында ешбір арамдық, азғындықтан тайынбайтын қанды қол мейірімсіз» деп бағалайды [1,144 б.].

I. Есенберлин шығармаларының тарихпен байланысы. Қазақ әдебиетінің қазіргі кезеңінде байқалатын ұнамды үрдістерінің бірі — көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу. Сан жағынан алғанда тарихи тақырыпты туындылар жүздің бірі дерліктей санаулы ғана. Бірақ біз бұл арада санды емес, көркемдік тәжірибедегі белгілі бір бетбұрысты айтып отырмыз, Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес, қоғамдық өмірдің даму қажеттерімен, өскелең мәдени, рухани талаптармен тығыз байланысты нәрсе.

Халықтың парасат, кәметі артқан сайын қазіргі халін де, өткендегі тарихын да, тереңірек, толығырақ білуге ден қоятыны мәлім. Соңғы жылдарда қоғамдық ғылым саласында қол жеткен жаңалықтар осы заңдылықтың айғағы секілді. Солардың кейбіреуін тізіп, санап өтсек те, бұл салада көрнекті табыстар бар екенін түсінеміз. Қазақстан археологтары бұдан жүздеген жыл бұрын түрлі себептен қираған, үйіндіге айналған шаһарлар орнын тауып, ежелгі мәдениеттің қымбат жәдігерлерін жарыққа шығарды. Орта Азияның көне өркениет ошақтарының бірі — Отырардың қазылуы, зерттеле бастауы ғылымда көп соны тұжырым жасауға мүмкіндік бергелі отыр.

Тіл мамандары кемінде бір жарым мың жылдық тарихы бар түрік (Орхон-Енисей) жазуының құпиясын тауып келеді. Кезінде дүние жүзінің «екінші ұстазы» атанған Әбунасыр Фарабидің еңбектері араға мың жыл салып барып өз отаны — Қазақстанда кітап болып шыға бастауы да халқымыздың мәдени өрлеуі белгілі белеңге көтерілгенін әйгілейтін нышанның бірі. Ол бабалар тұлғасын пайымдап, ұмытылмас бейнесін, лайықты ерлік істерін салыстыруға мүмкіндік береді, қазіргі және болашақ ұрпақтарды тәрбиелеу үшін қызмет етіп, өмір сүреді.

Тарихи тақырыпты игерудегі көркемдік сипаттың бірі де осы. Қазіргі заман мен өткен тарих арасындағы терең тамырлы байланысты көркем әдебиет арқылы бейнелегенде суреткердің эстетикалық мұрат-мақсаты қалай көрінуге тиіс, тарихты танудағы әдебиеттің әлеуметтік миссиясы не, тарихи тақырыптың ерекше құлшыныс құштарлықпен жазылуы сол ел әдебиетінің кәметтік өсу дәрежесінің айғағы бола ала ма, дәстүр мен жаңашылдықтың белгілі бір кезеңдегі бір-біріне өзара ықпалы болуы мүмкін бе, ұлттық сана-сезімнің ояну эволюциясы қалыптасу процесінің әдебиет дамуына тигізетін игі әсерлері қандай көркемдік факторлардан көрінеді деген сауалдарға жауап іздегенде ғылым мен әдебиеттің тоғысу сипатын пайымдаймыз.

Романда шынайы шыққан тұлғаның бірі – Әбілқайыр, оның ерлігі де, қулығы да, қаталдығы да айқын ашылады. Осы сынды Керей, Жәнібек, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық бейнелерін сомдауға да жазушы аса шеберлікпен мұқият келген. Әрбір тарихи тұлға бір-біріне ұқсамайтын ерекше кейіпін берілген. Романдағы аңыз-тұлға - Асан қайғы. Осы тұлғаның портретін жасауда жазушы аңыз әңгімелерге бет бұрғаны анық. Демек, әрбір кейіпкер жазушы қиялының тарихи деректерге сүйеніп құралған жиынтығы.

Мырзабек Дүйсенов: «Жәнібек сұлтан үлкен іскерлікпен, ақылмен біраз рулардың басын құрап, ақыры қазақ халқының негізін құрады, «Алмас қылыш» романын оқығанда сол дәуірде (XIV-XV ғасырлар) ру-ру болып қырқысып, әр хандық саясатының құрбаны болып жүрген халықты біріктіріп, ел еткен азаматтарға ризалық танытамыз» -дейді мақаласында [2, 359 б.]. Ғалым – тарихшыға тән басты сипат – өткенді зерттей отырып, тарихи кезең сорабын құжаттық куәліктер негізінде калпына келтіру, шын болған оқиғаны, адамдар әрекетін қаз-қалпында баяндау. Тарихшы жорамал мен қиял аймағына кіре алмайды. Тек типтік көрініс жиі кездесіп тұрса және оны айқын көрсеткен жағдайда ғана оның әңгімесі

эстетикалық құндылыққа ие болады. Бұл орайда тарихи зерттеу объектісінің өзі эстетикалық құрылым болып табылады. Яғни, тарихи жинақтау әлемді танудың эстетикалық және теориялық өзіндік синтезін қамтиды.

Тарих пен көркем шығарманың арақатынасын ашу – ежелден назар аударылып келе жатқан ғылыми мәселе. Ол жөнінде алғаш тереңірек сөз қозғаған Аристотель болатын. Ол өзінің поэтикасында былай деп жазады: “Ақынның мақсаты – шынымен болғанды емес, не болуы мүмкін, мүмкіндіктен әлде кездейсоқтан ба, міне, осыны жеткізу. Тарихшы мен ақынды бір-бірінен өлең өлшемін колданады, екіншісі қолданбайды деп ажыратпаймыз: осыған Геродоттың шығармаларын жатқызуға болар еді, сонда ғана олар өлшеулі, болмаса өлшеусіз тарих болған еді; бірақ олардың айырмашылығы мынада: біріншісі өмірде болған оқиғаны айтса, екіншісі болуы мүмкін болған оқиғаны айтады. Сондықтан да поэзияның ерекшелігі – ол тарихқа қарағанда маңызды әрі философиялық мәні бар нәрселер жайлы, ал тарих жалпы халық жайлы айтады” [2, 67 б.].

Бұл мәселе Гегельдің эстетикасында терең талдауға ие болды. Оның пайымдауынша, тарих ғылымы еш нәрсені алып тастауға, өзгертуге құқы жоқ, ғалым барды, болғанды айту керек [3, 372 б.]. Алайда тарихшының шығармашылығында қиял көмекші рөл ойнайтынын ұмытпау керек. Яғни мәліметтерді табуда және оны түсінуде тарихшының интуициялық пікірі айқын көрінеді.

I. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында халықтың тарихтағы шешуші рөлі көрінген деп санаймыз. Шығармада тап тартысы емес, хандар, билеушілер арасындағы тартыс шындыққа орай алғы кезекке шыққан. Соның өзінде автор оқиғалар мен тұлғаларды талдауға, бағалауға әлеуметтік тұрғыдан келген. Бұл — мәселенің бір жағы екенін көруге болады. Онан соң романда еңбекші адамдардың ісі де, күші де бірсыпыра шындыққа сәйкес екендігін көрмеуге болмайды. Әбілхайыр хан нақақтан жазалаған кедей жылқышы Орақ ше? Бұл өте үлкен идеялық жүк көтеріп тұрған тұлға. Орақ тұлғасы романның көп жерлерінде қайталап елес беріп отырады. Орақты қолдайтын кедей Қаптағай батыр ше?

Асанқайғының Бердібек пен Әбілхайырға арнап айтылған әрі нақыл, әрі қатал сын сөздерінде нағыз халық өкілдерінің талабы жатыр. Дана жырау Асанның Қазтуған мен Қотан айтысына төрелігі де таза халықтық сана нышаны. Шығарманың екінші бөлімінде бұл әйгілі жыраулар тағы да үлкен елдік әңгіме үстінде көрінеді. Жазушының халық рөлін төтелеп ескертіп отыратын орайы шығарманың өн бойында кездеседі. Бірінші бөлімнің эпилогында бұл мәселе аса елеулі сездірілген. Әбілхайырдың «...Монғолстанға көшкен Керей мен Жәнібек елін шабамын» [4, 62 б.] деген екпінін халықтың наразылығы басты.

Орысбай, Қоқыш, Тәкежан, Күйгенбай т.б. қарапайым адамдардың қайсарлығы жалт етіп ашылады. Немесе Саян бастаған кекті жігіттердің «бекзадалардың малын талау» әрекеттері де ханға қарсы халық айбарының көрінісі деп санаймыз. Әбілхайырға адал қызмет етіп жүрген Оспан қожа: «Жоқ, алтын періштеге де, құлға да керек емес, алтын хандарға керек» — дейді ол. Жазушының оқиғаны суреттеуі кейде диалог, кейде монолог, кейде тікелей түсіндірме түрінде өрілген.

Бұл тарихи шығарманың халықтық айқындамадан жазылғанын көрмеу, сыпайылап айтқанда, білместік. «Мемлекет шаңырағын халық көтерген» автордың дүниетаным дұрыстығы айқын [1, 78 б.].

Мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ секілді ұнамды бейнелер қатары тарихи шындықтың дәлелі екенін көруге болады. Бұлардың әрқайсысы өз орнында мәнді, қызғылықты. «Алмас қылыш» тек мазмұнымен ғана емес, нысандық ізденістерімен де маңызды шығарма. Автор, мәселен, Әбілхайыр әулетінің әріден келе жатқан үстемдігін, содырлы-сойқан істерін өткенді шолу ретімен мәлімдейді. Жүздеген жылдарға созылған Шыңғыс хан үрім-бұтағының озбырлық саясатын, тынымсыз талас-тартысын қайта елестету үшін дәл осындай тәсіл оңтайлы келген.

Ал, қазақ даласының тарихи болмысын Қазтуған мен Қотанның айтысы арқылы көрсетуі жаңаша көркемдік әдіс деуге болады. Екі ақын бетпе-бет келіп айтысқанда шындықтың түп-тереңіне дейін ашылатыны белгілі. Сондай-ақ Қотан мен Қазтуған айтысы қазақ елінің сан ғасырлық өмір, күрестерінің сыры мен сипатын екшеп көрсетуге жараған. Оқиғаларды баяндай отырып, кейініректе болатын жайлардан хабар айту тәсілін жазушы қазақ әдебиетінде алғашқы қолданушылардың бірі.

Мәселен, Мұхаммед Шайбанидің бала кезін көрсеткен тұста оның келешектегі мансабы імен атағын да қоса ескертіп қою шығармаға оқушы ықыласын өсіре түседі. Мұның өзі «Алмас қылыш» өз жанрында елеулі туынды, мазмұны мен нысаны қабысқан шығарма екенін дәлелдейді. [4, 102 б.]

Трилогияның соңғы кітабы «Қаһарда» қаһарына мінген Кенесары образы ерлік пен парасатқа толы. Романның бас қаһарманы Кенесары – мықты сомдалған характер. Бәрін алдын ала ойлайтын, көреген мемлекет қайраткері, айналкер қолбасшы, алған мақсатынан таймайтын, халықтың жолында жанын аямайтын ел перзенті болып көрінеді. Кене – айбынды хан. Оның абыройлы күші – халқы. Кей жерлерде жазушы Кенесарының ішкі мақсатының халықтан жат блғанын да айырып көрсетеді. Патшаның әскерімен соғысып жеңуге күшінің жетпейтінін анық біле тұра, Кенесары күресті тоқтатпай, соңынан ерген елді азапқа, үмітсіз сергелдеңге душар етуі, азып тоздыруы, оның авантюраға барғанына айғақ.

«Қаһарда» тарихи шындық, қаһармандар келбеті нанымды берілген. І.Есенберлин осы туындысы арқылы қазақ халқының, ұлттық тарихының бастау көзі беріде емес, әріде жатқандығына жөн сілтеді. Бүкіл бір халықтың өмір-тарихы ұмытылып бара жатқандығын еске сала отырып, оған кінәлі - коммунистік саясат екендігін ашып айтпаса да, өмір ағысы басқа арнамен ағып бара жатқандығын, тарих беттері бұрмаланғандығын көркем тілмен бейнелеп берді. Ел есінен еткен ерліктері ұмыт бола бастаған тұлғаларды қайта тірілткендей көркем түрде әдебиет әліміне алып келді. Ешкімнің, еш нәрсенің ұмытылмайтынын дәлелдеген де, Абылайдың арманын халық көкірегінде маздатқан да - осы І.Есенберлин.

Әдебиет жайлы айтылған пікірлерде көркем образ жасаудың бірден-бір тәсілі – ол, қиял. Бұл орайда тарихи романдардың дүниеге келуіне байланысты көркем қиял мен болжал жөнінде арнайы әңгіме ету – уақыт талабы. Ол жөнінде пікірталастар әлі күнге толастаған жоқ, бұдан былай да жалғаса берері сөзсіз. Өйткені дүниеге келген әрбір нағыз көркем шығарма өзінше әлем, әр үлкен суреткер көркем қиял мен болжалды пайдаланудың өзінше үлгісін жасамақ. Осыған байланысты әр шығарма жөнінде сөз еткен кезде зерттеушілер өзінше жаңа бір әлемге кез болып, жаңа ойлар айтады, тың тұжырымдар қорытады. Бұл І.Есенберлиннің тарихи эпопеясына да тән.

Бұл тұрғыда көркем қиял – өнердің табиғатын анықтайтын басты сипат. Сондықтан да шығарма жазуда жазушы өзінің творчестволық қиялында жүйелі образ туғызуды, содан соң барып оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды. Айталық жазушы өзінің шығармасына өмірде нақты болған тарихи тұлғаны кейіпкер етіп алып, жазып отырған күннің өзінде, сол тарихи адамның сипатын шығармаға өмірде болған күйде көшірмейді, оның басты қасиеттерін, өміріндегі үлкен әрекеттерін негіз ете отырып, өз прототипін көркемдік құралдың құзырына бағындырып, жаңа әдеби тұлға жасайды.

Көркемдік болжал тарихи шығарма табиғатына етене жақын, алайда көбіне құжаттық шығармаларға тән болып келеді. Бұл категориялар жайында белгілі әдебиетші А.П. Александрова өз ойын былайша білдіреді: «Көркем қиял – шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің іс-қимылы арқылы енеді, сонымен қатар романның құрылымы, оның образдарының жүйесі типтендірудің мәні – объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, көркем болжал бар және сонымен қоса жасалған әлемнің мәнін айқындауға бағынады.

Түрік-монғол халықтарында ертеде эпосты, жырды бір емес, екі жыршы қатар айта-тын, бірін-бірі толықтырып, кезектесіп сөйлейтін әдет болған. «Жанталаста» тарихи оқиғаларды кейде Бұхар жырау, кейде автор жалғап, өрбітіп отыратындығы сол фольклор тәсілін еске салады. Бұдан, әрине, роман мен жырдың арасына тепе-теңдік белгісін қоя да алмаймыз, әрі шындыққа жанастыруға да болмайды.

«Жанталастың» құрылысы мен қалануында фольклордан дарыған әдістер кездескенімен, талдау, мінездеу, даралау тәсілі жаңаша, реалистік әдебиет үлгісінде. Эпосты туғызған дәуірдің қайталанбайтыны секілді, оның көркемдеу тәсілдері де жалаң көшірілмейді. Әрбір қаламгер өзінің алға қойған мақсатына, өмір. материалының көлемі мен сипатына орай ауыз әдебиетінің бай қазынасынан нәр де, түр де іздеуге ерікті. Сондай сәтті ізденіс «Жанталас» романының тартымды, қызықты болуына, талай заманның шындығын шолып көрсетуге көмектескен. І. Есенберлиннің тарихи шығармаларында тарихи аңыздардың орын алуы - «Алтын Орданың» жанрлық ерекшелігі өз алдына жеке бір мәселе.

Трилогияның көп жерлері тарихи аңыздардан құралғанын көреміз. Ел арасында айтылып келген аңыз, әңгіме, тәсілді суреткер еркін пайдаланған. Ал орыс, қазақ, иран, монғол шежірелерінің материалы шығарманың негізгі сүйегін қалаған. Сонымен, «Алтын Орданың» оқиғалық кестесі тарихи хроникадан, шежіреден және аңыз әңгімелерден тұрғанын алдымен айтқан болар едік.

Бірақ қанша қызғылықты, шыншыл, маңызды болғанымен, шежіре мен тарихи аңыз роман міндетін атқара алмайтыны белгілі. Міне осы тұста шежіреші, әңгімешіге жазушы өнері қосылған.

Егер тарихи аңыз әңгімелерде құбылыстардың тізбегі, кезегі, нәтижесі ғана айтылып келген болса, әлеуметтік, психологиялық талдау олардың ішкі себептерін аша түскен. Сөйтіп «Алтын Ордада» фольклор мен жазба әдебиет дәстүрі бірлестік тауып, бірін-бірі толықтырған, бірі екіншісіне сәулесін түсіріп, жаңа сапаға жеткен, ауызекі және жазбаша әдебиеттің жақсы мүмкіндіктері қайталанбас синтез құраған. Ғасырлар бойында халық санасында екшелген тарихи аңыздың өзі бағалы, тартымды шығарма ғой. Өткен тарихты майын тамызып ауызша айтып бере-тін адам болса, қазірде де тыңдаймыз. Ал оның үстіне жазба әдебиеттің талдағыштық, аналитикалық сипаты қосылғанда құбылыстардың нағыз диалектикасы көрінеді. Трилогияда тарихи аңыз қаһармандарының портретінен бастап ішкі монологтарына дейін кездестіреміз. Роман — тарихи аңыздың жаңа түрі, аңыз роман, шежіре роман болып қаз-қалпында қалмай, көркемдік бейнелермен толықтырылған [1, 5 б.].

Қорытынды. Аңыз бен шежірені, тарих пен көркемдікті, айырғысыз тұтастыққа жеткізуі, өткен күндер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарих тәжірибесінен үлгілі сабақ, өнегені алға тартуы жағынан І.Есенберлин романы қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, таныкыштық, тәрбиелік мәні зор туынды.

Аңыз бен шежірені, тарихи тұтастыққа жеткізуі, өткен күндер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарих тәжірибесінен үлгіні алға тартуымен І.Есенберлин романы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Тарих тереңін, тарихи зерттеулер өзінше жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетіндегі тәрбиелік мәні зор туынды. Жазушы елесі бұлдырап, көмескіленіп ел есінен өшуге айналған тарихи тұлғаларды дәріптеп, өзі де тарихи тұлғаға айналды. Оның шығармашылығында кездесетін көркем образдар жүйесі халқымыздың болмысын ғана танытып қоймай, тарихи оқиғалар негізінде толықтырылып, шыңдала түскен.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Р. Бердібаев. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ғылым, 1970. - 310 б.
- 2 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9 том. – Алматы: Санат, 2005. - 279 б.
- 3 І. Есенберлин. Көшпенділер. - Алматы: Жазушы, 2000. - 356 б.
- 4 І. Есенберлин. Алмас қылыш. - Алматы: Көркем әдебиет, 1987. - 210 б.

А.Т. Садыкова, Б.Н. Кабдырашева

Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова, Атырау, Казахстан
Образ исторических личностей в творчестве И.Есенберлина

Аннотация. В этой статье рассматриваются навыки писателя И. Есенберлина правдиво и реалистично описать исторические факты, а также умение поиска и сбора материалов для составления портрета исторических личностей.

Для полного изображения портрета каждой исторической личности писатель полагался на народные хроники, исторические документы и исследования историков своего поколения. Это показатель того, что образ исторических личностей в творчестве писателя переданы правдиво.

Ключевые слова: трилогия, роман, исторические личности, казахское ханство

A.T. Sadykova, B.N. Kabdyrasheva

H.Dosmukhamedov Atyrau State University, Atyrau, Kazakhstan

The image of historical personalities in the creative work of I.Esenberlin

Abstract. This article examines the skills of writer I. Essenberlin truthfully and realistically describe historical facts, as well as the ability to search and collect materials for the compilation of a portrait of historical personalities.

To fully depict the portrait of each historical person, the writer relied on folk chronicles, historical documents and studies of historians of his generation. This is an indication that the image of historical personalities in the writer's work is truthfully conveyed.

Key words: trilogy, novel, historical figures, Kazakh khanate

References

1. R.Berdibaev. Kazakh tarikhi romani [The Kazakh historical novel]. (Science, Almaty, 1970. S. 310). [in Kazakh]
2. Kazakh adebietinin tarikhi. [History of Kazakh Literature]. (Sanat, Almaty, 2005. S. 279).
- 3 I. Esenberlin. Koshpendiler. [Nomads]. (Writer, Almaty, 2000. S. 356). [in Kazakh]
- 4 I. Esenberlin. Almas kыlysh. [Sword of the sword]. (Fiction, Almaty, 1987. S. 210). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Садыкова А.Т. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының профессоры.

Қабырашева Б.Н. – магистрант. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, 6М011700 - қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы.

Sadykova A.T., - Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov, doktor of the Kazakh Language and Literature Department

Kabdyrasheva B.N. - Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov, Master of the Kazakh Language and Literature Department

FTAMP 16.21.51

Ш.Б.Сейітова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей, Қазақстан
(E-mail: seitovashinar@mail.ru)

Кейбір этноатаулардың ақпараттық уәжі
(Шығыс Қазақстан аймағы материалдары негізінде)

Аңдатпа. Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Сол себепті шешен де шебер сөйлеудің қыр-сырын жетік білген қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін төмендегідей бөліп көрсетуге болады. Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан.

Кез келген ұлт тағдырында рухани өмір мен тіл үшін басты нәрсе – экономикалық қауымдастық ерекшелігі болып табылады. Оның ықпалы мен әсері айрықша. Экономикалық қауымдастықтың томаға-тұйықтығы сол белгілі бір аймақта тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, тайпалар, рулар көлемінде сол тілдік ерекшеліктердің сақталуына жағдай тудырады.

Түйін сөздер: этноним, тұрақты тіркес, уәжі, ұлттық құндылық.

Кіріспе. Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің мағыналық, концептуалдық ерекшеліктерін қарастыра отырып, олардың бойында жинақталған ақпарат мына мәнділіктерді көрсеткенін байқадық. Ру-тайпа одағы қоғамдық құқықтық қатынастар институты, ол құқықтық қатынастарды реттейді, ол қоғам мүшелерінің (жүз, тайпа, ру, тап, тармақ т.б.) әлеуметтік қатынастарына қызмет етеді, ол ру-тайпа мүшелерінің мәдени қатынасына қызмет етеді; ол жалпы адамзаттың ұлттық құндылықтары негізінде тәрбие ісіне қызмет етеді; ол санаға, қоғамдық санаға сөз арқылы әсер етуге қызмет етеді. Сонда ру-тайпа: → құқықтық мәдениет → әлеуметтік этика → тәрбие → ұлттық құндылық → қоғамдық стереотип → ұлтық менталитет ретінде қарастыруға болатынын көреміз.

Мақсаты. Шығыс Қазақстан аймағындағы ру-тайпа атауларынан қалыптасқан тұрақты тіркестердің мағыналық, концептуалдық ерекшеліктерін қарастыра отырып, олардың бойында жинақталған ақпаратты айқындау. Нақты тілдік деректермен дәйектеу. Нәтижелері мен талқылау. Әлеуметтік этика адамның өз ақыл-ойына сәйкес қоршаған дүниені танып-білуге, бағалауға мүмкіндік береді. Б.Сағындықұлы атап көрсеткендей: «Кез келген затты немесе құбылысты қабылдау адамда бұрыннан бар тәжірибе, білім негізінде жүзеге асады» [1, 101 б.]. Мәселен, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ру-тайпа немесе оның мүшелерінің қандай өзіндік қасиеттері болғанын бүгінге жеткен мақал-мәтел, тұрақты тіркестердің нәзік иірімін сезу арқылы, адам санасына тұтастай сол мәліметтің жетуі арқылы білеміз. Ұлттық болмыс тұрғысынан алып қарағанда, әлеуметтік этиканың қалыптасуында адамның өткендегі тәжірибесі маңызды орын алады. Мысалы, қазақы ұғымда қуанышты жағдайды қабылдаудың өз ерекшелігі бар. Құнанбайдың немере інісі Ақбердіге Құнабайдың «Бетқұдықты Ақбердіге берсін!», – деген сәлемін әкелген Абайға Құлыншақ ақын: «Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді», – деп тақпақтай бергенде, Бала Абай іле жөнеліп: «Бақ берген емей немене, Борсақтан қалған аз жерді «Менікі» деп тап берді» деген екен. Ақберді, Ақберді, Ақбердіге Құдай бақ берді мағыналық бірлігі осы бір қуанышты оқиғадан кейін ел аузында қалса керек. Ұлттық қабылдау, ұлттық түсінікте бақты берейін десе, бір-ақ сәтте бере салар деген қағида қалыптасқан, сонымен қатар есте қаларлық жағдайда өлең сөзбен термелей жөнелу бұл да қазақы топырақтан өніп шыққан бір белгі [2, 147 б.]. Ұлттық менталитет. Қазақ халқы салт-дәстүрін, әдет-ғұрпынан бой тартпаған

халық. Көптеген күрмеуі қиын мәселе дала дәстүрі негізінде шешіліп отырған. Мысалы, өліп кетті Өтекең, майға толды Көтекең тұрақты тіркесінен жол-жоралғы негізіндегі даулы мәселенің оңтайлы шешімін тапқанын көреміз. Айдабол балаларының арғы атасының аты Көтібақ болса керек. Ауыл ішіндегі істің аяғы насырға шауып (Абыралы жерінде), кісіге жазығы жоқ, көпшіл де діншіл жан Өтебай қазаға ұшырайды. Екі ауыл да бір Үсеннің балаларынан. Елдің тыныштығын, азаматтардың амандығын қалайық дей отырып, сол елдің болысы, Ноха қажы 2000 теңгедей ақшалай құн кескен екен. Жоғарыдағы сөзді Өтебайдың құрдасы Күлшім деген айтып, елге таралып кетіпті. Ағайын арасына жік түспеуін көздеген шешім қалыптасқан дәстүр негізінде оң шешімін тапқан [3, 110 б.].

Қоғамдық стереотип.

Халық рухының өмірлік мәні оның тілінде сақталған. Сондықтан кез келген мағыналық – бірлік ру-тайпа өмірінің мәнді бір бөлшегі. Қазақ халқының өзіндік сөйлеу өнері қалыптасқан. Шешендік өнерді, оны иеленуші адамды ерекше құрмет тұтқан. Сол себепті шешен де шебер сөйлеудің қыр-сырын жетік білген қазақ халқының ұлттық сөйлеу ерекшеліктерін төмендегідей бөліп көрсетуге болады: біріншіден, қазақ үйіне келген адамды бірден әңгімеге тартпаған, алдымен сый-құрметін көрсетіп, ыңғайы келді-ау дегенде, қалыптасқан жөн-жоба негізінде көңіл-қошын білдірген. Екіншіден, әңгімелесу ахуалында айтылған сөздің астарлы мағынасына көз жеткізіп барып қана, өз ойын айтқан. Қазақ көп жағдайда қойылған сұраққа бірден жауап қайтармаған. Егер сынау мақсатында немесе шұғыл жауап беруді қажет ететін төтенше жағдай болса, табан астында, бірден ұтымды да санамалы, тілге тиек ететін дерекпен қолма-қол жауап қайтарған, орайына қарай, суырып салып, өлеңмен де жауап қайтара білген. Әрбір айтылған сөзді талдап, пайымдап барып жауап қайтаратын болған. Үшіншіден, тілдесудің ойдағыдай өтуінің этикалық шарты бар. Сөйлеушіге оң пейіл білдіру, тілдесуге ықыласты екенінді көрсету, оның сөзін түсіністікпен ден қоя тыңдау т.б. сондай-ақ әңгімеге, сөзге құлақ түріп, назар аударудың вербалды белгісі – қоштау, таныту арқылы жүзеге асады. Қазақ амандасудан бастап қоштасуға дейін тиісті қалыптанған жазылмаған ережені сақтайды. Қазаққа кеңдік, есептеспеушілік, «бір Алла біледі» деушілік, қанағат, тәубеге келушілік қасиеттері тән. Бұл да бір ұлттық ерекшелік. Сонымен, адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайды. Сондай-ақ, тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайды. Тілдің субъектісі, біріншіден, тілдік тұлға (жеке адам, тілді тұтынушы), екіншіден, халық, ұлт (тілдік ұжым). Бүгінгі тілдік ұжым кешегі ру-тайпадан қалыптасқандығы айқын. Сондықтан да аймақтық дәрежедегі ру-тайпаның қолданысындағы тұрақты тіркестерді белгілі бір аспектіде қарастыру – ол халықтың тұтастығын көрсететін мәнді бірліктер.

Тәрбие. Жинақталған материалды саралай отырып, бір қырынан, яғни тәрбиелік құндылығы тұрғысынан алғанда байқағанымыз, әртүрлі жағдаятқа байланысты, біліп-білмей жасалған кемшін тұстарды алдағы уақытта сабақ болсын деген мақсатта қолданылатын мәнділіктердің бар екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, Айбикенің ауылына қонғанша, Нұрбикенің көшіп кеткен жұртына қон (Арғын – Мейрам – Өтей). Қолы ашық, дастарқаны мол, берекелі бәйбіше өз аймағында беделді адамның біріне саналатын. Берілген тұрақты тіркес өз ортасындағы еңбегіне қарай салыстырмалы түрде айтылған, яғни бірінің екіншісіне қарағанда, адамға деген құрметі басым дегенге саяды [4, 121 б.]. Он жеті ұлды Бертіс. Қарқаралы хан Бертіс (арғын – қаракесек). 17 ұл ат арқасына мініп, соңынан ерген соң, жалғанның жарты пәлесі болған басына құстың қауырсынын қадап алып, қарқаралы хан Бертіс атанған. Ташкентті барып шапқан, талаған. Мұны Бұхар ханы естіп, соғысуға келген. Сонда Бертістің Бұхар ханына айтқаны: «Он жеті ұлым бар, сен түгіл Құдайдың да өкпесі қабынып, алса да зорға алар», – депті. Бұхар ханы: «Құдайдан қорықпағаннан қорық», – деген деп, қайтып кетіпті. Бертіс үйіне келіп түскен соң, ұлдарына іш ауруы жабысып, үш күнде түгелі өліп кетіпті. Ауыс: асылық сөйлегеннің тартар азабы шексіз [5, 30 б.].

Ұлттық құндылық. Жинақталған тұрақты тіркестер мәнді-мәнсіз, баянды-баянсыз, жағымды-жағымсыз болса да ұлт тілінде туып, қалыптасып, тұрақты тіркес дәрежесіне енгеннен кейін ұлттық құндылық қатарынан орын алары сөзсіз. Себебі, кез келген бір сөз сол ұлт қажеттілігін өтемесе, лексикалық қордан, қабаттан шығып қалары аян.

Құқықтық мәдениет. Дәстүрлі қоғам бар жерде құқықтық қоғам бар (М.Қойгелдиев). Әрбір ұлт мәдениеті өз бастауын сол ұлттың этникалық іргетасы болып қаланған ру-тайпа болмысының қалыптасу қайнарларынан алатыны сөзсіз. Зерттеу барысында қарастырылып отырған тұрақты тіркестерді жиынтық бейнеде алсақ, шеңбер тәрізді елестетуге болатындығын, оның ортасында өзегі – негізгі ұғым – ру-тайпаға қатысты тұрақты тіркестер орналасса, оның қоршауында мәдениет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен халықтық және жеке тәжірибе әсерінен қалыптасқан дүниеліктердің барлығы орналасатындығын көруге болады. Сонымен, егер тілдік бірлікте мәдени ақпарат болса, онда екі әртүрлі семиотикалық жүйелерді (тіл және мәдениет) біріктіріп, олардың өзара байланысын сипаттайтын категорияның да болуы тиіс. В.Н.Телияның пікірінше бұл – мәдени коннотация.

Тілдің ұлттық мәдениетпен байланысының түрі жайлы мәселеде зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Бірқатар зерттеушілер ұлттық-мәдени компонент түрінде, Ю.А. Сорокин негізгі білім түрінде және т.б. зерттеген. Негізінен, В.Н.Телияның пікірі дұрысырақ болар, себебі ол байланыс мәдени коннотация арқылы жүзеге асады деген. Ондай мәдени коннотация тұрақты тіркестің, тілдік бірліктің ассоциативті-образды интерпретация нәтижесінде немесе метафоралардың ұлттық-мәдени эталон, стереотиптердің қатынастылығынан туындамақ. Мәдени коннотация мазмұнын компоненттерді символикалық оқу арқылы да анықтауға болады. Мысалы, тұрақты тіркестерде ұран мағынасындағы «Ақжол», «Қаптағай» сөзін аруақтану, бойға ерен күш жинау, қуат көзінің символы ретінде: «Ақжолдаса», арғын қалмайды, екеуі бірігіп, «Сарманайлап» түйілсе, басқалардың сау тамтығы да қалмайды; бүкіл әскер он мың болса, он мың, жүз мың болса, жүз мың бәрі ұрандап, мыңдаған ат тұяғының дүбіріне жүздеген әскерилердің дауысы қосылғанда, күн күркірегендей, алапат дауыл тұрғандай ұрыс даласының символы ретінде: «Ақжолдаған» арғындар, «Бақтиярлаған» үйсіндер; бір тудың астына біріктіретін, бір сөздің аясына шоғырландыратын, туысқандықтың белгісі, жинақтағыш күш символы ретінде: Байғара – сыбанның ұраны; ұран иесі – Боранбай және т.б. екінші деңгейлік сезім призмасынан көрінетін әлем символдық мән иеленген тұрақты тіркестермен бейнеленіп, ұлттық тілдік әлем картинасының ерекшелігін анықтайтын басты фактор ретінде жүреді. Адам сезімінің жанжақтылығын бағалаудың генетикалық механизмі ұлтқа тән қабілет, әлемдік тілдік картинаны әрі жалпы типологиялық, әрі индивидуальді ерекше етіп көрсетуге бейім.

Фразеологиялық бірліктерді образды қабылдаудың жоғарыда көрсетілген стереотиптерге, символдық ұғымға қатыстылығының негізінде ұлттар менталитетін тану арқылы біз олардың мәдени-ұлттық мәнін, қасиетін жете түсіне түспекпіз.

Тұрақты тіркестер мен мағыналық бірліктер мазмұны және онда ұялаған мәдени коннотациялар білім көзіне айналады. Неге фразеологиялық бірліктер тілдегі тұрақсыздығына қарамастан ғасырлар бойы сақталады? Неге олар әр кезең сайын түрлене түседі? Өйткені фразеологиялық бірліктерде ұлттардың рухы мен салт-дәстүрі сипатталған мәдени ақпарат бар. Әдетте, коннотативті сөзде денотаттың жекелеген белгілері бөлінген. Мәселен, берілген тақырыптағы ру-тайпа атауларының ішінде «малтүгел» сөзі оның найман ішіндегі аңқау ел екенін ғана білдіріп қоймайды, сонымен қатар, аңғырт, сенгіш, момын, бопау, бірақ ішкі есебі түгел адамды да елестетеді.

Кез келген ру-тайпаға қатысты тіркестер сол рудың адамдарының белгілі бір есте қалатын іс-әрекеттерін көру, есту, жадыда сақтау арқылы ел ішінде кең таралған. Мәселен, ел ішінде «тұз еккен Малтүгел» деген тіркес кеңінен тараған. Оның мағынасы – Малтүгел деген рудың адамдарының сондай аңқау, алаңғасар, сенгіш мінездеріне байланысты шықса,

бүгінде сол аймақтың кез келген аңқау, сенгіш адамына немесе бітуге айналған істің басын бапан, аяғын сапан, шала ұмыт қылған іс иесіне қаратыла әрі қалжың әрі зіл ретінде «Мал-түгелмісің» деп қолданыла береді.

Сөз мағынасына ассоциативті белгілердің телінуі, коннотацияның пайда болуы – мәдени-ұлттық үрдіс, ол ақыл қисынына бағынбайды (неге? Мысалы, садыр табынан шыққан адам аңқау емес, малтүгел табынан шыққан адам аңқау, себебі: садыр табынан шыққан адамдарға, көбінесе, қу деген сөз телінеді), сол себептен әр халықта аңқаулық этапы ретінде басқа да рулар табынан шыққан адамдарды алуға болады.

Жалпы коннотациялар сөзден шығатын ассоциацияларға негізделеді, әйтсе де, олар кей кезде шынайылыққа сүйенеді: садыр – кулықтың (сайтан қу ма, садыр қу ма?), матақ (керей) – тентектіктің (матақ, жүрген жерің шатақ), Белгібай (найман) – жомарттықтың (Береген Белгібай), тобықты (арғын) – сөзге шешен, іске алғыр, ұйымшыл (сөз маржаны тобықтыдан табылады, бөз арзаны Бұқардан табылады, толғағы бір тобықтының баласы).

Көбінесе, коннотациялар бағалаушы рөлінде келіп, сонымен қатар әлем картинасын құрайтын тілдің ұлттық ерекшелігін анық байқатады. Мысалы, алғашында наймандардың әлемді қабылдау картинасында найманның қызына шыдағанға тозақ жұмақтай көрінеді; найманның қызын алған, жұмаққа барады тіркестері жағымды мағына берсе, арғындарда ажалыңнан бұрын өлгің келсе, не екі аяқты мотоцикл ал, не арғыннан қатын ал – жағымсыз баға алған; ал найман тайпасының ішіндегі қызай табының қыздары жайлы тек жағымды ғана баға берілген: арғыннан ән таңда, қызайдан қыз таңда. Коннотациялар әлемді бағалау формасы арқылы көрінеді. Коннотацияларда тілдің номинативті жүйесінің потенциалды шикізаты түзіледі, себебі коннотативті сөз жаңа мағына жасау қабілеті ғана емес, сонымен бірге сөз семантикасындағы күрделі қатынастардың терең мағынасын сақтау әрі ұлттық мәдени тілдік картинаны жасау мүмкіндігі тағы бар.

XIX ғасыр ғұламалары (В. Гумбольдт, А.А. Потебня) тілді рухани күш қалпында түсінген: «Тіл – бізді қоршаған орта, біздің ол ортасыз, оның қатысынсыз өмір сүруіміз мүмкін емес». В. Гумбольдтің пікірінше, «Тіл – сыртқы жағдайлар әлемі мен адамның ішкі әлемінің арасында жатқан әлем» [6, 56 б.]. Бұдан шығатын түсінік – тілдің бізден тыс өмір сүруі мүмкін емес, ол біздің ақыл-ойымызда, жадымызда мәңгілік сақталады.

Табиғи тілдің тілдік бірліктері мәдениет тілінде қосымша мәдени семантикаға ие болады. Мысалы, арғын, найман, керей, уақ, қоңырат, қыпшақ тайпаларының арасында «би» сөзі шешендіктің семантикасын ғана емес, сонымен қатар ақыл-ойдың, интеллектінің символы ретінде айтылады. Бұл мәдени семантика магиялық және мифологиялық ойлау нәтижесінде тумақ. Мәселен, би сөзінің мағынасын мифологиялық тұрғыдан сипаттауына мына тұрақты тіркестер мысал бола алады: құт қонған Шаянбай; Дүтім кетсе, көкшенің құты кетер; Шоң би сөйлегенде қара арғымақты су түбіне батырады, Қазанғап сөйлегенде ол арғымақты судың бетіне шығарады және т.б. Осы берілген тұрақты тіркестердің қай-қайсысын алмасақ та белгілі бір деңгейде аңызға қатысы бары көрінеді. Мысалы, жоғарыдағы көрсетілген мысалдардың ішіндегі құт қонған Шаянбай мағыналық бірлігінен қазақы танымдағы кие қону, құт дару жөніндегі кез келген шаңырақта аса бір ыждағаттылықпен түсінікке қонымсыз сиқыр күштің тылсым сырын бойына дарыта білген ерекше жандар жайлы айтылатын аңыздың сұлбасын көреміз.

Толығырақ тоқталсақ, ел ішінің әңгімесіне жетік көкірек көзі ояу тұлғалардың баяндауы бойынша, бүгінгі күнге дейін жеткен маржан сөздің ерен жүйрігі, қара қылды қақ жарып, әділ кесімін айта білген, найман ішіндегі байжігіт руы тоғас тармағынан шыққан Сасан би төңірегін торлаған аңыз еді. Соның бірі: құн даулай келген қалмақ басшысының Сасан биді көргенде сасып, мен енді құн дауламаймын, тек бір тілегімді бер деуі, ал оның тілегі – билік айтқанда екі босағада жатып, ешкімді жолатпайтын иесі екі аб жыланды Сасан бидің иесі саналатын екі көк қасқырының Еміл өзенін құлдилатып қуып тастауы, яғни

сол иесін қайтартып беруі; екіншісі: ертеректе барымта кезінде мұрын елінің азаматы тоғас ішінде қабылан руының азаматтарының қолынан мерт болып, құн дауланады. Билік айту Сасан биге жүктеледі. Сол маңдағы Шаянбай ауылында бас қосқан жиында қабылан жағы заман заңының тоқтасар келесі ел алдында күмәнға шығып, жан береміз деседі. Ақыры құн даулап келген Мұрын жағы нанып, бұл істен Қабылан жағы таза екен деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, құн кесілмейді.

Ең ауыр жаза ер құнын кесерде өзіне ғана көрінетін Сасан бидің рухы, «екі көк бөрісі» осы жолы өзіне ермей, жиын болған Шаянбай үйінің төсегіне шығып жатып алады. Сыртқа шығып шақырса да келмейді. Сонда ғана істің оң шешілмегенін білген Сасан би өзіне де, туысқандары Қабылан жағына да ренжіп: «Қабыланның тіліне нанба, алтын берсе, алма. Өмірде талай ер құнын кестім. Осы жолы қателестім. Дұрыс кеспедім, Қабылан жағына нандым. Өзіме ғана көрінетін, «екі көк бөрім» Шаянбай үйінің төсегінде қалды. Ендігі құт Шаянбайда болады. Мен қартайған екенмін» [7, 85 б.] деп налыпты. Содан бастап Шаянбайдың байлығы асып, дәулеті шалқиды. Аты жалпақ Найман еліне белгілі болады. Ел іші «құт қонған Шаянбай» деп атап кетеді.

Мифтік мазмұн арқылы этнос болмысын танытатын кейбір мағыналық бірліктер мифологема және архетиптермен байланысты. Бұл жердегі архетипте мынадай мәдени ақпарат жасырулы: істі әділетсіз шешуге болмайды, іс әділетсіз шешілсе, бізді желеп-жебеп жүрген періштелер ренжуі негізінде біздің кеңістік өрісіміз тарылады, әлсірейді әрі бұл жерде әділ шешімге қиянат әкелуші бидің жақындары, ал адам өз жақынына жамандық әкелсе, оны жебеуші құдірет иесі жазаға тартады. Жазаның түрі, биді сенімділігін нық ететін бағыт-бағдар беруші екі көк қасқырынан айыру, яғни бұл жерде, ісіне лайық әділ шешім шығармау дұрыс емес деген мәдени астар жатыр. Тағы бір басты белгі – «ел ішіндегі беделі зор» «би» сөзін ұлттық дәстүрдің, наным-сенімнің бірқатар контекстерімен шендестіруге мүмкіндік береді. Мысалы, би шешімінің әділдігі, адалдығына қарай: ісің адал болса, Өскенбайға бар, арам болса, Ералыға бар; Бәйкісіге билік берме; Білсең Кегенбаймын, білмесең деген баймын және т.б. Тұрақты тіркестер құрылымында, образдар іріктемесінде олардың мәдени ұлттық стереотип пен эталондар байланысы қадағаланады. Бұл ақпарат кейін коннотацияларда жанданып, ассоциативті образды негіздің мәдениетпен (эталон, символ, стереотип) байланысын көрсетеді. Мағыналық бірліктерде әлем жайлы жалпыадами түсінік бар, мысалы, бұл сөздер рухани мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, сонымен бірге олардың мән-мағынасын да қамтиды. Кез келген ұлт тағдырында рухани өмір мен тіл үшін басты нәрсе – экономикалық қауымдастық ерекшелігі болып табылады. Оның ықпалы мен әсері айрықша. Экономикалық қауымдастықтың томаға-тұйықтығы сол белгілі бір аймақта тілдік ерекшеліктердің пайда болуына, тайпалар, рулар көлемінде сол тілдік ерекшеліктердің сақталуына жағдай тудырады. «Әрбір халықтың ой-өрісін, сезім-түйсік, дүниетанымы мен болмыс-тіршілігін танытатын оның тілі десек, сол тілдің – әр халықтың, әр ұлттың ата-бабадан кейінгі ұрпақтарына жалғасын тауып келе жатқан, онайлықпен өзгермейтіні белгілі [8, 15 б.].

Қорытынды. Қай халықтың болмасын оның толыққанды ұлт болып қалыптасуында тіл ең негізгі рөл атқарады. Яғни, тіл – ұлтты ұлт етіп, ұлттық дүниетанымымызды қалыптастырып, өз бойына сақтап, бүгінге дейін жеткізген. Сонымен мақалаға өзек болып отырған ру-тайпа болса, сол ру-тайпаның ойлау қабілеті, дүниені қабылдауы, қалыптасқан ұлттық рәсімді сақтай білуі, оны тілі арқылы бере білуі, ол ру-тайпа негізіндегі ұлтты тану, ұлттың мәдениетін тілі арқылы тану болып табылады. Айтылған таным-түсінік жөнінде ру-тайпаның жүріп өткен жолынан, өмір кешулерінен, бағыт-бағдарынан, күнделікті жағдаяттардан бізге ақпарат беруші дереккөздердің бір арнасы – ру-тайпа атауларынан қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. -Алматы: Қазақ университеті, 2003. -101 б.
- 2 Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск: Родина, 2001. – 623 б.
- 3 Нәсенов Б. Абыралы – қанды жылдары. – Новосибирск, Родина, 2002. – 2 б., 3 кіт. – 642 б.
- 4 Маданов Х. Кіші жүздің шежіресі. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 121 б.
- 5 Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- 6 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. – 451 б.
- 7 Саяхов О. Естен кетпес есімдер. – Алматы: Тамыр, 2002. – 232 б.
- 8 Қайдар Ә.Т. Этнолингвистика. – Алматы: Білім және еңбек, 1985. – 232 б.

Ш.Б. Сейтова

*Казахский инновационный университет гуманитарного права,
Семипалатинск, Қазақстан*

Информационное содержание некоторых этнонаименований

Аннотация. Жизненный смысл народного духа сохраняется в его языке. Поэтому любая семантическая единица является значимой частью жизни племени. У казахского народа сформировано свое искусство слова. Люди, обладавшие даром красноречия, были особо почитаемы в народе. По этой причине можно выделить национальные речевые особенности ораторского искусства казахского народа. Жизненный смысл человеческого духа сохраняется на его языке. Поэтому любая значимая единица - значительная часть племенной жизни. У казахского народного искусства есть свое искусство речи. Он имеет особое уважение к речи и искусству.

В судьбе любой нации главное для духовной жизни и языка - это особенность экономического сообщества. Его влияние и влияние являются исключительными. Сложность экономического сообщества создает условия для языковой специфики в этом конкретном регионе и сохраняет эти языковые особенности в племенах и племенах.

Ключевые слова: этноним, устойчивое выражение, мотивация, национальная ценность.

Sh.B. Seitova

Kazakh Innovative Humanitarian Law University, Semipalatinsk, Kazakhstan

Informational motives of some ethnonyms

Abstract. The vital meaning of the national spirit is preserved in its language. Therefore, any semantic unit is an important part of the life of the tribe. The Kazakh people have their own art of expression. People who possessed the gift of eloquence were especially respected by the people. For this reason, it is possible to single out the national speech features of the oratory of the Kazakh people. The delicate messenger of the soul is preserved in his ego. Anyone who likes to be one of the most important parts of life. The art of the Kazakh people has its own art. There are ten great art lovers and artists.

Everyday life is the main thing for the soul and language - this is an economic community. Ego vliyanje and vlianiytsya are exclusively. The economical Society creates language specifications in the specific region and preserves these languages' specifications in the form of plugs and plugs.

Key words: ethnonym, stable expression, motivation, national value.

References

- 1 Sagyndyquly B. Qazirgi qazaq tili. Leksikologiya [Modern Kazakh language. Lexicology] (Qazaq universiteti, Almaty, 2003. S. 101). [in Kazakh]
- 2 Isabaev B. Ulylar mekeni [Place of honor]. (Homeland, Novosibirsk, 2001. S. 623). [in Kazakh]
- 3 Nasenov B. Abyraky – qandy zhyldary [Euphrates are bloody years]. (Homeland, Novosibirsk, 2002. book 3. S. 642). [in Kazakh]

- 4 Madanov H. Kishi zhuzdin shezhiresi [Chronicle of the Younger]. (Atamura-Qazaqstan, Almaty, 1994. S. 121). [in Kazakh]
5 Kopeiuly M.Zh. Qazaq shezhiresi [The Kazakh Chronicle]. (Zhalyn, Almaty, 1993. S. 76).
6 Gumbol'd V. Yazyk I filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. (Progress, Moskva, 1985. S. 451). [in Kazakh]
7 Sayahov O. Esten ketpes esimder [Unforgettable Names]. (Tamyр, Almaty, 2002. S. 232).
8 Qaidar A.T. Etnolingvistika [Ethnolinguistics]. (Progress, Almaty, 1985. S. 232). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Сейітова Ш.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: seitovashinar@mail.ru.

Seitova Sh. B. – Doctor of Philological sciences, professor. Kazakh humanitarian-juridical innovation university, Semey, Kazakhstan. E-mail: seitovashinar@mail.ru.

FTAMP 16. 31. 51.

Ж. Сәдуақасұлы¹, А. Махамбетова²

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: ¹zhenis46@mail.ru, ²aidanamakhambetova@mail.ru)

Қазақ тіл білімінде лепті сөйлемдердің зерттелу жайы

Аңдатпа. Бұл мақалада лепті сөйлемдердің зерттелу жайына қатысты ғалымдардың көзқарастары мен пікірлері берілген. Сондай-ақ, лепті сөйлемдердің қазақ тіл білімінде құрылымдық жағынан арнайы зерттеу объектісі болғанымен, мәтін ішіндегі қызметі мен қатысымдық ерекшеліктерінің арнайы зерттеу нысаны болмағандығы айтылған. Сөйлем мен сөз тіркестері – синтаксистің ең негізгі бөлшектері болумен бірге, сөйлемдердің өзара мағыналық және құрылымдық жағынан тығыз байланысқан күрделі контекст, абзац, күрделі синтаксистік тұтастық топтарын құрайды. Қазіргі кезде осындай күрделі топтарды зерттеудің маңызы аса зор. Сөз тіркестері – синтаксистің ең негізгі бөлшектері болумен бірге, сөйлемдердің өзара мағыналық және құрылымдық жағынан тығыз байланысқан күрделі немесе тілдегі контекст, абзац, күрделі синтаксистік тұтастық, мәтін аталатын сөз топтарын құрайды.

Түйін сөздер: синтаксис, сөйлем мен сөз тіркестері, мәтін, мәтін синтаксисі, жай сөйлем синтаксисі, лепті сөйлем, интонация, эмоция.

Кіріспе. Тіл білімінің кейінгі даму кезеңдерінің нәтижесінде мәтін синтаксисі өмірге келді. Көптеген жаңа мәселелер қолға алынды.

Мәтін мәселесін зерттеудің түп негізі – орыс тіл білімінде. Орыс ғалымдары Ф.И.Буслаев, А.А.Потебнялар ерекше назар аударып, қарастырып өтсе, А.М.Пешковский күрделі синтаксистіктік тұтастықтың негізін салуға тырысты. Күрделі синтаксистік тұтастық категориясын «абзац» деп атап, негізгі белгілерін анықтап берді.

Тақырыптың зерттелуі. Аталған мәселеге аса маңыз беріп, жан-жақты зерттеу жүргізе бастау орыс тіл білімінде 40-50 жылдардан басталды. Алайда күні бүгінге дейін ғалымдар арасында пікір қайшылықтары өте көп.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселені қозғап, сөз етіп жүргендер: М.Серғалиев, Б.Шалабай, Ж. Жақыпов, Б.Мүсірепова. Сөйлем мен сөз тіркестері – синтаксистің ең негізгі бөлшектері болумен бірге, сөйлемдердің өзара мағыналық және құрылымдық жағынан тығыз байланысқан күрделі (яки тілде контекст, абзац, күрделі синтаксистік тұтастық, мәтін аталып жүрген) топтарын құрайтыны белгілі. Ал қазіргі кезде осындай күрделі топтарды зерттеудің маңызы аса зор болып отыр. Нақтырақ айтқанда, синтаксистің ең күрделі, ең

жоғарғы бірлігі болып саналатын осы категориялардың қай-қайсысы да кем дегенде екі сөйлемнің өзара мағыналық та, құрылымдық та жағынан тығыз байланысуынан тұратыны ақиқат. Осы байланыстарды анықтауға барар жол алдымен сөйлем, оның түрлері, соның ішінде өзіміз тақырып етіп алып отырған «лепті сөйлемдер» жайындағы көзқарастар мен пікірлерді салыстыра қараудан басталуға тиіс деп ойлаймыз.

Зерттеу нәтижелері мен талдаулар. Қазақ тіл білімінде сөйлем, оның жүйесі мен түрлері жайындағы алғашқы ғылыми көзқарас А.Байтұрсынұлының «Тіл тағылымында» тұжырымдалған. «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой. Сөйлегенде, жазғанда, кім де болса ойын айтады. Ойын айтуға тиісті сөздерді алады да, олардың басын құрап, біріне бірінің қырын келтіріп, қиындастырады. Қыры келетін сөздер тұрған күйінде алса да, қиындаса қалады. Қыры келмейтін сөздерді қиындастыру үшін қырларын өзгертіп қиюын келтіреміз. Сондықтан, ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады», – дейді ғұлама [1, 263 б.].

А.Байтұрсынұлы сөйлемді алдымен жалпы түрлері және айтылу түрлері деп екіге топтастыра отырып, соның ішінде соңғысын: 1) Сұраулы сөйлем; 2) Лепті сөйлем; 3) Тілекті сөйлем; 4) Жай сөйлем – деп іштей жіктеп көрсетеді. Міне, бұдан біз қазақ тіл білімінде қазіргі кезде айтылып жүрген сөйлем түрлерінің, әсіресе өзіміздің зерттеу нысанымыз болып табылатын «лепті сөйлем» деген сөйлем түрінің алғаш рет осы ғалымның еңбегінде аталғанын және осы сөйлем түріне берген анықтамасы мен мысалдарының өзі кейінгі ғалымдардың еңбектеріне арқау болғанын байқаймыз.

Салыстырып көрейік: Ахмет Байтұрсынұлы: «Лепті сөйлем деліп аталатын адам көңіл күйі, жан жайымен сөйлегенде, мәселен, жан ауырғанда, не кенелгенде, таңданғанда, сұқтанғанда, кейігенде, есіркегенде, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, қуанғанда айтылатын сөйлемдер. Бұлар айтылғанда, жай айтылмай, лепті үнмен айтылады. Сондықтан лепті сөйлем деп аталады. Мысал: *Уф, Алла! Бітті қаным! Шықты жаным! Ей, шіркін, жақсылықты білмейтұғын! Жарайды, бәрекелді, сабаз-ай! Я, Раббым! Уа, дариға, өттің бастан қызық жас!* [1, 298 б.].

С.Аманжоловта: «Лепті сөйлем интонациямен, екпінмен байланысты... Лепті сөйлем – психологияға байланысты сөйлем. Қуаныш, шаттану, ренжу... психологиямен байланысты екені даусыз. Мұның бәрі көңіл күйімен түйіскен, ұштасулы. Сондықтан ойдың осы жақтарына байланысты түрін лепті сөйлем қатарына қосамыз», – дей отырып, осы сөйлемнің мағынасына қарай он түрін атап, әрқайсысына мысалдар келтіреді [2, 168 б.]. Ахмет Байтұрсынұлын логикалық тұрғыда байыта отырып өзіндік түзетулер жасағанын көреміз. Мәселен, Ахандағы «жай сөйлем» мұнда «хабарлы сөйлем» деп аталса, «тілекті сөйлем» «лепті сөйлемге» қосылып берілген. Дегенмен, осы еңбекте сөйлемдердің кей ерекшеліктері, әсіресе сөйлемдердің ойға қатысты жағы тереңірек талданып көрсетілген.

Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» еңбегінде 1936 жылы жеке оқулық болып басылған «Қазақ тілінің грамматикасының» 2-бөлімі «Сөйлем жүйесінен бастауыш білім» тақырыбымен берілген. Осында: «Сөйлем түрлі сазбен айтылады. Қандай сазбен айтылатынына қарай, сөйлем үш түрлі болады.

- 1) Хабар сазды сөйлем.
- 2) Сұрау сазды сөйлем.
- 3) Леп сазды сөйлем.

Бір нәрсеге таңдана, опына, біреуге өгіне, бұйыра, ашулана, қуана сөйленген немесе хабар өте көтеріңкі я өте басылық көңілмен берілген болса, сөйлем леп сазды болады. Тілек, ұран сөйлемдер де леп сазды сөйлемдерге қосылады», – дейді [3, 153 б.]. Ал, 1937 жылы «Ауыл мұғалімі» журналында жарияланған «Жаңа грамматиканың жаңалықтары» атты мақаласында ғалым сөйлемді сөйлем мүшелерінің қатысына қарай жалаң, жайылма,

күрделі деп топтастыра отырып, «...айтқанда оны қандай үнмен, қандай сазбен айтқанымызға қарай да топтастыруға болады» деген тұжырым жасап, сөйлем түрлі сазбен айтылуы, соған сәйкес сөйлемнің жоғарыдағыдай 3 түрге бөлінетінін қайталап айтады [3, 154 б.].

Мұнда біз автордың адамның сөйлеу үдерісі кезінде өз ойын тыңдаушыға қандай үнмен (сазбен) беретінін басты назарға ұстағанын байқаймыз. Біздің ойымызша, ғұламаның ойлау үдерісінен (немесе пікірден) кейін сөйлеу әрекетінің жүзеге асатынын ескеруі қазақ тіл білімі үшін жаңалық деп есептейміз. Бірақ, сөйлеу мен сөйлемді бір деңгейде қарауы сол тұстағы барлық ғалымдарға ортақ құбылыс деп түсінеміз.

Қазақ тіл білімінің өткен ғасырдың 50-жылдарына дейінгі жетістіктерін паш еткен алғашқы академиялық грамматика «Қазіргі қазақ тілі» (1954) екенін білеміз. Осы кітаптың «Жай сөйлем синтаксисі» бөлімін жазған М.Балақаев та С.Аманжоловтың ізімен сөйлемдерді «айтылу мақсатына, айтылу сазына» қарай: хабарлы, сұраулы, лепті деп жіктейді де, лепті сөйлемдер қатарына қазіргі кезде жеке қарастырылып жүрген «бұйрықты сөйлемді» де қосады. Бұл екі ғалым да лепті сөйлемнің жасалуында лептің, интонацияның рөлі бар екенін басшылыққа алғаны айқын. Өйткені С.Аманжолов: «Лепті сөйлем интонациямен, екпінмен байланысты...», – десе, М.Балақаев: «Кісінің қорқу, таңдану, масаттану, өкіну сияқты көңіл күйін білдіретін сөйлемдер де, бұйрық, тілек, үндеу, ұран т.б. мағынада айтылатын сөйлемдер де лепті болады... Лепті сөйлем аса көтеріңкі дауыспен, лептік әуенмен айтылады», – дейді [4, 371 б.].

Лепті сөйлем мен бұйрық мәнді сөйлемдерді алғаш рет бөліп қарастырған О.Төлегенов еді. Ол сөйлем типтерін: «1) баяндаудың жалпы модальдық мағынада (шындыққа қатысты) берілу сипатына қарай: болымды болымсыз; 2) нақтылы сөйлеу процесінде баяндаудың берілу мақсаты жағынан: хабарлы, сұраулы, бұйрықты; 3) эмоциялық мағынасына қарай: үстемелі лепті, арнаулы лепті сөйлемдер» – деген ыңғайда жіктейді және осыны негізге ала отырып өзінің белгілі еңбегін жазады [5, 43 б.]. Бұл еңбектің ерекшелігі сол – лепті сөйлемді сөйлемнің «айтылу мақсатына қарай» деген тобына жатқызбай, өз алдына эмоциялық сөйлем ретінде бөліп қарастыруында деп білеміз.

1967 жылы шыққан «Қазақ тілінің грамматикасында» сөйлемдердің хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті болып бөлінуі олардың ішкі мазмұнына, грамматикалық форма ерекшеліктеріне сүйенетіндігіне байланысты екені айтылады. Сондай-ақ, хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер мағынасына сай ерекше тұлға алып құралады. Олардың әрқайсысына тән баяндауыштық формасы, интонациясы бар екендігін де басты назарға алады.

Осыдан соң, лепті сөйлем мен бұйрықты сөйлемдер жеке дара сөйлем түрлері ретінде қарастырылады. Бұл лепті сөйлемдердің адам бойындағы психологиялық өзгерістерге сай берілетін, ерекше интонациямен, эмоциямен айтылатын дыбыстық жүйе екені.

«Эмоцияны білдіру – коммуникативтік мақсаттың басты элементі. Сондықтан ол сөйлемнің белгілі структуралық түрлерін өзіне бейімдейді. Лепті сөйлемдер эмоцияны білдіру міндетіне екі жақтан бейімделген: а) құрамы жағынан; ә) баяндауыш мүшенің формасы жағынан [6, 126].

М.Балақаевтың кейінгі оқулықтарында лепті сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдер жеке сөйлем түрлері ретінде қарастырылған. Мысалы, М.Балақаевтың Т.Қордабаевпен бірігіп жазған «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде де, ғалымның Т.Сайрамбаевпен бірігіп жазған еңбегінде де осы дәстүр жалғасын тапқан. Осы соңғы еңбекте: «Кісінің көңіл күйін, әр түрлі эмоциялық сезімін білдіру үшін жұмсалатын сөйлемдер лепті болады. Лепті сөйлемдердің мағыналары жай хабар болумен қатар, кісінің қуанышы, қорқынышы, таңырқауы, ызасы, аянышы, жалынышы, күмәні, жиреніші сияқты ішкі сезімдерін білдіреді», – дей келіп, бұл сөйлемдердің жасалуында одағайлар мен көтеріңкі интонацияның орнын баса көрсетеді және олардың жасалу жолының төрт ірі ерекшелігін көрсетеді [7, 24 б.]. Г.Әбухановтың «Қазақ тілі» оқулығында да лепті сөйлемге ұқсас анықтама берді [8, 184 б.].

Қазір синтаксис саласын зерттеуге ерекше ынта қойған ғалым Р.Әмірдің Ж.Әмір-

мен бірлестікте жазған «Жай сөйлем синтаксисі» еңбегі жоғарыда аталған ғалымдардың көзқарастары мен ой-пікірлерін таразылай отырып, соларда қозғалып аяғына жетпеген мәселелерді кейінгі ғылыми жаңалықтарды негізге ала отырып толықтыруға, тиянақтауға арналған. Бұл еңбекте сөйлемнің тек болмыстағы қатынастарды білдіруге жұмсалмайтыны, сөйлем кісінің тіл арқылы қатынас жасауы пікір айтуымен қатар, екінші кісіден пікір білу, информация алу үшін сөйлеуіне немесе басқа біреуді іске қосу, жұмсау мақсатына да байланысты қолданылатыны ескертіледі. Сөйлеудің осы мақсаттары тілде сөйлемнің тиянақты формалары арқылы көрінетіні, осыған байланысты сөйлемдер сөйлеу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер деп топтастырылатыны айтылады [9,64]. Р.Әмірдің осы еңбегінде лепті сөйлемдер жайындағы пікірлері әзірге ең соңғы академиялық грамматика «Қазақ грамматикасына» (Астана, 2002) да енген. Мұнда «айрықша эмоциялық сөйлемдердің» баяндауыштарының 20 түрлі жасалуын көрсетумен бірге, «реплика ретіндегі лепті сөйлемдерді» де өз алдына бөліп көрсетеді. [10, 674 б.].

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімінде лепті сөйлемдердің зерттелуі жайында төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Лепті сөйлемдердің зерттелуін 3 кезеңге бөліп қарауға болады:

- 1) өткен ғасырдың 20-40 жылдар аралығы;
- 2) 40-90 жылдар аралығы;
- 3) 90- жылдан кейін.

2. Осы кезеңдердегі ғалымдардың ортақ көзқарастары: лепті сөйлемдер айрықша интонациямен, адамдардың түрлі көңіл күйлерін білдіретін эмоциялық сипатта айтылады.

3. Пікірлер мен көзқарастағы айырмашылықтар: алғашқы кезеңде лепті сөйлемдер бұйрықты сөйлемдермен бірге қарастырылды; осы кезеңнің соңына қарай сөйлеу үдерісіндегі үннің, сөйлеу сазының ерекшелігіне қарай «леп сазы» деп атау ұсынылды; кейінгі кезеңдерде бұл ұсыныс қабылданбай, лепті сөйлем бұйрықты сөйлемдерден бөлек қарастырылды; соңғы кезеңде лепті сөйлем пікірдің көрінісі ретінде қарастырылды. Осы зерттеулердің еш бірінде лепті сөйлемдердің мәтін ішіндегі орны айқындалмады. Осы мәселе біздің келешек зерттеуіміздің нысанына айналады деген сенім бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.- 444 б.
- 2 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 319 б.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мектеп, 2010. – 607 б.
- 4 Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 363 б.
- 5 Төлегенов О. Жалпы модальды мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы, 1968. – 179 б.
- 6 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым баспасы, 1967. – 235 б.
- 7 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 240 б.
- 8 Әбуханов Г. Қазақ тілі. – Алматы: Санат, 2000. - 287 б.
- 9 Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ғылым, 2003. – 198 б.
- 10 Қазақ грамматикасы. – Астана: Фолиант, 2002. – 784 б.

Ж. Садуақасұлы, А. Махамбетова

Кызылординский государственный университет имени Коркыт-Ата,

Кызылорда, Казахстан

Обстоятельства исследования восклицательных предложений казахского языка

Аннотация. В этой статье рассмотрены взгляды и мнения ученых относительно исследования восклицательных предложений казахского языка. Так же, хотя восклицательные предложения и были объектом специального исследования в казахском языке, не было специальных исследова-

нии об их структуре и относительных особенностей внутри текста. Исследование восклицательных предложений можно рассматривать в 3 этапах: а) 20-40 года прошлого столетия; б) 1940-90 года; в) после 90-х годов.

Общее суждение ученых тех времен: восклицательные предложения произносятся с особой интонацией и выражают эмоциональное отношение говорящего к действиям. Различия мнений и взглядов: в начальный период восклицательные предложения рассматривались вместе с приказными предложениями; к концу настоящего времени было предложено название «тон звучания» в зависимости от особенностям звучания разговора; в последствии это предложение не приняли, восклицательное предложение стали рассматривать в отдельности от приказного предложения; в последний период, восклицательное предложение стали рассматривать как явление рассуждения.

Ключевые слова: синтаксис, предложения и словосочетания, текст, синтаксис текста, синтаксис простого предложения, восклицательное предложение, интонация, эмоция.

Zh Saduakasuly, A. Makhambetova

Kyzylorda State University named after Korkyt-Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

The study of exclamatory sentences of the kazakh language

Abstract. This article examines the views and opinions of scientists on the study of exclamatory sentences of the Kazakh language. Similarly, although exclamatory sentences were the object of a special study in the Kazakh language, there was no special study of their structure and relative characteristics within the text. And so, on the study of exclamatory sentences in the Kazakh language, the following conclusions can be drawn a) 20-40 years of the last century; b) 40-90 years; c) after the 90's. The general judgment of scientists of those times: exclamation sentences are pronounced with a special intonation and express the speaker's emotional attitude to actions.

Differences of opinion and views: in the initial period, exclamation sentences were considered together with orders: by the end of the present time, the name "tone of sound" was proposed depending on the peculiarities of the sound in conversation, in a can sequence, this sentence was not accepted, the exclamation sentence was considered separately from the order sentence in the last period, the exclamation sentence was viewed as a phenomenon of reasoning.

Key words: syntax, sentences and word-combinations, text, text syntax, simple sentence syntax, exclamation sentence, intonation, emotion.

References

- 1 Baityrsinov A. Til tagylymy [Language teaching]. (Ana tyly, Almaty, 1992. S. 444). [in Kazakh]
2. Amanzholov S. Kazakh adebi tylynyn qysqasha qyrsy [Short course of Kazakh literary language]. (Sanat, Almaty, 1994. S. 319). [in Kazakh]
- 3 Zhubanov K. Kazakh tyly zhonindegy zertteuler [Research on the Kazakh language]. (Ana tili, Almaty, 2010. S. 310). [in Kazakh]
- 4 Kazirgi qazaq tyly [Modern Kazakh language]. (Kaz CCR FA baspasy, Almaty, 1954. S. 363).
- 5 Tylegenov O. Zhalpy modaldy maqsat mandy zhai soilem tiptery [The general purpose of the modal purpose is simple sentences]. (Mektep, Almaty, 1968. S. 179). [in Kazakh]
- 6 Kazakh tylynyn grammatikasy [Grammar of the Kazakh language]. (Gylym, Almaty, 1967. S.235).
- 7 Balakaev M., Sairambaev T. Kazirgi kazakh tyly [Modern Kazakh language.]. (Sanat, Almaty, 2010. S. 240). [in Kazakh]
- 8 Abuhanov G. Qazaq tyly [Kazakh language]. (Sanat, Almaty, 2000. S. 287). [in Kazakh]
- 9 Amir P., Amirova Zh. Jai soilem sintaksisy [Simple Sentence Syntax]. (Gylym, Almaty, 2003. S.198). [in Kazakh]
- 10 Kazakh grammatikasi [Kazakh Grammar]. (Foliant, Astana, 2002. S. 784). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер:

Сәдуақасұлы Ж - фил. ғыл. докт. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
Махамбетова А. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің магистранты.
Saduakasuly Zh. - Doctor of Philology, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Doctor of Philology,
Makhambetova A. - Master student of the Korkyt Ata Kyzylorda State University

FTAMP 16.31.51

С.О. Симбаева¹, М.М. Қайыпбаева²¹ «Тұран-Астана» университеті, ² ҚазГЮУ университеті, Астана, Қазақстан**Тілді аудармасыз оқыту және тілдің фонетикалық интерпритациясы**

Андатпа. Берілген мақалада бүгінгі таңда өзекті мәселелердің біріне айналып отырған тілді аудармасыз оқыту және тілдің фонетикалық интерпритациясы жайында сөз қозғалады. Сонымен қатар бірнеше ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, «интерпритация» терминінің түсінігіне тоқталып, оның тілдік қолданысындағы туындайтын қателіктері жайына да тоқталдық. Тіл динамикасын бейнелейтін заңды үрдістердің бірі – «вариативтілік». Вариативтілік ұғымы – бір нәрсенің бір немесе бірнеше нұсқаларының болуы. Бұл сөздің этимологиясы латын тілінен аударғанда «variativus» - «өзгермелі», «variatus» - «әртүрлі», одан әрі «variare» - «өзгерту» - «әртүрлілік» деген мағыналарды білдіреді. Қорыта айтқанда вариативтілік өзгермелі дегенді білдіреді. Интерпритация көбіне тілдер мен халықтар байланысқа түскен кезде пайда болады. Екі немесе бірнеше тілдерді меңгергенде қабылдау функциялары пайда болады. Бір тіл екінші бір тілді ығыстырып өзінің тілдік нормаларына бағындыруға тырысады.

Түйін сөздер: тіл, ғылым, көптілділік, аудармасыз оқыту, тіл үйренуші, ұлт өкілдері, заман талабы, көптілділік.

Кіріспе. Бүгінгі заманның талабына сай ғылым мен техника қарқын алып, алға дамыған кезеңде, ағылшын, орыс тілдерін жетік меңгеру заман талабына айналып отыр. Әлемік мәдениет пен ғылымды меңгерген жастарымыздың тілді жетік біліп, шетелде біліктіліктерін жетілдіру бүгінгі күн тәртібіндегі мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан жастарымыз тілді жетік меңгерген кезде ғана өзіне-өзі сенімді азамат болып қалыптасып, болашақ ұрпағына өз пайдасын тигізері мәлім. Осы ретте тілді аудармасыз оқыту мәселесіне тоқталар болсақ, аталған мәселе біршама ізденісті талап етіді. Жалпы тілді тез арада меңгеру әдістемесін негізге алып отырған мәселесі де осы. Сондықтан да өзге ұлт өкілдеріне не қазақ тілін, ал қазақ тілді азаматтарға өзге шет тілдерін аудармасыз меңгертуде білім беру саласын толықтай ақпараттандырған қажет деп санаймын. Сондай-ақ, аталған ақпараттық жүйені оңтайлы пайдаланған дұрыс. Осы ретте мемлекет тарапынан қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне және қазақ тілді азаматтарға шет тілдерін меңгертуде байланысты біршама жұмыстар атқарылып жатқаны да мәлім.

Зерттеудің мақсаты. Тілді меңгерту барысында жүйелі жұмыстар жасаған жөн. Орыс тілді аудиторияға қазақ тілін меңгерту барысында оқытушыға шығармашылық тұрғыдан жан-жақты ізденісті талап етеді. Осы ретте оқытушы өзінің алдына: тыңдаушының ой-өрісін кеңейту, қазақ тілінде өз ойын жүйелі, сауатты жазуға машықтану, қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпын танып талаптануға, сонымен қатар Отанды, табиғатты және т.б. жан-жақты терең танып білуге талпындыру керек.

Зерттеу нысаны. Тілді аудармасыз оқытуда біріншіден, презентациялар, демонстрациялар, модульді сабақтарды қолданған дұрыс. Екіншіден, сабақ барысында тыңдаушылардың белсенділігін арттырып отырған орынды. Үшіншіден, уақытты ұтымды пайдаланған жөн және т.б. Қазақ тілінің қоғамдық қызметін кеңейтіп, оның маңызын, қажеттілігін табиғи түрде арттыру, жан-жақты дамытудың бірден-бір жолы тілді үйретудің сапасына қатаң талап қою, тіл үйренушілердің өздігінен білім алуын ұйымдастырумен бірге оның нәтижесіне тұрақты бақылау жасау. Бақылау жасау дегеніміз адам өзінің алдына қойған мақсатына қарай жүзеге асыратын әрекеттердің дұрыстығын қадағалау керек.

Қай тілді болмасын тілді аудармасыз меңгертудің тиімді жолы – заман талабына сай сабақтарды электронды оқу құралдарын, интерактивті тақтаны және электронды құралдар арқылы оңтайлы білім беру болып табылады.

Тілді меңгерушілер мәтіндерді, электронды оқу құралдарын компьютерлік жабдықтардың көмегімен тыңдап, көріп берілген тапсырмаларды орындау арқылы оқыған мәтінін есте сақтап, оны бекіту әрекеттерін жасайды. Осы ретте тыңдаушы электронды оқулықтардағы мәтінді оқып, сол мәтінге тиесілі жаттығуларды орындап отырса, алынған тапсырмадағы жағдаяттар күнделікті өмірмен байланысты болса, тілді меңгеру жеңілдігі туындар еді. Жоғарыда аталғандарды саралай келе, бұдан мынадай нәтижелерге қол жеткізуге болады. Біріншіден, тыңдаушылар сөздікпен, мәтінмен жұмыс жасауға машықтанады. Екіншіден, сұрақ-жауап әдісін пайдалану арқылы ойын жүйелі жеткізіп, сөйлеуге машықтанады. Сонымен қатар мәтінге қатысты берілген тапсырмаларды орындату, үш тілде глоссарий жазу, топтық және жұптық жұмыстар жасату арқылы тілді меңгерер еді.

Зерттеудің талдануы. Бүгінгі таңда өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін меңгерту әдістерінің бірі – «билингвалды әдіс» болып табылады. Жалпы «билингвизм» - терминіне тоқталар болсақ, бұл –қостілділік, дербес екі тілде бірдей ойлап, жаза білетін өнер адамдардың психологиясын зерттейтін тіл білімінің әлеуметтік саласы болып табылады. Екі тілді қатар пайдаланатын өнер қайраткерлері шығармашылығына ерекше назар аударатын ғылыми бағыт.

«Билингвизм» дегеніміздің сөзбе-сөз мағынасы – бір қоғам шегіндегі екі немесе одан да көп тілдердің өмір сүруі мен қызмет етуі. Билингвизмнің қазақша баламасы – «қостілділік». Қостілділік қазақтың «қос» («екі» сөзімен мәндес) және «тіл» (адамдардың қарым-қатынас құралы) дегенді білдіреді. Сол сияқты тіл динамикасын бейнелейтін заңды үрдістердің бірі –«вариативтілік». Вариативтілік ұғымы – бір нәрсенің бір немесе бірнеше нұсқаларының болуы. Бұл сөздің этимологиясы латын тілінен аударғанда «variativus» - «өзгермелі», «variatus» - «әртүрлі», одан әрі «variare» - «өзгерту» - «әртүрлілік» деген мағыналарды білдіреді. Қорыта айтқанда вариативтілік өзгермелі дегенді білдіреді.

Сондай-ақ, тілдік вариативтіліктің әлеуметтік лингвистика интерпритациясы дегендегі «интерпритация» сөзіне түсінік бере кетсек, «Интерпретация» (interpretation) - 1) нақты тілде ұсынылған кейбір синтаксистік аяқталған мәтіннің мағынасына түсініктеме беру; 2) мәліметтерді, әдетте, программада немесе оның қандай да бір үзіндісінде (операторда) агрегациялаудың, алгоритмдік мәнін автоматты түрде табу мен талдауды орындау дегенді білдіреді. Сондай-ақ, «Интерпретация» (лат. interpretatio - түсіндіру, түсіндіру) - гуманитарлық білім ретінде» ауызша сөйлеумен қатар жазбаша түрде де белең алады. Осы ретті «Интерпритация» түсінігіне нақтырақ тоқтала кетсек. Бүгінгі таңда аталған термин әртүрлі ғылым салаларында да көптеп қолданылып жүргені түсінікті. Тіл білімінде аталған терминді алғаш рет Прагалық лингвист ғалымдар енгізген. Бұл дегеніміз байланысқа түсетін тілдің тілдік нормаларынан ауытқу болып табылады. Дегенмен, «интерпритация» терминіне түсінікті У. Вайнрайх берген. Алғашында «Интерпритация» термині «әрекет», «өзара әсер» ретінде ғылымның нақты саласында көптеп кездесе бастады. Тіл білімінде интерпритация бір тілдің екінші бір тілге әсерінің бірізділігін білдіреді. В.А. Виноградовтың интерпритациясын біз көптілділіктің әсерінен екенін білеміз. Бұл феноменды ауызша және жазбаша тілден байқауға болады.

Интерпритация көбіне тілдер мен халықтар байланысқа түскен кезде пайда болады. Екі немесе бірнеше тілдерді меңгергенде қабылдау функциялары пайда болады. Бір тіл екінші бір тілді ығыстырып өзінің тілдік нормаларына бағындыруға тырысады. Бұл үдеріс көбіне көптілділік салдарынан пайда болады. Ғылыми-техникалық аударма тілін зерттеуші ғалым А.Л. Пумпянскийдің пікірінше, дұрыс дыбыстамаудың негізгі себептеріне мыналар жатады:

- ана тілі мен екінші бір тілдегі дыбыстардың араласуы;
- сәйкестікті дұрыс пайдаланбау;
- орыс және қазақ тілдеріндегі балама аудармалардың лексикалық, грамматикалық мәнін дұрыс пайдаланбау;
- тілдің аударма жасау заңдылығын білмеу және т.б. болып табылады.

Сол секілді басқа да ғалымдардың пікіріне сүйенсек, интерпритацияның бірнеше түрлері бар. Атап айтар болсақ: фонетикалық; семантикалық; лексикалық; грамматикалық; орфографиялық; стилистикалық; лингвоэлемтанушылық және әлеуметтік мәдениетаралық болып келеді. Осы арада біз тек фонетикалық интерпритацияға тоқталып өтсек. Бұл ретте, байланыстағы тілдердің арасында интерпритация әдісі оң және бұрыс тұстан белең алады. Бұрыс интерпритациялық әдіс ретінде байланыстағы тілдердің фонемалары мен олардың әртүрлі үндестілігі мен фонемалық жүйенің сәйкес келмеуі болып табылады. Осы ретте интерпритацияның белең алу көрінісі көбіне ұқсастықпен және байланысқа түсетін тілдердің генетикалық жақындастығымен анықталады. Фонетикалық бұрыс интерпритация дегеніміз, бұл алдымен үйреніп отырған тілдік жүйенің, атап айтар болсақ, дыбысталып тұрған фонетикалық жүйе түсінігіндегі және екі немесе одан да көп тілдердің есту мен айту машықтары арқылы көрініс беретін өзара әрекеттесу нәтижесінде тілдік нормасындағы нормаларының бұзылуы немесе дұрыс дыбысталмауы деп айтсақ та болады. Сонымен қатар тілде фонетикалық интерпритация оң тұстарда да көрініс таба алады. Мәселен, байланыстағы тілдердің дыбыстық фонемалардың артикулярлық-акустикалық ұқсастығына тоқталсақ. Айту, жеткізу машықтары тілдің артикулярлық базасымен қатар қалыптасады. Ғалым Л.Р. Зиндердің пікіріне сүйенер болсақ, артикуляциялық база өз алдына артикуляциялық және фонетикалық дағдылардың жиынтығын көрсетеді. Оның қалыптасуы алдымен тілдің фонематикалық жүйесіне байланысты және ерекше назар аударатын жайт. Оның дифференциалдық белгілерінен, сол тілде пайдалануы болып табылады.

Л.Р. Зиндер: «Артикуляциялық база фонеманың артикуляциясы негізінде дифференциалдық белгінің жиынтығы ретінде емес, тұтас бірлік ретінде қалыптасады», - деп атап айтқан. Осы мағынада, айту бағдарламасы ретінде әлдеқайда маңызды «берілген тілдің белгілерін айыра алуда пайда болатын қандай мүшелер және қаншалықты белсенділік танытатындығын, сондай-ақ, аталған тілде әртүрлі мүшелердің үйлесу мүмкіндігін ескере алады», - деген. Ғалым З.Н. Джапаридзе болса артикуляциялық базаны «айту нұсқасындағы» және сөйлеу мүшесіне бағытталуға «айту бұйрықтары» (жүйке импульстері), әкелетін айту қозғалысына сәйкес орындарды, жадында сақтауды» қарастыруды ұсынады.

Ағылшын, орыс тілдері фонетикалық ерекшеліктерін меңгергенде, әртүрлі қиындықтар туындап отыратындығы белгілі. Әсіресе, айту, сөйлеу кезінде дыбыстау қателіктерінің жіберіліп жатқандығын да байқаймыз. Бұл ретте ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің фонетикалық жүйесінің әртүрлігіне байланысты екендігін де естен шығармған жөн.

Өзге тілді меңгеруде фонетикалық интерпритациямен қатар интонациялық интерференцияның да әсерін ескерген жөн. Екінші бір тілді меңгеру барысында интонацияның бұзылуы мен екпіннің дұрыс қойылуын байқауға болады. Бұны көбіне ағылшын тілін меңгерген тұста байқауға болады. Осы ретте интерпритацияның барлық түрлері көп таралған. Дұрыс қойылмаған екпін мен интонация, яғни дауыс ырғағы сөйлеуде шетелдік акцент береді. Сонымен қатар дұрыс қойылмаған екпін мен дауыс ырғағы сөйлемді дұрыс жеткізбегендіктен, тыңдаушы тарапынан түсінбеушілік туындатуы мүмкін. Мысалы: «Мен жүзуді ерекше ұнатамын» деген сөйлемді «Плавание – мой самый любимый вид спорта» деген сөйлемдерге тоқталсақ, бұл ретте екі тілдегі сөйлемді жеткізуді салыстырар болсақ, қазақ тіліндегі сөйлем орыс тіліндегі сөйлемге қарағанда әлдеқайда жоғары ырғақпен айтылады. Осы ретте қазақ тілінде берілген сөйлем орыс тілінде берілген сөйлемге қарағанда әлдеқайда эмоционалдық тұрғыдан айтылады.

Қорыта айтар болсақ, тілді аудармасыз оқыту мәселесі бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, тілді оқытып меңгерту барысында көптілділік мәселенінде тілдің фонетикалық интерпритациясында да түрлі фонетикалық өзгерістер арқылы сөйлемді өзге тілде дұрыс жеткізуіміз қажет дегім келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. - Москва: Прогресс, 1972. Вып. 6. Языковые контакты. -с. 60.
- 2 Виноградов В.А. Интерференция // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. - Москва: Наука, 1990. - с. 685.
- 3 Зиндер Л.Р. К вопросу об артикуляционной беде // Экспериментально-фонетический анализ речи: Проблемы и методы. – 1984. №1. – с. 12.
- 4 Зиндер Л.Р. Общая фонетика. - Москва: Наука, 1979. - с. 81.
- 5 Джапаридзе З.Н. Некоторые вопросы перцептивной фонетики // Вопросы анализа речи – 1969, №2, - с. 52.

С.О. Симбаева¹, М.М. Қайыпбаева²

¹ Университет «Туран-Астана», ² Университет АО КазГЮУ, Астана, Казахстан

Обучение языка без перевода и фонетическая интерпретация языка

Аннотация. В данной статье затронута проблема обучения языка без перевода и фонетическая интерпретация языка, которая является на сегодняшний день актуальной. Совместно были рассмотрены понятие «интерпретация» на основе изысканий ученых лингвистов, а также затронуты ошибки, возникающие при употреблении данного понятия.

Ключевые слова: язык, наука, полиязычие, обучение без перевода, обучаемый языку, представители национальностей, требование времени, билингвизм, двуязычие.

S.O. Simbaeva¹, M. M. Kaiypbayeva²

¹ «Turan-Astana» University, ² KAZGUU University, Astana, Kazakhstan

Phonetic interpretation of the language without translation

Abstract. In this article, one of the key issues of the day is the translation of the spoken language and the phonetic interpretation of the language. In addition, based on the opinions of several scientists, the concept of «interpretation» attracted our attention, and we should say about the mistakes in its linguistic use.

Keywords: language, science, multilingualism, non-verbal teaching, language learning, representatives of nationalities, modernity, bilingualism

Referenses

- 1 Vajnrjaj U. Odnjazychie i mnogojazychie // Novoe v lingvistike [Monolingualism and Multilingualism // New in Linguistics]. (Progress, Moskva: 1972. Vyp. 6. Jazykovye kontakty. S. 260). [in Russian]
- 2 Vinogradov V.A. Interferencija // Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar / gl. red. V.N.Jarceva [Interference // Linguistic Encyclopedic Dictionary / Ch. Ed. V.N. Yartsev]. (Progres, Moskva, 1990. S. 685). [in Russian]
- 3 Zinder L.R. K voprosu ob artikuljacionnoj beze // Jeksperimental no-foneticheskij analiz rechi: Problemy i metody [On the question of articulatory meringue // Experimental-phonetic analysis of speech: Problems and methods]. 1984. №1. S. 8-12. [in Russian]
- 4 Zinder L.R. Obshhaja fonetika [General phonetics.]. (Moskva, 1979. S. 81). [in Russian]
- 5 Dzharparidze Z.N. Nekotorye voprosy perceptivnoj fonetiki //Voprosy analiza rechi [Some questions of perceptual phonetics // Problems of speech analysis]. 1969, №2, S. 39-52. [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Симбаева С.О. - филол. ғыл. кандидаты, «Тұран-Астана» университетінің доценті

Қайыпбаева М.М. - КАЗГЮУ-дың қазақ және орыс тілдері департаментінің аға оқытушы қызметін атқарады.

Simbayeva S.O. - Candidate of Philology, associate Professor of «Turan-Astana» University

Kaipbaeva M.M. - a senior lecturer of Kazakh and Russian Languages Department of KAZGUU.

МРНТИ 17.09.09

Г.А. Шарипова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: gulbanu_enu@mail.ru)

Исламский универсум культуры

Аннотация. В данной статье освещаются малоисследованные в отечественной филологической науке произведения зарубежной литературы XIX века, предметом рассмотрения которых стали жизнь и учение пророка Мухаммада, показанные в свете основной проблемы его времени – проблемы конфликта традиционной и новой религиозной культуры. Утверждается: едва ли не впервые в литературе образ легендарной личности был представлен по принципу разумности и справедливости. И это стало возможно благодаря культуре Нового времени. По результатам изучения и сравнительного анализа избранных историко-философских трудов сделаны авторские выводы.

Ключевые слова: Т. Карлейль, В.Ирвинг, Вл.С. Соловьев, пророк, откровение, посланник, религия Писания, духовно-мистическое, народ Книги.

Исламский универсум культуры относится к числу трех мировых религий, без которых «несть граду стояния». В динамичном становлении и распространении ислама особую роль сыграли пророческие откровения Мухаммада – основателя первой общины мусульман. Он произносил эти откровения, начиная с 610 года до самой смерти в 632 году, и представлял их прямой речью самого Бога – Аллаха, избравшего Мухаммада для посланнической миссии. Сказанное пророком, которое хранилось частью в памяти тех, кто их слышал, частью записанное первыми мусульманами, было собрано воедино в период правления (644-659) халифа Османа. Сведенное в один список, оно составило канонический текст Корана и явило тот комплекс религиозных заповедей и преданий, в которых Мухаммад, великий искатель смысла жизни, выражал свою новую философию приятия окружающего мира.

Автор книги «Язык и религия» Н.Б. Мечковская, ссылаясь на данные социального психолога Майкла Харта (США), пишет о том, что «в списке «100 самых влиятельных личностей в истории» 1-е, 3-е, 4-е и 5-е места занимают именно религиозные лидеры: соответственно Мухаммад, Иисус Христос, Будда, Конфуций [1, 119 с.]. Бо́льшая влиятельность исламского пророка, по сравнению с Иисусом Христом, связана с тем, что Мухаммад, был не только строителем новой Церкви (в христианстве таким организатором был апостол Павел)», но и вошел в историю, по слову Н.Б. Мечковской, «как основатель теократического государства» [1, 119 с.].

В этот ряд – сообщенного Аллахом через посланника, формирования ислама как религии Писания, превращения религиозной общины приверженцев пророка в государственное образование – вписывается контент историко-философских трудов о пророке

Мухаммаде, имеющих для филолога ключевое значение. Труды, которые воссоздают более целостный образ человека-строителя, сумевшего пройти сложный путь, каковой «в других традициях преодолевали поколения религиозных деятелей [1, 119 с.]».

В свете сказанного несомненный интерес в качестве объекта изучения представляют историко-философские сочинения В. Ирвинга, Т. Карлейля, Вл. С. Соловьева. Едва ли не впервые в культуре Нового времени появились исследования, которые объективировали жизнь и учение мусульманского пророка по принципам справедливости и уважения к личности, редуцировавшей свое индивидуальное начало во благо общества.

Хронотоп пути героя-пророка По происхождению Мухаммад был, видимо, из семьи далеко не состоятельной, если ему до двадцати пяти лет, пока на него не обратила внимание богатая вдова Хадиджа, пришлось быть в услужении у своих богатых родственников. Но незначительное социальное положение не помешало будущему пророку еще в молодые годы обрести известность: за способности и честность его называли «верный». Как преданно и верно Мухаммад исполнял традиционные для древних арабов ремесла пастуха и торговца, так же преданно и последовательно он выполнял потом и то поручение Свыше, к которому пришел через сомнения и мучительный путь самопознания.

Божественную миссию посланника Мухаммад видел в том, чтобы проповедовать арабам единство, различие добра и зла и идею страшного суда как личной ответственности перед Всевышним. Особенно важной представляется идея единства человечества, ибо, как провозглашает Коран, Аллах всех создал из одного человека и из него же образовал женщину, чтобы была подругой его. Именно эту - всех объединяющую - этику учения Мухаммада особенно выделял русский философ XIX века Вл. С. Соловьев.

Известно, дух эпохи Возрождения, реформация и просветительство XVII-XVIII веков породили большой интерес к образу основателя ислама и к Книге его откровений – Корану. Благодаря романтическому увлечению восточной экзотикой во второй половине XVIII – первой половине XIX веков сформировалось отношение к Корану как к литературно-философскому памятнику древности. Сей факт можно проследить в творчестве Т. Карлейля и В. Ирвинга. Обратившись к личности Мухаммада и к его религиозному учению, названные художники слова творчески реконструировали пространственную модель мироустройства древних арабов. И не только вывели образ пророка из реально-исторических условий его времени в сферу западной культуры, но и показали закономерность избраннической миссии этого рано осиротевшего сына аравийского купца из Мекки. Тем самым обосновали научное познание духовного проявления исканий личности. Личности, выломившейся из своей среды, в поисках ответа на самые важные вопросы бытия.

Книга английского писателя, историка и философа Томаса Карлейля (1795-1881) «Герои, почитание героев и героическое в истории» [2] на протяжении почти столетия оказывала немалое влияние не только на представителей европейского романтизма, но и русского символизма. Вдохновленный идеей Царства Божьего на земле английский мыслитель выдвигал и защищал философию нравственного долга личности и культ «героев духа», которые достойны почитания.

Обратившись к труду Т. Карлейля, следует заметить, что его герои – это верховное божество скандинавской мифологии Один, поэты Данте, Шекспир и Бернс, пастыри Лютер и Нокс, писатели Джонсон и Руссо, вожди Кромвель и Наполеон. И среди них представлен пророк Мухаммад. По убеждению Карлейля, их почитание как героев представляет целое явление. В сонме пророков выбирая именно Мухаммада, философ никоим образом не считает его «самым истинным из пророков», но признает его «за истинного пророка» [2, 39 стр.].

Карлейль был настроен решительно, заявив: «...я намерен сказать о нем все хорошее, что только могу сказать по справедливости. Для того чтобы проникнуть в его тайну, мы должны постараться узнать, что он (курсив писателя) думал о мире, и затем уже нам легче будет ответить на вопрос, как мир думал и думает о нем» [там же].

В этой лучшей книге первой половины XIX века, которая в свое время наделала в Англии немало шума, мыслитель отбрасывает всю благонамеренную ложь вокруг имени исламского пророка. И утверждает непоколебимый факт вестничества Мухаммада в том, что он явил собою позднейшее и новейшее из всех откровений. Историософски осмысливая его деятельность, Карлейль убежден: «Речи этого человека не были лживы; не был лжив также и труд, совершенный им здесь на земле; в нем не было ни малейшей суетности и призрачности; он – огненная масса жизни, выброшенная из великих недр самой природой, чтобы зажечь (курсив писателя) мир [2, 41 с.].

Сам Томас Карлейль как оригинальный нравственный проповедник и даже пророк стал широко известен после издания книги «О героях, почитании героев и героическом в истории» в 1841 году. На русском языке вышли три издания книги (1891, 1898, 1908 гг.). Осуществленная в 1994 году, т.е. более чем через 80 лет, публикация в серии «Библиотека этической мысли» была предпринята по изданию 1908 года [2, 384 с.].

Вашингтон Ирвинг (1783-1859) – писатель не только романтического мироощущения, но и предвестник критико-реалистического направления в американской литературе. В последние годы жизни он отдает дань жизнеописанию исторических деятелей, среди которых его привлекает образ Мухаммада. Произведение Ирвинга «Жизнь Мухаммада» появилось впервые в русском издании в середине XIX века [3]. Сравнив названные книги, можно отметить следующее: Т. Карлейлю важно было показать силу духа и глубину сердца своего героя, «сына дикой пустыни», который общался, «только со своею собственной душою и с действительностью вещей» [2, 47 с.], изначально связанных с дыханием Всемогущего. В. Ирвинг, в отличие от своего современника, не предаётся размышлениям о том, что такое в исповедании пророка Мухаммада жизнь и что такое смерть, чему должен верить человек и что он должен делать на земле. Его больше занимают внешняя канва жизни основателя ислама и близких ему людей: история распространения «магометанской веры» (как принято было тогда говорить) и преследования со стороны противников, обретения пророка и утраты, походы его и битвы.

Иными словами, учение Мухаммада американский писатель излагает в главных чертах, не вглядываясь в глубины его духовно-мистических переживаний. Краткий очерк «Магометанской веры» (Глава VIII) Ирвинга выполняет функциональную роль оценки как характера и поступков героя, так и событий и обстоятельств, изложенных в книге. Автор не избегает мотива чудесного, вплетая в достоверную канву подробно биографированной истории жизни пророка различные видения, знамения и сказания. Одно из преданий мусульманской мифологии (мирадж) «озвучено» в специальной главе (XII), которая гласит: «Ночное путешествие пророка из Мекки в Иерусалим, а оттуда на седьмое небо» [3, 80 с.]. Но при этом Ирвинг сурово замечает, что предание «возникло из фантастических прикрас, которыми мусульманские изуверы расцвелили одно из видений или бредней Магомета, заслуживших ему от корейшан прозвание сумасшедшего» [3, 91 с.].

Словом, произведение В. Ирвинга о Мухаммаде – фактографично. По отсутствию мысли образами оно отличается от книги Т. Карлейля «Герои, почитание героев и героическое в истории». Последний приглашал читателя не просто узнавать о жизни великой личности, но и переживать судьбу такой личности. Там, где Ирвинг низвергает мотив чудесного, Карлейль оправдывает это тем, что сам мир представлялся Мухаммаду как великое чудо творения Аллаха, «знамение» для всех. Если у первого, скажем, разумное описание

образа человека, то у другого – духовно-мистическое постижение образа пророка и основанного им нового религиозного течения, в котором проявились индивидуальное начало уникальной личности и культурно-этническое своеобразие окружающего мира.

Вчитываясь в священную Книгу мусульман, английский философ со всей страстностью проповедника приглашает мыслимого собеседника к со-постижению. Личностные откровения Мухаммада для Т. Карлейля онтологичны. Вслед за своим героем он способен охватить одним взглядом весь мир и напомнить о земле, которую Бог создал для всех; об облаках, которые изливают свои дождевые потоки, чтобы оживить мертвую землю; о кораблях, которые распускают свои полотняные крылья и рассекают воды и которые вдруг останавливаются и лежат недвижимо, потому что Бог отозвал ветер. Среди этих чудес – человек, сам представляющий чудо, сотворенное «из небольшого комочка глины». Устами своего героя-проповедника Карлейль напоминает: «Несколько лет тому назад вы были ребенком, но пройдет еще несколько лет, и вас не будет вовсе» [2, 59 с.]. Особенно сильно поражает европейского писателя великая открытая мысль пророка о чувстве сострадания друг к другу. Нравственное постижение Мухаммадом самой сути вещей заставляет Карлейля задуматься: «Аллах мог создать нас и так, что мы не питали бы сострадания друг другу; что было бы тогда!» По убеждению английского мыслителя, этот араб – «сильный необразованный ум; прозревающий, сердечный, сильный, дикий человек, – он мог бы быть и поэтом, и царем, и пастырем, и всякого другого рода героем» [2, 59 с.].

В истории русской культуры непредвзятый интерес к священной Книге мусульман и к жизнеописанию посланника Аллаха наблюдается на рубеже XIX-XX веков. В ряду специальных исследований российских ориенталистов – «блестящая» (воспользуемся определением М.Б. Пиотровского), биография Мухаммада, которую написал религиозный философ и поэт Вл.С. Соловьев (1853-1900) «Магомет. Его жизнь и религиозное учение» [4]. Подчеркнем, книга была издана в Петербурге в серии «Жизнь замечательных людей» (1896). Интересно отметить, что, в отличие от кого-либо других, писавших о Мухаммаде, Вл. С. Соловьев видит не только несомненные достоинства личности и учения пророка, но и основную, по определению русского мыслителя, «ограниченность» его мирозерцания и созданной им религии. Имелось в виду отсутствие идеала человеческого совершенства или совершенного соединения человека с Богом, что было характерно для христианского мирозерцания.

Внешняя канва биографии Мухаммада в работе русского философа изложена предельно кратко, в основных чертах. Она необходима автору для рассуждений и умозаключений, логических посылок и выводов, чтобы раскрыть сокровенный смысл исканий человека, который взял себе названия «ресул-Аллах», «посланник Божий», и верил, что получил миссию от Бога. В отличие от скептического В. Ирвинга, религиозно одаренный Вл. С. Соловьев воссоздал смысл первых пяти аятов суры «Сгусток» в картине явления ангела Джабриля-Гавриила. От имени Аллаха в одну из ночей месяца рамадан 610 года он ниспослал Мухаммаду Коран. Случилось это в пещере горы Хира во время ежегодного отшельничества будущего пророка. Позже он рассказывал своим первым слушателям: «Вдруг я почувствовал во сне, что кто-то приблизился ко мне и сказал: Читай! Я отвечал: нет! Тогда тот сдавил меня так, что я думал, что я умираю, и повторил: читай! Я опять отказался и опять явившийся сдавил меня и я услышал слова: Читай во имя Господа твоего, который созидает человека из кровавого сгустка. Читай: Господь твой – Он милосердный – дает знать через писчую трость, дает знать то, чего он не знал. Когда я прочел, явление отступило от меня, и я проснулся. И я чувствовал, что эти слова написаны в сердце моем». По Вл. С. Соловьеву, у Мухаммада, несомненно, была «религиозная гениальность», ставшая «производящей причиной Ислама, ибо, благодаря ей, Мухаммад не мог (курсив писателя) удовлетвориться старой религией соплеменников и мог дать им новую» [4, 16 с.]. Новую религию, построенную на внушающей силе прямой речи Божества, обращенной непосредственно к человеку.

Придавая громадное значение экстатическому потрясению своего героя после явления ангела, философ выявляет те обстоятельства, стечение которых во многом определило провиденциальный характер его исторического дела. Во-первых, Мухаммад знал три религии – национальную религию арабов, религию Моисея и религию христиан. Во-вторых, отметил огромное влияние лирической поэзии арабов. «Роскошно расцветшая в первые века новой эры», она показывала, как пишет Вл. С. Соловьев, «сильное развитие внутреннего индивидуального чувства, напряженность личной душевной жизни», неудовлетворенной «ни внешней обрядностью существующей религии, ни погружением в низшую чувственность» [4, 18 с.]. В этой экзальтированной поэзии, где главными мотивами были любовь и подвиги мужества в междоусобных войнах, философ находит ростки религиозного будущего. Оно, это будущее, было ожидаемо, ибо религиозное мирозерцание арабов, как настоящих семитов, «издревле характеризовалось идеей пророка или посланника Божия, т.е. человека, находящегося в особом личном отношении к Богу, получающего откровение Свыше и становящегося посредником между Богом и людьми, которые через него получают священный закон и писание» (курсивы писателя) [4, 20 с.]. Открывая читателям провиденциальный смысл судьбы Мухаммада, Вл.С. Соловьев связывает историософскую тему судьбы героя с темой мессианского народа Книги.

В осмыслении пути жизни и эволюции внутреннего мира Мухаммада русский автор идет дальше Т. Карлейля и В. Ирвинга и подробно характеризует ближайшее окружение этого честного и ищущего человека. Как сообщает Вл.С. Соловьев, был некий поэт, выражавший свои религиозные взгляды не только в беседах, но и в обличительных стихотворениях. Вместе с несколькими родственниками Мухаммада он покинул родину и отправился странствовать в поисках истинной веры. Среди пилигримов находился свойственник Мухаммада – Варака. Он вернулся из странствий христианином, но весьма благосклонно отнесся к посланничеству своего родственника и всячески его поддерживал. Глубокий интерес к религиозно-этическим исканиям будущего пророка проявляла его жена Хадиджа. Ее духовная близость и материальный достаток семьи имели существенное значение в становлении нового мировоззрения героя.

В проявлении чистосердечной набожности Мухаммада Вл.С. Соловьев выделяет и другие условия, как то: исключительное значение города Мекки и святыни Каабы, хозяйские права предков и родственников Мухаммада над ключами храма, личностные качества будущего пророка, склонность его к уединению и отшельничеству, глубокая неудовлетворенность натурализмом языческой жизни арабов, индивидуальный опыт отвержения суеты и полемическая переоценка ценностей старой веры и жизни.

Выводы. Социально-нравственная обстановка пространства и времени Мухаммада и его вселенские переживания совпали с исканиями «лучших» (Вл.С. Соловьев) арабов. В согласии со своими давними ожиданиями они получили в лице благочестивого купца посланника и ниспосланную ему Книгу откровений. Словом, по заключению русского философа, то, что в свое время получили евреи от Моисея и христиане – от Иисуса Христа.

При всей индивидуальности подхода к осмыслению образа Мухаммада и его учения рассмотренные выше произведения Т. Карлейля, В. Ирвинга, Вл. С. Соловьева создают триптих, в основе которого образ легендарной личности, воплощенный в согласии с канонической биографией пророка Мухаммада и преображающей силой его духовного Слова. Изображение пути жизни этого духовно томимого мекканца названные художники слова вставляют в историческую рамку и на основе архетипической и ассоциативной моделей мышления текстуализируют:

1) **достоверно-биографические факты** (рождение будущего пророка, личная жизнь, духовные искания, первые противники и сподвижники, история первых мусульман и этапы динамичного распространения религии, религии нового Писания);

2) **мифопоэтический ряд** (святилище Кааба, источник Зам-Зам, пустынные ущелья горы Хира, образный ряд пророков и племенных богов, гонимые Агарь и ее сын Исмаил, канон мусульманского паломничества в Мекку);

3) **мистико-символический фон** (уединения и молитвы, явление ангела Джibriля, откровение-приобщение к «небесной Книги» свитку, мирадж, идея посмертного бытия в аде или рае, бросание камней в долине Мина, что означало попадание в шайтана и изгнание его).

Какими предстают исповедания того человека, которому суждено было, отвратив языческий натурализм, объединить арабов универсальной культурой единобожия – таков пафос русской поэзии середины XIX – начала XX веков, восходящей к «Подражаниям Корану» А.С. Пушкина. Бывший вольтерьянец Пушкин, в отличие от своего французского кумира, не считал Мухаммада «Тартюфом с оружием в руках», о чем Вольтер, автор трагедии «Магомет», поведал в письме прусскому королю [5, 645 с.]. В морально-психологически трудном 1824 году Пушкин, михайловский затворник, был так увлечен гиперболической поэзией Корана, что, по свидетельству его первого биографа П.В. Анненкова, почел за долг распространять в литературных кругах имя пророка как гениального художника. Написав девять вольных подражаний Корану, Пушкин замечает: «...многие нравственные истины изложены в Коране сильным и поэтическим образом» [6, 193 с.].

Художественному гению Пушкина удалось впервые в истории русской поэзии талантливо воплотить тему гонимого пророка и духовно-мистический образ Вселенной, отраженной в его откровениях. Не лишним будет заметить, когда поэт приобщался к Книге откровений Мухаммада, объективных произведений о пророке, сходных по своей значимости с рассмотренными выше трудами Т. Карлейля, В. Ирвинга и Вл. С. Соловьева, еще не было.

Список литературы

- 1 Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. - Москва: Агентство ФАИР, 1998. - с. 352.
- 2 Карлейль Томас. Теперь и прежде / Сост., подг. тексты и примеч. Р.К. Медведевой. - Москва: Республика, 1994. - с. 415. (Библиотека этической мысли).
- 3 Ирвинг Вашингтон. Жизнь Мухаммеда: Книга о пророке. - Алма-Ата: Жазушы, 1990.-с.304.
- 4 Соловьев В. Магомет. Жизнь и религия. - Алма-Ата: Жазушы, 1990. - с. 80.
- 5 Вольтер. Орлеанская девственница. Магомет. Философские повести. Пер. с француз. - Москва: Художественная литература, 1971. - с. 720.
- 6 Пушкин А.С. Полная собрание сочинений. В 10 т. - Ленинград: Наука, 1977. Т. I. – с. 193.

Г.А. Шәріпова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Исламның мәдени универсиумы

Андатпа. Аталған мақалада отандық филология ғылымында аз зерттелген Мұхамед пайғамбардың өмірі мен оқулары көрініс табатын XIX ғасыр шетел әдебиеті шығармалары қарастырылады. Аңыздық тұлға бейнесінің Жаңа заман мәдениетіне байланысты пайда болған ойшылдық пен әділдік принципі бойынша алғашқы рет ұсынылғаны расталады. Таңдаулы тарихи-философиялық еңбектерді зерделеу нәтижелері бойынша авторлық қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: Т. Карлейль, В. Ирвинг, Вл.С. Соловьев, пайғамбар, аян беру, Алланың елшісі, діни Жазу, рухани-мистикалық, Кітап халқы.

G.A. Sharipova

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Islamic Universum of Culture

Abstract. This article examines the works of foreign literature of the mid XIX century and the beginning of the twentieth century that have been little studied in Russian philological science, the subject of which have become the life and teachings of Muhammad. It is asserted that almost for the first time the image of the legendary person was presented on the principle of reasonableness and justice, which became possible due to the culture of the New Time. Based on the results of the study of selected historical and philosophical works, the author's conclusions are drawn.

Key words: T. Carlyle, V. Irving, V.S. Solovyov, the prophet, the revelation, the messenger, the religion of the Scripture, the spiritually mystical, the people of the Book.

References

- 1 Mechkovskaya N.B. Yazyk i relighiya: Posobiye dlya studentov gumanitarnykh vuzov [Language and Religion: A Handbook for Students of Humanitarian Institutions]. (Aghenstvo FAIR, Moskva, 1998. S. 325). [in Russian]
- 2 Karleil Tomas. Teper i prezhde / Sost., podg. teksty i primech. R. K. Medvedevoi [Now and before / Comp., Prep. texts and notes. R.K. Medvedev's]. (Respublika, Moskva, 1994. S. 415). (Library of Ethical Thought). [in Russian]
- 3 Irving Vashington. Zhizn Muhameda: Kniga o proroke [The Life of Muhammad: The Book of the Prophet]. (Zhazushy, Alma-Ata, 1990. S. 304). [in Russian]
- 4 Soloviyev V. Magomet. Zhizn i relighiya [Mohammed. Life and religion]. (Zhazushy, Alma-Ata, 1990. S. 80). [in Russian]
- 5 Volter. Orleanskaya devstvennitsa. Magomet. Filosofskiye povesti. Per. s frantsuz [Orleans virgin. Mahomet. Philosophical stories. Trans. with the Frenchman]. (Hudozhestvennaya literatura, Moskva, 1971. S. 720). [in Russian]
- 6 Pushkin A.C. Complete works [Complete works]. In 10 t. (Nauka, Leningrad, 1977. Volume books I. S. 193). [in Russian]

Сведение об авторе:

Шарипова Гулбану - кандидат филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Sharipova Gulbanu - Candidate of Philology, Professor. Eurasian National University named after LN Gumilev, Astana, Kazakhstan

FTAMP 17.09.91; 17.07.31

А.Ж. Шәріп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: amantay_sh@hotmail.com)

Хүсейін Жавид және XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы: рухани ізденістер мен көркемдік ерекшеліктер

Аңдатпа. XX ғасыр басында түркі халықтарының рухани өміріне белсене атсалысқан алдыңғы қатарлы қаламгерлер шоғыры кейінгі ұрпаққа бай әдеби мұра қалдырды. Солардың бірі – «Шығыстың Шекспирі» атанған әзербайжан ақыны, драматургы Хүсейін Жавид. Өкінішке қарай, оның шығармалары қазақ оқырманына бейтаныс болып келеді. Мұның негізгі себебі – өзара аударма тәжірибесінің жүйелі түрде жолға

қойылмағандығы және қазақ-эзербайжан әдеби байланыстарын ғылыми тұрғыдан зерттеудің осы уақытқа дейін жеткілікті дәрежеде қолға алынбағандығы. Сондықтан бұл бағытта әдебиеттанушылардың алдында тың мақсаттар пен міндеттер тұр. Негізінен Низами Гәнжәуи, Абай Құнанбаев, Мырза-Фәтәли Ахундзаде секілді классиктері шығармаларынан ғана азды-көпті хабардар екі халықтың арғы-бергі әдебиетіндегі құбылыстарды ең алдымен салыстырмалы-тарихи әдіс тұрғысынан таразылау қажет. Бұл мақалада Хүсейн Жавидтің өлеңдеріндегі романтизм оның өзімен замандас қазақ ақындарының (М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Торайғыров, Б.Күлеев) поэзиясындағы ұқсас сарындармен ұштастыра қарастырылып, екі ел әдебиеті дамуының сол кезеңіндегі идеялық-көркемдік ізденістер көп ретте ортақ мәдени-рухани арнадан бастау алғандығы нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: ұлттық поэзия, әдеби байланыстар, романтизм, Батыс-Шығыс, адамгершілік мұраттар, түрікшілдік сарындары.

Кіріспе. XX ғасырдың басында Ресей империясының қол астына қараған аймақтарда, оның ішінде эзербайжан елі мен қазақ жұртында орын алған қоғамдық-саяси оқиғалардың өз ерекшеліктерімен қоса, ұқсайтын жақтары да көрініс берді. Ең алдымен екі халықтың да ұлттық сана-сезімінің күрт ояну үдерісі жүзеге асып, басқаға бодан болудан құтылудың қамын қарастырған еркіндік, егемендік мұрат-мүдделері саясат сахнасына шықты. Бүкіл әлемдік тарихи өзгерістердің аясында әр этностың мәдени-рухани өмірінде жаппай жаңарулар, тың түрленулер анық аңғарылды. Әуелі төл топырақтың, содан соң Батыс пен Шығыс өркениетінің құнарын сіңірген ұлттық сөз өнері сапалық серпіліске бет бұрды. Жер жүзілік әдебиеттің жетістіктерінен өнеге алған көркемдік ізденістер өріс ашып, қанат жайды. Басқа табыстармен қатар, соны бітімдегі романтикалық әдебиеттің қайталанбас үздік шығармаларының бірқатары осы кезеңде дүниеге келді. Эзербайжан мен қазақ әдебиетінен де осы тенденцияны аңғарамыз.

Зерттеу нысаны, мақсаты. Тек эзербайжандардың ғана емес, жалпы түркі руханиятының шежіресінде көрнекті шайыр әрі «Шығыстың Шекспірі» атанған драматург Х. Жавидтің (1882-1941) орны айрықша. Ақынның «Кешкен күндер» (Тифлис, 1913), «Көктемгі шық» (Баку, 1917) атты жыр жинақтарында топтастырылған өлеңдері – ешқашан құнын жоғалтпайтын дүниелер. Ол 1910-1926 жылдар ішінде 9 пьеса жазған; олардың алтауы Қазан төңкерісіне дейін, ал үшеуі кеңестік кезеңде қағазға түсті. «Шейх Санан», «Ібіліс», «Шейда», «Афет», «Ақсақ Темір» пьесалары театр төріне шығарылып, көрермендердің шын ықыласына бөленді. 1929-1936 жылдар арасында Х.Жавид өте өнімді еңбек етіп, «Сияуыш», «Шахла», «Хайям», «Ібілістің шабыты», «Атилла», «Шыңғыс» пьесаларын жазды. Бірқатар шығармасы НКВД қызметкерлерінің тінтуі кезінде тәркіленіп, із-түзсіз жоғалып кеткен.

Х.Жавид әділетсіздікке, жауыздыққа, өктемдікке қарсы тұрған тегеурінді әдеби қаһармандардың (Шейх Санан, Сияуыш, Кнәз, Жәлел, Шейда, т.б.) тұтас бір галереясын шеберлікпен сомдады. Оның Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гюгоның романтикалық дәстүрлерін жаңғырта отырып, әр жылдары жазған пьесалары эзербайжан әдебиетінің алтын қорына қосылды. Өкініштісі қазақ оқырманы олардың бірде-бірімен таныс емес.

Зерттеудің өзектілігі. Өзара әдеби аударманың тапшылығы, сондай-ақ ғылыми бағыттағы мақсатты зерттеулердің жұтандығы екі ел арасындағы рухани байланыстардың түп-тамырын терең таразылауға қолбайлау болып келе жатқандығы рас. Х.Жавидтің поэзиясын өзімен замандас қазақ ақындарының (М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Торайғыров, Б.Күлеев) шығармаларымен тақырыптық, идеялық, көркемдік тұрғыдан салыстыра қарастыру осы олқылықтың орнын толтыруға үлес қосады деген ойдамыз.

Х.Жавидтің мұрасы эзербайжан әдебиеттанушыларының тарапынан мол зерттеліп, жавидтану деп аталатын ғылыми бағыт қалыптасқан. 1912 жылы Баку қаласында Эзербайжан Ұлттық ғылым академиясы «Cavidşünaslıq» («Жавидтану») деген атпен Х.Жавидтің өмірі мен шығармашылығы туралы бұрын-соңды жазылған еңбектерді он том кітап етіп

жарыққа шығарды. Онда жүзден астам автордың мақалалары, рецензиялары, естеліктері, жазбалары, зерттеулері, сондай-ақ ресми деректер мен құжаттар жинақталған. 2013 жылғы 16-18 мамыр аралығында Бакуде «Түркі әлемін нұрландырғандар: М.Акиф Ерсой, Хүсейін Жавид» атты халықаралық конференция өтіп, оның материалдары 65 баспа табақ көлемінде ғылыми жинақ болып басылды. Бұл жинақта Х.Жавидтің шығармашылығы туралы әзербайжан және шетел ғалымдарының 50-ге таяу жаңа мақаласы жарияланды.

Зерттеудің нәтижелері мен талқылауы. Х.Жавидтің шығармашылық жәдігерін зерттеуші ғалымдар оның қабат-қатпары мол туындыларының, әсіресе өлеңдерінің сипатын сараптағанда, тіпті кейде бір-біріне қарама-қайшы келетін сан тарапты пікірлерді өрбітіп жатады. Шайыр жырларынан сопылық сарындарды іздеуден бастап, Ницше философиясымен сабақтастыруға және декаданстық нышандарды термелеуге дейінгі аралықта қилы-қилы пайым тұр. Бұл, сөз жоқ, ақынның бітім-болмысының біржақтылыққа бағынбайтын әмбебаптығын, туындыларының өзегі мен өрімінде күрделі сезім сырларының табысқандығын көрсетеді.

Х. Жавид эстетикасында адамгершілік арман-аңсарлар, олардың түп қайнарлары былғанған қоғаммен, бүлінген құлықпен қарама-қайшылық шарпысында астарын ашады. Ақынның мәңгі бағдары – «шырқау рух», «шалқақ рух» («səhrayi – ruh», “ülvi ruh”). Мұны тойымсыз нәпсінің шырмауына шатылған жұмыр басты пенделер («əsir-i-nəfs») түсінуге, тәпсірлеуге қауқарсыз. Әу баста жәннаттан қуылған Адам Ата мен Хауа Ана ұрпағы күнәға белшесінен батып, соның себебінен тоқтаусыз жапа шегіп келеді. Ақын қиялы кіршіксіз де кемел дүниені ақша бұлттардың ар жағынан, шет қиян кеңістіктің тылсым түкпірінен, жан аяғы баспаған жерден – қысқасы, «алыс көкжиектен» («uzaq üfüq») іздейді. Сол әсемдік, әдемілік әлеміне апаратын жолды ол ғашықтық сезімі деп түсінеді, сондықтан да «менің тәңірім – сұлулық, сүйіспендік» («mənim tanrım - gözəllikdir, sevgidir») деген поэтикалық декларациясын жариялайды. Бұл – оның романтизмінің бірден-бір басты ұраны, эстетикалық қиясы, психологиялық ұйытқысы еді. «Мен солай етер едім...», «Менің тәңірім», т.б. өлеңдерінде ақынның осы іспетті сырлары айқын көрініс тапқан.

Х.Жавид секілді, қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев мен оның талантты шәкірті Бернияз Күлеевтің шығармашылығында да сүйіспеншілік тақырыбы романтикалық биік асқақтықпен астасады. Мысалы, Мағжан: «Әдемі әйел – идеал, Әдемі әйел – бір қиял, Идеал, қиял – бір сағым», - деп жырласа [1, 145 б.], Бернияз: «Жарым – идеал, Барым – қиял, Болсын-дағы өтейін»; «Иманым да, арым да – шын махаббат» [2, 91 б.], - деп оған өзінше үн қосады. Бір айырмашылығы, Х.Жавид сұлулық пен сүйіспендіктің өзін тәңіріге баласа, Мағжан мен Бернияз сүйікті жар бейнесі мен жалғыз жаратушының арасын үйлестіруші.

Мағжан Жүргенімде жер жүзінде тірі боп,
Бағынатын, табынатын сен – Аллам!

Бернияз:

... Сен – хорсың, періштемсің, Алламсың – сен,
Мен үшін сенің көркің тәңірімен тең.
...Сен – менің шын сенген Аллам.

Романтикалық поэзияға тән атрибуттардың бірі – рух еркіндігі. Әдебиеттанушы С.Мамедова өз зерттеуінде Х.Жавидтің бостандық идеалын өткінші жалғаннан тысқары, жердің жүзінен жырақ аумақтан іздестіргенін, ол үшін айтылмыш рух еркіндігінің басты идея болғандығын атап көрсетеді [3, 348 б.]. Ақынның «Соғыс және қасірет» («Hərb və fəlakət») атты толғауындағы мына жолдардың өзі-ақ осыған куәлік етеді:

Ұшар, ұшар, жайсаң рухым жер қайғысын құшар,
Ұзақ, ұзақ, шексіз ұзақ мұхит жолын тұсар.
Суық, суық!.. Түн түп-тұнжыр, сұрғылт жиһан сұсты,
Заржақ байғыз зауалымен тінтеді алыс тұсты...

Мағжан үшін еркіндік бейнесі «ғарыш нұрлы жүзі бар, кәусар, жібек сөзі бар, әдемі, алмас ақ қанат» - көктің есігін ашып келіп, жұмақтың ізгі елшісіне айналған періштеге барабар («Бостандық» өлеңі). Х.Жавид өлеңдеріне үндес, үйлесімдес әлгідей сарындар Бернияз жырларында көптеп жолығады. Айталық, «Гүл» атты шығармасында:

Түпсіз, тәнсіз аспан беті түнерген,
Ұшы қайда, шеті қайда тірелген?
Қашан болған, енді қанша тұрмақшы,
Іші толған не сыры бар, білер ме ем?..
Қанатым боп қазір ұшып кетсем ед,
Анау аспан, ай-жұлдызға жетсем ед.
Заты неден, иесі кім, ойы не –
Жұмбақ сырын бірін қоймай шешсем ед... –деп тебіренеді [2, 224 б.].

Сөйтіп, дүние тұңғыығына, табиғат құпиясына дендеп, оның ішкі бітім-бедерінен жанға демеу, дәтке қуат іздеу – біз айтып отырған романтик ақындардың тағы да бір ортақ талпынысы. Олардың туындыларында айнала қоршаған жаратылыстың құбылыстары жәй декорация емес, көңіл-күй ауандарымен айқұшақ табысқан жанды кейіпте көрінеді. Қиялы жүйрік қаламгерлер табиғаттан тәңірілік тылсым тануға тырысып, оның қыртыс-қатпары көп құдіретіне жүгінеді.

Сөйте тұра, әсемдік әсерінен шабыттанған романтик ақындар бағзыдан белгілі «өнер – өнер үшін» қағидасының тар қауызында қалып қоймайды. Академик М.Джафаров жазғандай, шығармашылығының алғашқы кезеңдерінде-ақ әлеуметтік қарама-қайшылықтарға немқұрайды қарай алмаған Х.Жавид гуманистік идеяларға бой ұрып, оның рухани ізденістері «әлеуметтік әділеттілік, рухани бостандық және саф адамгершілік қағидаларымен тығыз ұштасқан» [4, 28 б.]. Оның қазақ әріптестері де өздері өмір кешіп отырған заманның зарына мұқият құлақ түріп, тірлігіне араласқан қоғамның қиянатына өткір сыншылдықпен көз тастады.

Бұл ақындардың қай-қайсысында «абакты», «түрме», «қамақ», «зындан» тақырыптарының кездесуі жайдан-жай емес. Өйткені, күллі тіршілік ортасы төрт құбыласы тұйықтаулы тас қапасаға айналған уақытта ел үшін де, ер үшін де рух еркіндігінің нағыз сыналар тұсы осы. «Батыр Баян» атты поэмасын «Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп бастаған Мағжан Жұмабаев бұл мәселені символдық дәрежеге дейін көтеріп, өзекті өрттей шарпितын өлеңдер тудырды. Оның «Айға» («Мінекей, қамаудамын тар үңгірде, Мұнысы – көмгені ғой тірі көрге»), «Сағындым» («Кіп-кішкене терезелер темірлі, Мұндай үйден кімге естілер ащы зар?!»), «Тұтқын» («Кеудеде от, іште жалын, көзде жас, Күні-түні қайғы жұтқан сорлы бас»), «Мешіт һәм абақты» («Есалаң малданып жүр: «Қиялды ұстап, тарихтың таңында, - деп, - қойдым қамап»), «Түс» («Қор болды ғой қалың қайрат, есіл күш, Абақтыда қолдан келер қандай іс?»), т.б. жырлары жан-жақты тұтастана келе өз дәуірінің суретін жасайды. Х.Жавидтің өлеңдерінде де осы тақырып өзінше бір шешім тауып отырады («Бір қыздың жан айғайы немесе зындан түбінен шыққан бір дауыс», «Түрік тұтқындары», т.б.).

Романтикалық әдебиетте елдің өткендегі өмірін әсірелеп-әспеттеу сарыны мен ұлттық мінездің үздік үлгілерін қайта жаңғырту мұраты өз ара тығыз байланыста болады. Мұның қазақ поэзиясындағы келісті, кемел үлгісі Мағжан Жұмабаевтың романтизмінен көрінгендігі айқын. Жазушы Ж.Аймауытов ол туралы: «Қазақтың өткендегі өмірі мінсіз, кірсіз, идеальный өмір көрінеді, оған бұрынғы өткен қарттар да, байлар да, батырлар да, ақындар да, жақсылар да бұ заманда болмайтын жат адам болып көрінеді. Нағыз өмір, нағыз дәурен соларда болған. «Адам» деп, «ер» деп ауыз толтырып айтуға солар жарайды. Бүгінгілер немене? Адамгершілік, ар-ұяты жоқ, «қыбырлаған қоңыздар», «қорсылдаған доңыздар»... секілді көрінеді», - дейді [1, 414 б.]. Сөйтіп, этностың байырғы

тіршілігін дәріптеуге деген ынта-ықыластың оянуы сана түкпірінде сақтаулы ұлттық бағзы бейнелерді қайта тірілтумен қаз-қатар жүріп жататындығы анық. Бұл тұрғыдан саралап-салмақтағанда, екі ел ақындарының сенімін тоғыстырып, сөзін түйістіріп тұрған нәрсе – ортақ түріктік тек.

XX ғасырдың басындағы тарихи сананың түлеуі тек ұлттық мүддені ғана емес, одан әрідегі тереңде жатқан түп-тамырлардың бірлігінен өрбіген бауырластықты да жаңа жағдайда орасан жаңғыртты. Кавказдың қырқасынан Х. Жавидтің («Соғыс және қасірет» өлеңі):

Бір заманда айбыны асқан Тұранның,
Жетегінде жиһангерлік ұранның,
Қаһармандық даңқпен тарқап шерлері,
Түріктердің түкті жүрек ерлері,
Жердің жүзін шапқын қылды шаңдатып,
Үкім айтқан әрбір сөзін аңдатып.
Түріктердің кісінесе айғыры,
Бағынбаған қалды әлемнің қай қыры?!
Корольдарда, принцтерде, хандарда,
Ұлы шахта, зор патшада – жан бар ма,
Папалар да, халифтар да бағынып,
Тізе бүкті түріктерге жағынып, - деген қыран даусы саңқылдаса, Ұлы Дала-

ның төсінен Мағжан Жұмабаев «Түркістан» өлеңінде:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.
Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей...
Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?! – деп дабыл қағады.

Оған қазақтың тағы бір ақыны С.Торайғыров:

Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Еуропанды тітіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.
Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына

Талай царь, талай кнәз тәжім еткен, -деп шабыттана үн қосады [5, 210 б].

Алайда «өткен – аяулы» (М.Жұмабаев) дей отырып, ақындар бұрынғы түрік билігі мен бақуатының бүгінгісіне көңілдері көншімейді. Х.Жавид әлемді уысында ұстаған түріктердің шексіз мархабаты мен шуақты мейірімі өздеріне ақырында зиян-залалын тигізді деп санайды. Мысалы, Анадолы сарбаздарына арналған «Соғыс және қасірет» атты өлеңінің «екінші бөлімінде бір заманалар дүниеге билік жүргізген; жер жүзін дірілдеткен түріктің сол хәлі мен кейінгі хәлі салыстырылады» [6, 43 б]. Соның нәтижесінде көрген азабын, кешкен ахуалын күйзеле жырлайды:

Түрік ұлының бастан бағы ауғаны,
Топырақ құшты, көктен сұрап сауғаны.
Зорлық қаптап, бойды қарып қатты ызғар,
Көзінді сал! Бойжеткендер, пәк қыздар,

Қасарысқан жауларының қолында,
Жаны құрбан ақ өлімнің жолында.
Бәрі босқын, бәрі аш пен жалаңаш,
Көп бишара... жанарыңды ала қаш!
Қаны саулап, көнбей дұшпан кәріне,
Бауыр іздеп зарығады бәрі де.
Көмек сұрап, пана тілеп жырақта,
Жан айғайын кім есітеді бірақ та?
Қамқоршы кім? Жүрегін кім ашады?
Бұл не пәле ұрпаққа зәр шашады?!
Иә, өлім – ең ұлы бакыт... қашады...

Х.Жавидтің «Түрік тұтқындары» («Türk әsirlәgi») атты өлеңінде біз сөз еткен «абакты» тақырыбы ұлттық ауқымнан аттап өтіп, бүтін түріктік, тіпті адамзаттық проблема дәрежесіне ұласады. Ол жержүзілік жалған қамқоршылардың «бірлік», «теңдік», «туыстық» деген ұраны алдамшының кебін киіп, жұрттың «саңырау», «соқыр» кейіпке енгендігін ашына айтады.

Осы зауалға ортақтаса отырып, «Қарашы төңірекке мойның бұрып, Алтай, Орал бойында тұрған түрік. Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ, Жоғалған әлдеқайда іріп-шіріп...» деп өлеңге шемеңдей қатқан шерін төккен М.Жұмабаев, міне, осындай аса алмағайып сәтте әзербайжан шайырының «Көмек сұрап, пана тілеп жырақта, Жан айғайын кім есітеді бірақ та?» деген сауалына шалғайдан туысқандық үн қатады. Оның ақындық жан айқайы «Алыстағы бауырыма» атты өлеңінде:

Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қураған бәйшешектей кепкен бауырым,
Қамалған қалың жаудың арасында,
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.
Алдыңды ауыр қайғы жапқан бауырым,
Өміріңше жапа көрген жаттан бауырым,
Түксиген жүрегі тас жауыз жандар,

Тірідей терің тонап жатқан бауырым! – деп сәлемін жолдайды. Қазақ үшін «бауырым» сөзі ең жақын туыстықты білдіреді. Сондықтан да ол әрі қарай: «Бауырым! Сен ол жақта, мен бұл жақта, Қайғыдан қан жұтамыз біздің атқа. Ылайық па құл боп тұру? Кел, кетейік, Алтайға – ата мирас алтын таққа», - деп, арадағы тау-тас, өзен-өлке, шет-шекара-ларды кедергі көрмей, рухты көтеретін ыстық лебізін жеткізеді.

Осының бәрінің тиянақты тарихи негізі бар-ды. Жазушы Сәбит Мұқанов бұл жөнінде: «...1914 жылы болатын жиһангер соғысында түрік немістермен одақтасып, орысқа қарсы соғысты. «Қазақ» газеті бар, жалпы ұлтшылдар – бәрі шынында түрік тілегін тіледі. Сол тілегін олар ауыл арасына да жайды. «Түрік жеңсе екен» деген тілекті қазақ даласы түгел тіледі деуге болады, түрікке қазақ байларының ынтасы құлағандығы сондай, балаларына Ануарбек, Талғатбек, Мұстафа, Кәмал, Әмірбек, Жамалбек, Сұңғатбек сықылды түрік патшаларының аттарын қойды. Ануар паша туралы ел арасында ертегі тарап, ел іші оны ертедегі Бабақұмар сықылды сиқырлы, айлакер адам және адамзатқа жетпеген күші бар па-луан деп жүрді. Міне, елдің сол кездегі алдыңғы қатардағы адамдарына сондай түрікшілдік пікірді таратқан Мағжан сияқты оқығандар», - деп жазды [7, 202 б.].

Задында, Мағжанның түрік бауырларына ықыласы – бүкілхалықтың көңіл-күйдің поэтикалық пішіндегі жаңғырығы.

Өз жұрттарының дүниедегі орнын оңтайлап, тағдырын тұғырлаған романтик ақындар, әлбетте, «Батыс пен Шығыс» атты адамзат үшін мәңгі мәдени парадигманы парасат-пайымдарына сәйкес тағы бір парықтады. Өркениеттердің қауышуы мен қағысуы мәселесін олар гуманистік көзқараспен саралап-салмақтады. Әсіресе, бірінші дүние жүзілік

соғыс әкелген зардаптардың себеп-салдарын таразылағанда, осы өре-өлшемді мықтап ұстанды. Осыған орай қайғыға беріліп, қамыққан шақтары жыр өрнегіне құйылды. «Жавид пессимизмінің басқа бір қырларын ол тәпсір еткен Шығыс-Батыс контексінде қараған ләзім болар еді. Жас кезінен-ақ дүние іліміне кенелген, Батыс мәдениетін терең білген Х.Жавид бұл екі өркениет арасындағы айырмашылықтарды көрді, атап айтқанда, «Азер» поэмасында бұл өзгешеліктердің түбір, табиғатына апаратын екі өмір сипатын орын-орнына қойды», - деп пікір айтқан зерттеуші Е. Акимова шайырдың айтылмыш шығармасындағы мысалдарға жүгінеді [8, 24 б.]. Тарқата сөйлесек, Батыс өркениетінің дағдарысы мен Еуропаның күйреуі туралы идеялық талас-тартыс өрістеп тұрған шақта М. Жұмабаев та желісі көне «Шығыс-Батыс» тақырыбына қатысты түрлі тенденциялармен жақсы таныс болды.

Ақындық-азаматтық бағдарламасында түрікшілдікке табан тіреген ол «Күншығыс» атты өлеңінде:

Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, қара қан басқан,
Тарсыл-гүрсіл қанды атыс... – деп суреттейді.

Ақынның көз алдында көлбейтіні: ақылынан адасқан; адамшылықтан айныған; ауру айналдырған; тәңірісін табанға таптап, ібіліске ілескен «түн баласының» өлкесі... Ақыр-заманға иек артқан, ажал аузындағы Еуропа... Осылайша Батыс өркениетінің әкелген қауіп-қатері Х.Жавид жырларында да кейде төте, кейде тұспал түрінде баяндалады. Мағжан секілді, оның да «өлім мен өмірге» терең бойсұнып, сарыуайымға салынып кететін тұсы бар. Өз-өзіне үңіліп, ішкі жан дүниесінен байыз табатын кездері жоқ емес. (Мысалы, «Жасаса бір көңіл, азды-көпті қиял ішінде жасар» - «Yaşarsa bir könl, az-çok xəyal içində yaşar»).

Х.Жавидтің сыршыл қаламгерлігінің саяси қайраткерлікке жалғасатын жері туған милләтін ағартушылыққа үндейтін заматтарында байқалады. Оның басты ұраны – елді оянуға шақыру («Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyun!»):

Ау, арқа сүйер жолдас!
Отандасым, оян!
Заманыңмен қолдас... Жата алмасың аян!
Тап болғаны мылқау –
түрлі ызғарға дала,
Фибрат үшін шырқау
жұлдыздарға қара!
Нұр төгілсе, тамұқ
түншығады кенет,
Түн ұйқысы қанып,
Күн шығады, демек.
Кеуде толы кенім
көшпегендей болса,
Оян, халқым! Сенім
өшпегендей болса.
Тұр ұйқыдан! Күрсін!
Шет қалғаның – бір сын.
Қайдан шыққан ұлсың?
Неткен жансың? Кімсің?

Бұл жолдар Алаш ақыны М.Дулатовтың ұлт-азаттық қозғалысы манифесіне айналған «Оян, қазақ!» атты жыр жинағымен тұтастай, түгелдей рухтасып жатыр.

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һараб боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты [9, 24 б.], -деп ұлт көсемдерінің бірі айтқан

сөздер өзінің эзербайжандық ұлы замандасының таным-түйсігімен бір арнадан табылады. Сөйтіп, бір-бірінен қонысы алыс екі жерде, бір-бірінен қоғамы алшақ екі жақта өмір сүрген екі шаһбаз шайырдың поэзиясындағы «ұйқы» мотивін қарастырудың өзі көп идеялық және көркемдік сәйкестіктерге жол ашар еді. Бұл – арнайы зерттеудің жүгі боларлық жайт.

Қаншама қиналса да, игіліктен үміт ізбейтін Х. Жавид: «Әр түнекте бір сәуле бұлқынады, әр тірлікте бір қиял жұлқынады» («Нәр қарanlıқта җарғишр бир нур, Нәр һәқиқәтдә бир хәуал уууур»), - деген тұжырым жасайды. Бұл байыптамамен М. Жұмабаевтың «Қараңғы болса қанша түн, Жұлдыз сонша жарқырап» деген жыр жолдары үндесіп тұр.

Профессор Н. Джафаров: «Эзербайжанда «қалыпқа сыймаған», ешқандай теңеуді қажет етпейтін ақындардың қатарында Хүсейін Жавид те бар. Ол – жалғыз, мұндай екінші ақын мен драматург болған емес, қазір жоқ және болмайды да. Мұны ашықтан-ашық айтқаннан өрескелдік байқалмайды. Өйткені ақын нақты дәуірде өмір сүреді, әр түрлі тақырыпқа қалам сілтесе де, ең алдымен өз заманын суреттейді. Оның кейіпкерлері әртүрлі елдерде, қилы жағдайларда, шартты мекендерде тіршілік етуі мүмкін; сөйте тұра, ақын нақты адресатқа үн қатады: бұл – көбіне өз замандастары, сирегірек – өз елі мен кезеңінің ауқымынан шығып, басқа ұлттар мен дәуірлерге қарата сөз сөйлейді, одан да азырақ – ақынға немесе жазушыға (әсіре айтылса да) әрқашан және баршаның тарапынан сұраныс болады. Бұл – Ницше, Данте, Шекспир, Сервантес және басқалар. Мұндай ұлылардың қатарына – бойларын билеген алапат сезім күші Шекспир кейіпкерлерінен қалыспайтын қаһармандары бар Хүсейін Жавидты батыл түрде жатқызуға болады», - деп жазыпты [10, 3-4 б.].

Қорытынды. Х. Жавидтың шығармашылығы өне бойына XIX және XX ғасырлар шегіндегі әдеби дамудың бүкіл тенденцияларын табиғи түрде үйлестіре сіңірген еді. Классикалық үлгілерді, фольклорлық мұраларды жаңа идеялық-көркемдік пішіндермен ұштастыра білуі оның туындыларының қайталанбас сипатын қалыптастырды. Бөлек бітімін айқындады. Жавид шығармалары өзінің мазмұны мен формасы, өлеңнің өлшемі мен әуез-екпіні, бейнелік жүйесі жағынан жеке дараланып шықты. Өзінің романтикалық өлеңдерін Х. Жавид негізінен аруз өлшемінде жазды. Бірақ оның классикалық қалпын жаңаша лап, халықтың ауызша поэзиясына тән еркін түйдектерді, нағыз түркілік, эзербайжандық хеджа (силлабикалық өлең) үлгілері, жол қысқарту – мустазадты кәдесіне жиі жаратты.

Эзербайжанның даңқты романтик шайыры Х.Жавид те, қазақтың XX ғасыр басындағы ел мұңын жоқтаған көрнекті ақындары да еш ауыртпалыққа қарамастан, әрқайсысы өз халқының берекелі де баянды болашағына өшпес үмітпен көз тікті. Олардың поэзиясындағы романтикалық асқақ рух көріністері жаңа зерттеулердің өзегіне айнала беретіні анық.

Әдебиет тізімі

- 1 Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
- 2 Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың. – Алматы: Жазушы, 1969. – 324 б.
- 3 Мамедова С. Г. Джавид и романтическая свобода // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Матер. межд. науч.-прак. конф., 25-26 марта 2011 г. – Пенза-Москва-Решт: Научно-издательский центр «Социосфера», 2011. – С. 348-352.
- 4 Джафаров М. Гусейн Джавид. – Баку: Элм, 1982. – 194 с.
- 5 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.І. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.
- 6 Mərdanova S.M. Hüseyn Cavidin «Azər» poemasında lirik ricətlər// Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2010. №3. – S. 49.
- 7 Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі)// Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т. 7. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 420 б.
- 8 Akimova E. Hüseyn Cavid lirikasında dekadans// 525-ci qəzet. -2013. -13 aprel. № 64. -S. 24.
- 9 Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.І. – Алматы: Мектеп, 2002. – 368 б.
- 10 Пашазаде И. Поэтические особенности русских переводов произведений Гусейн Джавида. – Баку: Огуз Ели, 2013.- с. 192.

А.Ж. Шарип

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Гусейн Джавид и казахская поэзия начала XX века: духовные искания и художественные особенности

Аннотация. Великолепная плеяда деятелей пера, принимавших активное участие в духовной жизни тюркских народов начала XX века, оставила будущим поколениям богатое литературное наследие. Одним из них является азербайджанский поэт и драматург Гусейн Джавид, прославившийся как «Восточный Шекспир». К сожалению, его произведения до сих пор неведомы казахскому читателю. Главная причина этого заключается в отсутствии постоянного взаимного сотрудничества в сфере художественного перевода и недостатке по сей день научных исследований о казахско-азербайджанских литературных связях. Поэтому в этом направлении перед литературоведами ставятся новые цели и задачи. Художественные явления, имевшие место в разные периоды развития литературы обоих народов, которые главным образом более или менее знакомы с произведениями классиков Низами Гянджеви, Абая Кунанбаева, Мирза-Фатали Ахундзаде, в первую очередь следует рассматривать с точки зрения сравнительно-исторического метода. В этой статье романтизм в стихах Гусейна Джавида анализируется в сочетании со схожими мотивами в поэзии его современников – казахских поэтов М.Жумабаева, М.Дулатова, С.Торайгырова, Б.Кулеева и на конкретных примерах раскрываются во многом преобладающие общие культурно-духовные источники в их идейно-художественных исканиях.

Ключевые слова: национальная поэзия, литературные связи, романтизм, Запад-Восток, гуманистические идеалы, тюркские мотивы.

A.Zh. Sharip

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Hussain Jawid and Kazakh poetry of early 20th century: spiritual quest and artistic features

Abstract. At the beginning of the twentieth century a number of leading writers, actively participating in the spiritual life of the Turkic peoples, left rich literary heritage in subsequent generations. One of them is Hussain Jawid, the Azerbaijan poet and playwright, the “East Shakespeare”. Unfortunately, his works are unfamiliar to the Kazakh reader. The main reason for this is the systematic mismatch of interpreting practices and the lack of scientific research on the Kazakh-Azerbaijan literary relations. That’s why literary critics have a lot of new goals and objectives. The phenomena in the literature of the two peoples, mainly known only by classics such as Nizami Ganzhavi, Abai Kunanbayev, Myrza-Fatali Akhundzade, should be firstly compared to the comparative-historical method. In this article, romanticism in the poems of Hussain Jawid, in conjunction with contemporary Kazakh poets (M. Zhumabayev, M. Dulatov, S.Toraigyrov, B.Kuleev), is ideologically-artistic in that period of the development of the literature of both countries, from the canal is proved by concrete examples.

Keywords: national poetry, literary relations, romanticism, West-East, moral ideals, Turkic motifs.

References

- 1 Zhumabaev M. Shygarmalary: Olender, poehmalar, kara sozder [Works: poems, poetries, proses] (Zhazushy, Almaty, 1989. S. 448). [in Kazakh]
- 2 Kuleev B. Ajtshy, ak kajyn [Say, white birch] (Zhazushy, Almaty, 1969. S. 324). [in Kazakh]
- 3 Mamedova S. G. Zhavid i romanticheskaya svoboda [Jawid and romantic freedom]. Aktual’nye voprosy teorii i praktiki filologicheskikh issledovaniy. Mater. mezhdunar. nauch.-prak. konf., 25-26 marta 2011 g. [International scientific and practical conference on topical issues of theory and practice of philological research]. Penza – Moscow – Resht, 2011. – pp.348-352. [in Russian]
- 4 Dzhafarov M. Gusejn Dzhavid [Hussain Jawid] (Elm, Baku, 1982. S. 194). [in Russian]
- 5 Torajgyrov S. Eki tomlyk shygarmalar zhinagy. T.1 [The collection of works in two volumes. T.1.] (Gylym, Almaty, 1993. S. 280). [in Kazakh]

- 6 Mardanova S. Khusejn Dzhavidyn «Azer» poehmasynda lirik ridzhatlar [Lyric motives in the poem «Azer» Hussain Jawid], Baky universitesinin khabarlary. Khumanitar ehlmlar seriyasy [Bulletin of Baku University. Series of Humanities], 3, - p. 43-49 (2010). [in Azerbaijan]
- 7 Mukanov S. XX gasyrdagy kazakh adebiyeti.1-bolim (Ultshyldyk, bajshyldyk dauiri) [Kazakh literature in the beginning of the 20th century. Part 1 (Nationalism, Bourgeoisie)], Klassikalyk zertteuler: Kop tomdyk. - T.7 [Classic research: multi-volume] (Adabiet alemi, Almaty, 2002).
- 8 Akimova E. Khusejn Dzhavid lirikasynda dekadans [Decadence in the lyrics of Hussain Jawid]. 525-dzhi gazet. - 2013. - 13 aprel. №64. S.24.
- 9 Dulatuly M. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. - T.1. [The collection of works in five volumes. Volume 1]. (Mektep, Almaty, 2002). [in Kazakh]
- 10 Pashazade I. Poeticheskie osobennosti russkikh perevodov proizvedenij Gusejn Dzhavida [Poetic features of Russian translations of Hussain Jawid's works] (Oguz Eli, Baku, 2011) [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Амантай Шәріп - филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің профессоры. Астана, Қазақстан

Amantai Sharip - Doctor of Philology, professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

FTAMP 16.01.011

С.С. Шоқабаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: shokabaeva@yandex.kz)

Сөзжасамның фонетикамен байланысы туралы

Аңдатпа. Жұрнақтардың түбірге жалғануы морфонология құбылысы жағынан сөзжасам фонетикаға, оның заңдылықтарына сүйенеді, туынды сөздерді оның құрамындағы қосымшалардың мағыналық өзгерісі, дамуы тұрғысынан сөз еткенде, тарихи грамматикамен ұштасып жатады. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың сәйкесуі негізінде жаңа атау пайда болып, дыбыс өзгерістері арқылы да туынды мағына жасалады. Дыбыстық өзгерулер сөз мағынасының өзгеруіне жағдай жасайды, олардың мағынасының өзгеріп, бұрынғы мағынасының өзегін сактай отырып, жаңа атаудың туындауына себепші болады. Мұндай дыбыстық өзгерулер арқылы туындаған сөздер тіл білімінде фонетикалық тәсіл арқылы сөз туындату деп аталып жүр.

Мақалада қазіргі қазақ тілі сөзжасам саласының фонетикамен байланысы қарастырылады. Атап айтқанда, әртүрлі фонетикалық, фонологиялық құбылыстардың сөз жасауға қатысына, оның ғылыми-теориялық негізіне назар аударылады.

Түйін сөздер: сөзжасам мен фонетиканың байланысы, жаңа туынды сөздер, фонетикалық, фонологиялық, морфонологиялық құбылыстар, дыбыстардың сәйкесуі.

Кіріспе. Кез келген ғылым жеке-дара өмір сүрмейді, ол даму барысында басқа салалармен байланыста болады. Бұны ғылым тілінде **интеграция** дейміз. Латынша «integratio» сөзінің қазақша мағынасы қайта құру, толықтыру дегенді, ал «integer» сөзі «бүтін» деген мағынаны білдіреді. Соңғысы екі мағынада қолданылады:

- бөліктерді бүтінге біріктіруі;
- бір типтес қоғамдық мемлекеттердің ұлттық шаруашылықтарын біріктіру, бір-біріне ыңғайластыру үдерісі. Бұдан интеграция ұғымы барлық салаға қатысты екендігін білеміз. Интеграция ең алғашқыда пәнаралық байланыс деп қарастырылған. Интеграция тарихы XX ғасырда 3 кезең болып қалыптасқан:

1920 жылдар – пәнаралық байланыс негізінде мәселелік-кешенді оқыту;
 1950-70 жылдар – пәнаралық байланыс;
 1980-90 жылдар – интеграция үдерісі.

Интеграция – біртұтас, бүтін, бір-бірімен тығыз байланысқан үрдістің жемісі. Ол тіл білімі аясындағы әртүрлі салалармен тығыз байланыса отырып, бір салаға бірігеді. Тіл білімі саласындағы жақын пәндердің өзара бірігуі, яғни бір-бірімен тығыз байланысы. Тіл білімінде де пәнаралық байланыстың маңызы өте зор. Лингвистика салаларының өзара тығыз байланыста болуы оны одан әрі дамытып, қалыптасуына маңызды әсер етеді. Интегративті бағыт функционалды теорияның бір бөлігі ретінде қызмет етеді. Фонетика, лексика, морфология, синтаксистің сөзжасаммен интегративтілік негізінде коммуникативті, когнитивті-коммуникативтілік қатынас орнатуға ықпалы бар деп есептейміз. Бұл ретте интеграцияға бет бұруға үлкен бір себеп тіл білімінің жұмсалымдығында, яғни функциялық бағытқа бет бұруымен де тығыз қарым-қатынаста екендігін байқауға болады.

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі тіл білімінің барлық салаларымен де тығыз байланысты екені белгілі. Өйткені бұл сөзжасамның негізгі зерттеу нысанының сөз, лексикалық бірлік туғызу үрдісі болуымен түсіндіріледі.

Сөзжасамның тілдің басқа салаларымен, деңгейлерімен (лексикамен, грамматикамен) байланысы және өзіндік ерекшелігі бар. Қазақ тіл білімінде сөзжасам 80-жылдарға дейін дербес сала болып танылмағандықтан, теориялық негіздемелердің араласып жүруі: сөзжасамға қатысты сұрақтар лексикология, морфология шеңберінде қарастырылғаны белгілі, тіпті сөзжасам сипаты, оның жүйесі белгілі бір сөз табы ыңғайында баяндалды. Яғни, С. Исаев терминімен айтсақ, сөз бойындағы семантикалық сипатта, грамматикалық сипатта бір-бірімен араласып, арадағы тілдік қабат шекарасы, олардың мәні бұзылып, ерекшеліктері сараланбай, айқындалмай келді [1, 236 б.].

Қосымшалардың түбірге жалғануы морфонология құбылысы жағынан сөзжасам фонетикаға, оның заңдылықтарына сүйенеді, туынды сөздерді оның құрамындағы қосымшалардың мағыналық өзгерісі, дамуы тұрғысынан сөз еткенде, тарихи грамматикамен ұштасып жатады.

Зерттеудің міндеті. Мақалада мынадай міндеттер алға қойылды:

- тіл біліміндегі интеграция ұғымына шолу жасау;
- қазақ тілі сөзжасам саласының фонетикамен байланысын, ерекшелігін айқындау;
- түрлі фонетикалық құбылыстардың сөзжасамдық мағынаға әсерін қарастыру.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөзжасамда ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген мәселелердің бірі – оның теориясының өзге ғылым салаларымен байланысын зерттей отырып, даму ерекшелігін, тілдік деңгейде алар орны мен қосар үлесін талдап, сараптау болып отыр.

Дыбыс сәйкестіктерінің морфонология саласына тән үлес салмағы мен сөзжасамдық мағынаға тән қызметіне, фонетика-семантикалық тәсілдің сөзжасамдық мағына туғытудағы маңызына назар аудару.

Ғылыми тұжырымның талдануы. Жалпы сөзжасамның тіл білімінің салаларымен байланысы, ерекшелігі мәселесі XX ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап қана ғалымдардың еңбектерінде қарастырыла бастады. Оның себебі сөзжасамның аталмыш кезеңде жеке сала ретінде танылуымен байланысты болды. Академик Ә.Қайдаровтың «Структура односложных корней и основ в казахском языке», Е.З. Қажыбековтың «Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма)», М. Томановтың «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», Ж.А. Манкеева мен Н.И. Букетованың «Реликтовая корневая морфема как языковая универсалия» еңбектерінде фонетикалық құбылыстардың сөз мағынасына әсері қарастырылған.

Ғалым К.Ш. Құсайыновтың «Звукоизобразительность в казахском языке» атты еңбегінде дыбыс бейнелеуіш негіздердің фонетикалық құрылысы, морфологиялық құрамы, түбір элементтердің дыбыс бейнелеуіш қызметі, ондағы метатеза, варианттылық құбылыстары жан-жақты қарастырылған [23].

Қазақ тілінің фономорфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау мәселесін қарастырған ғалым А. Ысқақов **-қан (қал-қан)** аффиксінің шығу тегіне қатысты былай деп жазады: «...**-қан (қал-қан)** аффиксінің **-қа** бөлшегі бірінші кезекте туған да, кейін оған екінші кезекте шыққан **-н** аффиксі қосылу нәтижесінде пайда болған...» [2, 117 б.].

Жұрнақтардың дыбыстық варианттары бар екені белгілі, варианты жоқ, вариантсыз аз ғана, біздер оларды буын үндестігіне бағынбайтын жұрнақтар деп танымыз. Ал алломорфтар (альтернаттар), морфонология заңдылығына бағынады, ол түркі тілдерінде түрлі-түрлі болып кездеседі, мысалы кейбір тілдерде қосымша варианттары аз, бірде көп. Сөзжасам жұрнақтарының варианттылығы, сөз жоқ, фонетикалық заңдылықтарды басшылыққа алады. Оларда алломорфтардың болуы сөзжасамды фонетика, морфологиямен байланыстырады.

Соның негізінде фонетикамен байланысы, дыбыстардың сәйкестігі тіл дамуы барысында жаңа сөз жасауға алып келеді. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың сәйкесуі туралы айтылған ғылыми пікірлер жеткілікті. Олардың сәйкесуі негізінде жаңа атау пайда болып, туынды сөз жасалады. Сондықтан сөзжасам мен фонетика тығыз байланыста қарастырылады. Тек олардың қай аспектіде, қай қырынан қарастырылуына аса мән беріледі. Дәстүрлі, құрылымдық грамматика негізінде бөлінген тіл білімінің салалары бір-бірінен мүлде ерекше болып, алшақтап кете алмайды. Өйткені, негізгі зерттеу нысаны сөз болғандықтан, оның дыбыстық жағы, құрамы, жасалуы, тіркесуі, ойды білдіруі бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста ғана анықталады. Тіл білімі салаларының бір-бірімен тығыз байланыстылығы тілдің кешенді жүйелілігінің тағы бір айғағы.

А.Салқынбай пікірінше, сөзжасам мен фонетиканың байланысы сөз мағыналарын айқындаудағы дыбыс өзгерістерінің болуы арқылы көрінеді. Дыбыстардың сәйкесуі арқылы да сөз мәні мен мағынасының өзгеретіні, әсіресе, тілдің тарихи дамуын зерделегенде жақсы аңғарылады. Зат немесе құбылыс туралы ұғымның дамуы сөз мағыналарының жіктелуіне әкелетіні анық. Бір ұғымның әртүрлі сипатта өзгере дамуын белгілеп, жаңа мағына туғызуда аллофондық дыбыстар келе-келе жеке фонемалық деңгейге көтерілген немесе сәйкес дыбыстарға жіктеле дамыған. Осыған байланысты тілде дыбыстар сәйкестігі нәтижесінде жаңа атаулар пайда болған. Бұл – сөзжасамның зерттеу нысанына айналатын күрделі теориялық мәселелерінің бірі [3, 29 б.].

Жалпы фонетиканың зерттеу нысаны дыбыстар, олардың жүйелілігі мен қолданылу ерекшеліктері, заңдылықтары болса, дыбыстардың қыр-сыры, жасалуы, артикуляциялық ерекшеліктері мен қолданылу заңдылықтары сөзге тікелей байланысты, сөз арқылы, сөздер құрамында ғана олар толық көрінетіндігін білеміз. Жеке дыбысты айтқаннан, оның барлық сипаты толық айқындала бермейтіндіктен, сөздің бар сипаты оның қолданысында, сөйлем ішінде айқындалатыны сияқты дыбыстардың да бар қасиеті сөз құрамында қолданылу арқылы айқындалады. Осы ретте жаңа сөздің жасалуы сөзжасамның белгілі бір амал-тәсілдері арқылы жүзеге асатындығын ескере отырып, фонетика мен сөзжасамның байланысын толығырақ қарастырсақ.

Сөзжасам деңгейіне қатысты кейбір еңбектерде фонетика-семантикалық тәсіл де қарастырылып жүр. Бұған қатысты ғалым А.Салқынбай тілдің дамуында этимон түбірлердің өзгеруі, мағынаның жіктелуі, дыбыстардың тектес және әртектес сәйкестіктерінің даралануымен байланысты болған сөз мағынасының семантикалық дамуы, синонимдік, антонимдік мәндердің пайда болуы, дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіктелуімен

сәйкес жүргендігін, жаңа ұғымды атау үшін тілдегі бар тұлғаларды тиімді пайдаланып, оның мағыналық және тұлғалық сипатын өзгерте қолдануды тілдегі номинация заңдылығы арқылы түсіндіруге болатындығын және дыбыстардың жіктелуі мен сәйкестенуі арқылы жасалған сөзжасамның бұл түрі сөзжасамдық мағына туғызудың негізі болғандығын айта келе, сөзжасамның көне тәсілі бірі – фонетика-семантикалық тәсіл деп таниды [4, 19 б.].

Сөз құрамындағы тарихи фонетикалық өзгерістер екі түрлі жағдайда өмір сүреді. Бірінші жағдайда сөздер түрліше дыбысталып, қолданыста олардың ішкі семантикасына, мағыналық дамуына өзгеріс енбей, бастапқы мағынасынан ажырамайды. Екінші жағдайда дыбыстық өзгерулер сөз мағынасының өзгеруіне жағдай жасайды, олардың мағынасының өзгеріп, бұрынғы мағынасының өзегін сақтай отырып, жаңа атаудың туындауына себепші болады. Мұндай дыбыстық өзгерулер арқылы туындаған сөздер тіл білімінде фонетикалық тәсіл арқылы сөз туындату деп аталып жүр.

Татар тілін зерттеуші ғалым Ф.А. Ганиев сөзжасамға қатысты еңбегінде фонетика заңдылықтары арқылы сөздің жасалуын «фонетическое словообразование» деп атайды. Жаңа сөз жасаудың бір жолы фонетикалық тәсіл деп көрсетеді [5, 41 б.]. Ғалымдар арасында дыбыс өзгерістері арқылы туындаған жаңа сөздерді сөзжасам саласына тән заңдылықпен түсіндіріп, фонетика-семантикалық тәсіл деп атап жүргендері де (А. Салқынбай) бар. Яғни, сөзжасам саласына қатысты ғалымдар пікірін саралай келсек, дыбыс өзгерістері арқылы да туынды мағына жасалады.

Ғалым А.Салқынбай дыбыс сәйкестіктері арқылы туынды мағына жасалатындығын фонетика-семантикалық тәсілдің басты нысаны деп есептейді. Жалпы адамзат тіліндегі сөзжасам үрдісін бір не екі-үш түбір сөз арқылы анықтау мүмкін емес екендігіне де назар аудартады. Ғалымның тұжырымдауы бойынша, себепші негіз жаңадан пайда болатын туынды сөз мағынасын негіздейді. Аналогиялық, абстракциялық, ассоциативтік, мотивациялық заңдылықтар негізінде сөз мағынасы өзгеріске түседі, осыған сәйкес фонетика-семантикалық сөзжасамда көпмағыналы, синоним, антоним сөздердің мағыналары қалыптасады. Сонымен қатар дыбыс сәйкестіктері «сөзжасамдық қалыптар» деген атаумен аталып, олардың сөзжасамдық мағынаға қатыстылығы тұрғысынан тұжырымдалады. Мәселен, **р-з** сөзжасамдық қалыбында мынадай мысалдар кездеседі: көз-көр, аз-арық, боз-бор, тіз-тер, таза-тара, өгіз-өкір, езу-еру, семіз-семір т.б. **б-м** - береке-мереке, бол-мол, бат-мат; **қ-й**-жоқ-жой, тоқ-той, соқ-сой, бақ-бай, жақ-жай т.б.

Дыбыс сәйкестіктерінің мынадай қызметтеріне ерекше тоқталады:

- 1) Түркі тілдерінің ерекше халықтық тіл ретінде жіктелуіне әсер етті.
- 2) Қазақ тіліндегі сөздер тұлғалық жағынан өзгеріске түсіп дамыды.
- 3) Қазақ тілінің сөздік құрамы жаңа мағыналы туынды сөздермен байыды.
- 4) Сөз таптарының жіктелуіне себеп болды.

Сонымен қатар ғалым «тарихи тіл дамуы барысында дыбыстар өз кезегінде тек аллофон ретінде жұмсала келе, бірте-бірте мағынасын өзгертушілік қабілетіне ие болып, фонема сипатында қалыптасқан. Дыбыстардың сандық және сапалық жағынан өсуінің басты себебі – жаңа мағыналы туынды сөз жасау қабілеті. Дыбыстардың өзгеруі тек сөзжасамдық мағына жасау қажеттілігіне негізделеді», – деп тұжырымдайды [4, 173 б.].

Диахрондық аспектіде көпмағыналы сөздердің екіншілік мағынасын туғызатын кей фонетика-семантикалық сыңарлардың көрінісін былайша көрсетеді:

- қ-й**; жоқ-жой, тоқ-той, соқ-сой;
- р-з**; көр-көз, ар-аз, бор-боз;
- н-й**; күн-күй, қан (дай)-қай (да)
- қ-с**; құла-сұла, қырыл-сырыл, қылт-сылт
- р-и**; тіре-тая, қыр-қый, жар-жай;
- н-ң**; тон-тоң, қон-қоң;
- т-й**; жат-жай, қатты-қайсар, құты-құй, жұт-жой.

Ғалым мұндай тұлғалардың ішкі семантикалық құрылымы бір-біріне жақын, бір денотаттың әртүрлі қасиеті мен сипатын айқындайтындығын былайша көрсетеді. Мысалы, **көз** – бір денотаттың атауы, **көр** - сол денотаттың қасиеті, қимылы. Демек, сөздердің мағыналық тектестігі анық. Бұл тектестік, бірлік туынды сөздерді жасап тұрған себепші негіздің мағынасы арқылы, яғни этимон түбірдің өзек семасы арқылы берілетіндігін дәлелдейді. «Көрсетілген сөздердегі генетика-семантикалық мағына мен тұлға ортақ. Ал зат есім, етістік деп топқа бөлініп, әртүрлі грамматикалық категориялармен түрленуі – жаңа сөз туындағанының айғағы, көрінісі» деген тұжырым жасайды [4, 78-80 б.].

Л.Бегалиеваның «Синонимдік қатарлардың жасалуы және когнитивтік мәні» атты докторлық диссертациясында зат есімді синонимдік қатарлардың фонетика-семантикалық тәсіл арқылы жасалуын, фонетика-семантикалық тәсілдің сөзжасамға қатыстылығын дәйектейді. Фонетикалық өзгеріске түскен кейбір сөздер өз кезеңінде бір ұғымның екі түрлі қырын атағанымен, қазіргі тілімізде олардың арасында стильдік айырмашылықтың бар екендігін айтады. Мысалы, **нысан**, **нышан** сөздеріне қатысты тұжырымын ғалым былайша дәйектейді: «нышан, нысан. Заттың белгісі. Белгілі бір заттың, құбылыстың негізгі нүктесін айқындауда, сонымен бірге басты белгі мағынасында да жұмсалады. Мысалы, ағаштың алғашқы берген жемісін нышан деп атайды. Сонымен бірге ұлтымызда Нышанбай, Нышанкүл, Нышаналы, Нысаналы деген есімдер де ол баланың белгісі бар боп туылғандығынан хабар береді. Бұл жағдайда қазақтар нысаналы болып туылыпты немесе нышаналы болып туылыпты деп айтып жатады. Міне, осының өзінен-ақ нысан мен нышан сөздерінің мағыналас екендігін айқындауға болады», – дейді ғалым [6, 24 б.]. Осындай мысалдарды келтіре отырып, фонетика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің уәждеделуінде олардың ұғымдық ұқсастықтарының болуы әсер етеді деп дәлелдейді. Демек, уәждеме теориясы фонетика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздерді зерделеуде көп мүмкіндіктерді ашуға ықпал етеді.

Ғалым К.Аханов мұндай өлі түбірлер құрамындағы өлі жұрнақтардың пайда болуы сіңісу құбылысының нәтижесі деп түсіндіреді. Қырғыз тіл білімінің маманы Б.М.Юнусалиевтің (**жан**, **жақ** етістіктерінің түбірі – **жа**, ал **жақ** етістігінің құрамындағы **-қ** – сабақты етістік тудыратын жұрнақ, **жан** – етістігінің құрамындағы **-н** салт етістік тудыратын жұрнақ) пікірін басшылыққа ала отырып, жан мен жақтың құрамындағы **жа**-ны көне түбір ретінде таниды. Ал бұлардың құрамындағы **-қ** және **-н** аффикстерін алғашқы түбірге әбден сіңісіп кеткен, бұл қосымшалар бүгінде аффикстер ретінде қаралмайтындығын ескере отырып, түбір мен жұрнақтың бір-біріне кірігуін сіңісу құбылысының нәтижесі деп таныған. Сонымен қатар ғалым К.Аханов мүшеленуге келмейтін, әрқайсысы бөлініп-жарылмайтын өлі түбірлерді (бүлін, бүлік, бүлдір, бүліншілік, сүмек, сүмірейген, сүмелек, жалаң, жалғыз, түтін, түтік, ояу, оят, оян т.б.) «сіңіскен түбірлер», – деп таниды [7, 27 б.].

Ж.Тектіғұл «Қазақ тіліндегі түркі негізді есім қосымшалардың тарихи дамуы» атты докторлық диссертациясында дыбыстық алмасулар мен метатезалық құбылыстардың қосымшаларды тарихи жағынан қалыптастырудағы рөлін қарастыра келе, мынадай тұжырым жасайды: «Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің тарихындағы дыбыстық өзгерістердің бағыты, әрі дыбыстық сәйкесімдер тізбегі көптеген сөз тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалардың дені өте ежелгі тұлғалардың түрлі дыбыстық алмасулары нәтижесінде қалыптасқан деген пікір түйеміз» [8, 19 б.].

Қосымша морфемалардың, сөзжасамдық жұрнақтардың құрамын тануға, морфология құбылысына қатысты қазіргі қазақ тіл білімінде даулы, толық зерттеуді керек ететін мәселелер де бар. Мысалы, **-ымпаз**, **-імпаз**, **-мпаз**, **-паз** жұрнақтарының құрамын анықтау- да, оны тілдік терминмен атауда ғалымдар арасында кереғар пікірлер орын алған. Ғалым А. Ысқақов **-ымпаз**, **-імпаз**, **-мпаз** жұрнақтарын әр түрлі (зат есім, етістік) сөз тап-

тарынан сын есім жасайтын екі жеке жұрнақ ретінде қарастырса [9, 176 б.], А. Айғабылұлы **-ымпаз, -імпаз, -мпаз** жұрнағының құрамындағы **-м, -ым, -ім** дыбыстарын сөз ішіндегі қыстырма дыбыстарға (әлде субморфқа) жатқызылуға тиісті деп санайды [10, 36 б.].

Қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздерін зерттеген ғалым Л. Рүстемов **-ымпаз, -імпаз, -мпаз, -паз** жұрнақтары жайында былай деп жазады: «Мұның негізі парсы тіліндегі **бахтән** («ойнау, ұтылу, сурет салу») болып табылады. **«баз»** парсы тілінде жұрнақ рөлін атқармайды, ал қазақ тілінде ол өте өнімді аффикстік морфема ретінде әрекет етеді» [11, 130-131 б.].

-ымпаз, -імпаз, -мпаз, -паз жұрнақтарына қатысты жоғарыда айтылған пікірлерді саралап, мынадай тұжырым жасалды: біріншіден, бұл жұрнақтар **білімпаз, келісімпаз** сияқты туынды сөздердің құрамында келгенде, **-ым+паз, -ім+паз** деп бөлшектеуге көнгенімен, **қыдырымпаз, жасампаз, көнімпаз, жеңімпаз, сұрампаз** т.б. сөздердің құрамында келгенде, **-ым+паз, -м+паз** түрінде бөлшектенбейді. Демек, мұндағы **-ым, -ім, -м** – қыстырма дыбыстар емес, екі жеке компоненттерге ажыратылмайтын біртұтас жұрнақ. Екіншіден, аталмыш жұрнақтар екі түрлі (мысалы, өнерпаз, әнпаз, күйпаз дегенде зат есімдерге жалғанса, көнімпаз, жеңімпаз т.с.с. сөздердің құрамында етістіктерге жалғанып тұр) сөз табына жалғанғанымен, олардың қатысуымен жасалған туынды сөздер бір лексика-семантикалық топ құрайды, яғни екеуі де туынды зат есім мен сын есім жасайды. Осы айтылған тұжырымдарға сүйене отыра, **-ымпаз, -імпаз, -мпаз, -паз** жұрнақтары екі түрлі жұрнақ емес, тілімізде атқаратын қызметі бір жұрнақ деп танылды. **-паз** жұрнағының есім сөз таптарынан болған сөздерге ешбір дәнекерсіз жалғанып, ал етістік түбірлерге тікелей жалғанбай, дәнекер арқылы жалғануын жұрнақтың тек есім сөз таптарына ғана жалғанатын ерекшелігімен түсіндіруге болатын сияқты.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижесі, талқылануы. Мақала 2017 жылдың 29 желтоқсанында өткен қазақ тіл білімі кафедрасының мәжілісінде талқыланып, баспаға ұсынылды.

Қорытынды. Қорытындылап айтқанда, ғылымның дифференциациялық сипатын зерттеу қандай маңызды болса, оның интегративтік қырын зерделеу, қарастыру да соншалықты маңызды. Интегративтік бағыттың өзектілігі бір жағынан, білімді гуманизациялау үрдісімен, ал екінші жағынан, қазіргі қоғам талабына сай ғылымның, техниканың және өндірістің интегративті сипатымен анықталады. Мұндай интегративті қызмет зерттелетін объект жөнінде толық сипат бере алады. Қазіргі жаһандану кезеңінде қоғамның әр саласында болып жатқан құбылыстар мен жаңалықтар, өзгерістер тіл біліміне де өз ықпалын тигізуде. Қазіргі қазақ тіл білімінде түбірлі өзгерістер, жаңа зерттеу бағыттарына бет бұру, заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану сияқты мәселелер өз шешімін табуды қажет етеді. Сөзжасам саласына қатысты ғалымдардың пікірін саралай келсек, дыбыс өзгерістері арқылы да туынды мағына жасалады. Тілдік фактілер өлі түбірлер бірен-саран ғана емес, бір алуан сөздердің құрамында өмір сүріп отырғандығын ескеретін болсақ, өлі түбірлердің сөз тудыру қабілетін зерттеу арқылы ғана олардың жаңа сөз жасау процесіндегі қызметін де тани аламыз.

Қосымшалардың дыбыстық варианттары фонетикалық заңдылықтар негізінде де қалыптасады. Осы орайда кей дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі де молынан кездеседі. Сөзжасам – атау жасау үрдісі болғандықтан, ол фонетика саласынан ерекшелене тұра, ортақ бірліктері арқылы бірігіп, тұтастықта қарала келіп, интегративтік тұрғыдан алғанда кез келген тілдік жүйенің жаңа сөз жасау үрдісі, дәстүрі ортақ заңдылықтың бар екенін көрсетеді. Әрине, сөзжасам мен фонетиканы тұтастықта

алып қарауда жоғарыда айтып өткеніміздей, фонетикалық тәсілге жүгіне отырып қарастырудың да маңызы зор. Сөз ішінде, түбір мен жұрнақтың, түбір мен түбірдің арасында болатын әртүрлі фонетикалық құбылыстардың әсерінен сөздің жаңа мағыналық сипатқа ие болуы немесе басқа сөз табына ауысуы сияқты процестердің нәтижесінде тілімізде өзгерістер болады. Сөзжасам құбылыстарын тарихи тұрғыда диахронды аспектіден тыс алып қарастыру да мүмкін емес. Қазақ тіл білімінде синкретизм нәтижесінде етістік – есім т.с.с. негіздердің абсолюттік омонимдік жұбы (мәселен, тоз – «шаң», тоз – «тозу» т.б.) және жалпы этимологиялық қарым-қатынастағы абсолюттік негіздер. (мысалы: жой – «жоқ қылу, жою; жоқ – «жоқ» т.б.) пайда болған. Синкретті түбірлердің екінші тобын академик Ә.Қайдар «жасырын синкретизм» деп атаған.

Мақалада алға қойылған мынадай міндеттер орындалды:

- тіл біліміндегі интеграция ұғымына шолу жасалды;
- қазақ тілі сөзжасам саласының фонетикамен байланысы, ерекшелігі айқындалды;
- түрлі фонетикалық құбылыстардың сөзжасамдық мағынаға әсері қарастырылды.

Сонымен қатар қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөзжасамда ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген мәселелердің бірі - оның теориясының өзге ғылым салаларымен байланысын зерттей отырып, даму ерекшелігін, тілдік деңгейде алар орны мен қосар үлесін талдап, сараптау, дыбыс сәйкестіктерінің морфонология саласына тән үлес салмағы мен сөзжасамдық мағынаға тән қызметіне, фонетика-семантикалық тәсіл сөзжасамдық мағына туғызудағы маңызына назар аудару мақсаты жүзеге асырылды.

Сөзжасамның фонетикамен байланысын зерттеу тіл білімінің аталмыш салаларын диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан зерделеуге келіп саяды, содан бастау алады. Мақала көлемінде қарастырылып отырған мәселенің ауқымы кең, өзекті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
- 2 Ысқақов А. Қазақ тілінің фономорфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999, №5.
- 3 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу-әдістемелік кешен. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 192 б.
- 4 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- 5 Ганиев Ф. Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. – Казань. Дом печати, 2005. – с. 360.
- 6 Бегалиева Л.Б. Синонимдік қатарлардың жасалуы және когнитивтік мәні (зат атаулары бойынша): филология ғылымдарының кандидаты ... диссертациясының авторефераты. – Алматы: Ғылым, 2010. – 26 б.
- 7 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері: оқу құралы. – Алматы: Өлке, 2010. – 240 б.
- 8 Тектігүл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді есім қосымшалардың тарихи дамуы: филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы: Ғылым, 2003. – 39 б.
- 9 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 10 Айғабылұлы А. Қазақ тілі морфонологиясы: филол. ғыл. д-ры. ...автореф. – Алматы. 1997. – 51 б.
- 11 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.

С.С. Шокабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

О связи словообразования с фонетикой

Аннотация. Присоединение аффиксов к корню по части морфонологии основано на фонетике, ее законах и производных словах и связано с исторической грамматикой в том случае, когда дело доходит до значимых изменений в содержании ее приложений. Новые наименования появляются на основе соответствия гласных и согласных звуков, а также проявляются через звуковые эффекты. Изменения в звуке позволяют изменить смысл слова и сохранить ядро их предыдущего значения, что приводит к новому образованию. Так называемые звуковые эффекты относятся к фонетическим методам словообразования. В статье рассматривается связь фонетики с словообразованием современного казахского языка. Особое внимание обращается на то, что в словообразование, его научных и теоретических основах, вовлечены различные фонетические и фонологические явления.

Ключевые слова: связь словообразования с фонетикой, новые производные слова, фонетические, фонологические, морфологические явления, соответствие звуков.

S.S. Shokabayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Connection of word-formation with phones

Abstract. Adding of affixes to the root for morphology is based on phonetics, its laws and derived words, and is associated with historical grammar when it comes to meaningful changes in the content of its applications. New names appear on the basis of the matching of vowels and consonants, and also appear through sound effects. Changes in sound allow to change the meaning of the word and save the kernel of their previous value, which leads to a new formation. The so-called sound effects are referred to phonetic methods of word formation. The article discusses the connection between phonetics and the word-formation of the modern Kazakh language. Particular attention is drawn to the fact that various phonetic and phonological phenomena are involved in word formation, its scientific and theoretical bases.

Key words: the connection of word-formation with phonetics, new derived words, phonetic, phonological, morphological phenomena, correspondence of sounds.

References

- 1 Isaev S. Qazirgi qazaq tilindegi sozderdin grammatikalyq sipaty [Grammatical character of modern Kazakh words]. (Rayan, Almaty, 1998. S. 304). [in Kazakh]
- 2 Ysqaqov A. Qazaq tilinin fonomorfologialyq qurylysyn tarihi turgydan saraptay [Historical analysis of the phonomorfological structure of the Kazakh language] (Republican Publishing House of the Altynsarin Kazakh Academy of Education, Almaty, 19996 №5). [in Kazakh]
- 3 Salqynbai A. Qazaq tili soszhasamy: Oqy-adistemelik keshen [Word formation of the Kazakh language: Training and methodology complex] (Kazakh University, Almaty, 2007). [in Kazakh]
- 4 Salqynbai A. Tarikhi soszhasam (semantikalyq aspekt). Monografia [Historical word formation (the semantic aspect). Monograph] (Kazakh University, Almaty, 1999. S. 309). [in Kazakh]
- 5 Ganiev F. Sovremennyyi tatarski literaturnyi iazyk: suffiksialnoe i foneticheskoe slovoobrazovanie [Modern Tatar Literary Language: Suffix and Phonetic Word Formation]. (House of Printing, Kazan, 2005. S. 360). [in Russian]
- 6 Begalieva L.B. Sinonimdik qatarlardyn zhasalyu zhane kognitivtik mani (zat ataulyary boiynsha). Kandidaty diss.avtoreferaty [Creation and cognitive significance of synonyms (by substance). Kandidat thesis]. (Gylym, Almaty, 2010. s. 26). [in Kazakh]
- 7 Ahanov K. Grammatika teoriasynyn negizderi: oqu quraly [Fundamentals of Grammar Theory: tutorial] (Ulke, Almaty, 2010. S. 240). [in Kazakh]

- 8 Tektigul Zh.O. Qazaq tilindegi turki negizdi esim qosymshalardyn tarihi damuy. Dok. diss. avtoref [Historical development of Turkic-based names in Kazakh language. Dok. thesis]. (Science, Almaty, 2003. 39 p. [in Kazakh]
- 9 Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language] (Native language, Almaty, 1991).
10. Aigabulylu A. Qazaq tili morfonologiasu. Doktor diss. [Morphology in the Kazakh language. Doktor thesis]. Almaty, 1997. s. 51). [in Kazakh]
- 11 Rystemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsu kirme sozderi [Arabic-Persian input words in the modern Kazakh language]. (Science, Almaty, 1982. s. 160). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Шоқабәева С.С.- филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қазақ тілі кафедрасының доценті.

Shokabaeva S.- Candidate of Philology, Department of Kazakh Linguistics of the Philological Faculty of the Eurasian National University L.N. Gumilev.

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Филология сериясы» журналында мақала жариялау ережесі**

1. Журналдың мақсаты. Әдебиеттану және тілтану саласындағы ғылыми зерттеу нәтижелерін, филология ғылымының өзекті мәселелерін, тіл және әдебиет саласындағы оқыту әдістемесін, ғылыми конференцияның мағыналы материалдарын, библиографиялық шолу мен сыни тақырыптағы ғылыми құндылығы бар, мұқият тексеруден өткен материалдарды жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған 1 дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 408 кабинет) және **vest_phil@enu.kz** электрондық пошта-сына **Word** форматындағы нұсқаларын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

Мақалалар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қабылданады.

3. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді.

4. Мақаланың көлемі 8 беттен кем болмауы және 16 беттен аспауға тиіс.

5. Мақаланың құрылымы: (қағаз беті - **A4**, кітап сұлбасында, беттеу жолы бар жағынан – 20 мм. Шрифт: **Times New Roman** - нұсқасында, әріптің көлемі (кегель) - **14**);

6. GTAMP <http://grnti.ru/> - бірінші жолдың сол жақтауында;

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында, қою кіші әріппен жазылады;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс істейтін болса, онда әр автордың жұмыс орны қасында курсивпен жазылуы керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында, жартылай қою кіші әріппен жазылады;

Аңдатпа - 100-200 сөз; формуласыз, мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (**кіріспесі, мақаланың мақсаты мен міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың зерттеу әдістері, нәтижелері мен талқылаулары, қорытындысы**) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет.

Түйін сөздер (6-8 сөз немесе сөз тіркесі) - Түйін сөздер мақала мазмұнын ашатын, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы көп кездесетін сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – жола-ралық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады. Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр таблица, сурет қасында оның аталуы болу қажет. Сурет айқын әрі сканерден өтпеген болуы керек.

Мақаладағы формулалар тек мәтінде оларға сілтеме берілсе ғана нөмірленеді.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсініктеме берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі

Мәтінде әдебиеттерге сілтеме тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің нөмірленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіледі: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1, 253 б.] арқылы, екінші сілтеме [2, 182 б.] арқылы т.с.с. жүргізіледі.

Әдебиеттер тізімінде кітаптың жалпы бет көлемі көрсетіледі.

Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпеген басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін, әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгісін төмендегі мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз).

Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның кейін қайтарылуы, оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді. Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) үш күн аралығында қайта қарап, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі керек. Рецензент **жарамсыз** деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі 2018 жылға ЕҰҰ қызметкерлері үшін 4500 тенге және басқа ұйым қызметкерлеріне 5500 тенге болып белгіленді.

Рекзивизиттер:

Цеснабанк: КБЕ16
БИН 010140003594
РНН 031400075610
ИИК KZ 91998
ВТВ 0000003104
TSES KZ KA

Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия Филология»

1. Цель журнала. Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ в области литературоведения и языкознания, отражающие актуальные проблемы филологических наук, методы преподавания языка и литературы, а также наиболее значительные материалы научных конференций, библиографические обзоры и рецензии.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 408) и по e-mail **vest_phil@enu.kz**. При этом должно быть строго выдержано соответствие между **Word**-файлом и твердой копией.

Язык публикаций: Казахский, русский, английский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций.

4. Объем статьи не должен превышать 16 страниц (от 8 страниц).

5. Схема построения статьи (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: тип – Times New Roman, размер (кегель) - 14):

ГРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках курсив

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановку задачи, цели, историю, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными. В статье нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки.

Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы

В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1, 153 с.], вторая - [2, 185 с.] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, 45 с.]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нерецензируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. ниже в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Авторам в течение трех дней необходимо отправить корректуру статьи. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Реквизиты:

Цеснабанк: КБЕ16
БИН 010140003594
РНН 031400075610
ИИК KZ 91998
ВТВ 0000003104
TSES KZ KA

Provision on articles submitted to the journal “Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series”

1. Publication of carefully selected original scientific works in the fields of literary studies, linguistics, reflecting the actual problems of philology, teaching language methods and literature, the most significant materials of scientific conferences, bibliographic summaries and reviews.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 408) and by e-mail **vest_phil@enu.kz** in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained.

Language of publications: Kazakh, Russian, English.

3. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

4. **The volume of the article** should not exceed 18 pages (from 6 pages).

5. **Structure of the article** (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

GRNTI <http://grnti.ru/> - first line, left

Initials and Surname of the author (s) - center alignment, italics

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - center alignment, italics

Author's e-mail (s)- in brackets, italics

Article title - center alignment, bold

Abstract (100-200 words, it should not contain a formula, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, results / discussion, conclusion - line spacing - 1, indent of the «red line» -1.25 cm, alignment in width.

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

In the article, only those formulas are numbered, to which the text has references.

All abbreviations, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on the financial support of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References

In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, 45 p.]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see below in the sample of article design).

At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

6. The article must be carefully verified. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

Requisites:

Tsesnabank: КБЕ16

БИН 010140003594

РНН 031400075610

ИИК KZ 91998

BTB 0000003104

TSES KZ KA

Рәсімдеу үлгісі / Образец оформления статьи / Template

FTAMP 27. 25. 19

А.Ж. Жұбанышева¹, Н. Темірғалиев², А.Б. Утесов³^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің теориялық математика және ғылыми есептеулер институты, Астана, Қазақстан³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан**Компьютерлік (есептеуіш) диаметр мәнмәтінінде функцияларды сандық дифференциалдау**

Аңдатпа. Компьютерлік (есептеуіш) диаметр мәнмәтінінде Соболев класында жататын функцияларды олардың тригонометриялық Фурье-Лебег коэффициенттерінің акырлы жиынынан алынған дәл ақпарат бойынша жуықтау есебі толығымен шешілді [100-200 сөз]

Кілт сөздер: жуықтап дифференциалдау, дәл емес ақпарат бойынша жуықтау, шектік қателік, Компьютерлік (есептеуіш) диаметр.

Мақаланың мәтіні төмендегі бөлімдерді қамтуы қажет:

- кіріспе,
- мақаланың мақсаты мен міндеті,
- қарастырылып отырған сұрақтың зерттеу әдістері,
- нәтижелер мен талқылаулар,
- қорытынды.

\

Әдебиеттер тізімі

- 1 Темиргалиев Н. Компьютерный (вычислительный) поперечник как синтез известного и нового в численном анализе // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. -2014. –Т. 4. № 101. – С. 16–33.
- 2 Локуциевский О.М., Гавриков М.Б. Начала численного анализа. - Москва: ТОО «Янус», 1995. - 581 с.
- 3 Жубанышева А.Ж., Абикенова Ш. О нормах производных функций с нулевыми значениями заданного набора линейных функционалов и их применения к поперечниковым задачам // Функциональные пространства и теория приближения функций: Тезисы докладов Международной конференции, посвященная 110-летию со дня рождения академика С.М.Никольского. – Москва: Наука, 2015. - С.141-142

ГРНТИ 27.25.19

А.Ж. Жубанышева¹, Н. Темиргалиев², А.Б. Утесов³^{1,2}Институт теоретической математики и научных вычислений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан³Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан(E-mail: ¹axaulezh@mail.ru, ²ntmath10@mail.ru, ³adilzhan_71@mail.ru)**Численное дифференцирование функций в контексте Компьютерного (вычислительного) поперечника**

Аннотация. В рамках Компьютерного (вычислительного) поперечника полностью решена задача приближенного дифференцирования функций, принадлежащих классам Соболева по неточной информации, полученной от произвольного конечного множества тригонометрических коэффициентов Фурье-Лебега дифференцируемой функций ...
[100-200 слов]

Ключевые слова: приближенное дифференцирование, восстановление по неточной информации, предельная погрешность, Компьютерный (вычислительный) поперечник.

GRNTI 27. 25. 19

A.Zh. Zhubanysheva¹, N. Temirgaliyev², A.B. Utesov³

^{1,2}*Institute of theoretical mathematics and scientific computations of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan*

Numerical differentiation of functions in the context of Computational (numerical) diameter

Abstract. The Computational (numerical) diameter is used to completely solve the problem of approximate differentiation of a function given inexact information in the form of an arbitrary finite set of trigonometric Fourier-Lebesgue coefficients ... [100-200 words]

Key words: approximate differentiation, recovery from inexact information, limiting error, Computational (numerical) diameter, massive limiting error.

References

- 1 Temirgaliyev N. Komp'yuternyj (vychislitel'nyj) poperechnik kak sintez izvestnogo i novogo v chislenom analize [Computational (numerical) diameter as a synthesis of the known and the new in numerical analysis], Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University], 4(101), 16–33 (2014). [in Russian]
- 2 Lokucievskij O.M., Gavrikov M.B. Nachala chislenogo analiza [Elements of numerical analysis] (Yanus, Moscow, 1995).
- 3 Zhubanysheva A.Zh., AbikenovaSh.K. O normah proizvodnyh funkcij s nulevymi znachenijami zadannogo nabora linejnyh funkcionalov i ih primenenija k poperechnikovym zadacham [About the norms of the derivatives of functions with zero values of a given set of linear functionals and their application to the width problems]. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoj konferencii, posvjashhennaja 110-letiju so dnja rozhdenija akademika S.M.Nikol'skogo «Funkcional'nye prostranstva i teorija priblizhenija funkcij» [International conference on Function Spaces and Approximation Theory dedicated to the 110th anniversary of S. M. Nikol'skii]. Moscow, 2015, pp. 141-142.

Авторлар туралы мәлімет:

Қазақша:

Жұбанышева А.Ж. – Теориялық математика және ғылыми есептеулер институтының аға ғылыми қызметкері, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (ішкі тел. 33-410). *E-mail: axaulezh@mail.ru.*

Темірғалиев Н. – Теориялық математика және ғылыми есептеулер институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан. Тел.: +7 (7172)709-500 (ішкі тел. 33-325). *E-mail: ntmath10@mail.ru.*

Утесов А.Б. - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Математика кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ә. Молдағұлова

даңғылы 34, Ақтөбе, Қазақстан. *E-mail: adilzhan_71@mail.ru.*

Ағылшынша:

Zhubanysheva A.Zh. – Senior researcher of the Institute of theoretical mathematics and scientific computations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan. Tel.: +7 (7172)709-500 (31-410). *E-mail: axaulezh@mail.ru.*

Temirgaliyev N. – Head of the Institute of theoretical mathematics and scientific computations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, Kazakhstan. Tel.: +7 (7172)709-500 (33-325). *E-mail: ntmath10@mail.ru.*

Utesov A.B. - candidate of physical and mathematical sciences, Associate Professor of the Department of Mathematics, K.Zhubanov Aktope Regional State University, A.Moldagulova Prospect, 34, Aktope, Kazakhstan. *E-mail: adilzhan_71@mail.ru.*

Редактор: Дихан Қамзабекұлы
Шығарушы редактор: І.Р. Құрманғалиев
Дизайн: І.Р. Құрманғалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
-2018. - 1(122). - Астана: ЕҰУ. 180-б.
Шартты б.т. - 22.5 Таралымы - 40 дана

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қ., Қ. Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (87172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды